

Студентски историко-археологически клуб
„Проф. Велизар Велков“
при Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

НАЦИОНАЛНИ
СТУДЕНТСКИ
НАУЧНИ
ЧЕТЕНИЯ

ЕВРОПЕЙСКО КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО

Доклади от студентската
конференция в гр. Пловдив

14 – 15 май 2022 година

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО
„ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

Студентски историко-археологически клуб
„Проф. Велизар Велков“
при Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

XVII

НАЦИОНАЛНИ
СТУДЕНТСКИ
НАУЧНИ
ЧЕТЕНИЯ

ЕВРОПЕЙСКО КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО

Доклади от студентската
конференция в гр. Пловдив

14 – 15 май 2022 година

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО
„ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

Сборникът се издава с любезното съдействие на Фонд „Научни изследвания“ при ПУ „Паисий Хилендарски“ по Проект № ЧФ21-ФИФ-004, на тема: *„XVII национални студентски четения Европейско културно-историческо наследство“*, с ръководител доц. д-р Георги Митрев.

СИАК „Проф. Велизар Велков“ благодари на ръководството на ПУ „Паисий Хилендарски“, на Поделение „Научна и проектна дейност“, на Философско-историческия факултет и на катедра „История и археология“, за оказаната подкрепа при провеждането на конференцията.

Редакционна колегия

Председател: доц. д-р Георги Митрев

Членове: доц. д-р Димитър Димитров,
доц. д-р Валентин Петрусенко,
доц. д-р Тодор Радев
гл.ас. д-р Божидар Драганов,
гл.ас. д-р Станислав Боянов,
гл.ас. д-р Дамян Борисов,
гл.ас. д-р Надежда Кирова-Йовчева,
ас. д-р Самуил Шивачев
хон.ас. Кристиян Лъсков

© Авторски колектив, 2023

© Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2023

ISSN 2367-5160

СЪДЪРЖАНИЕ

РАННОНЕОЛИТНИ СТРУКТУРИ ОТ ОБЕКТ №5 ПО ТРАСЕТО НА АМ „МАРИЦА”, ОБЩИНА ДИМИТРОВГРАД.....	5
--	----------

Екатерина МИТРИНОВА, Петя АСПАРУХОВА

ЗА ЕДИН БРОНЗОВ ПРЪСТЕН С ИЗОБРАЖЕНИЕ НА НИКЕ ОТ ФОНДА НА ОИМ – ЦАРЕВО	41
---	-----------

Виктория ВИДЕВСКА

РИМСКИЯТ ПЪТ PHILIPPOPOLIS – PAREMBOLE 80 ГОДИНИ ПО-КЪСНО, ПО ДИМИТЪР ЦОНЧЕВ.....	47
--	-----------

Тодор ТОДОРОВ

ДАННИ ЗА ВНОС НА СЕВЕРНОАФРИКАНСКА ЧЕРВЕНОЛАКОВА КЕРАМИКА ВЪВ ФИЛИПОПОЛ (ПО МАТЕРИАЛИ ОТ ПРОУЧВАНИЯТА ПРЕЗ 2016 – 2021 Г.).....	67
--	-----------

Цветелина СЛАВКОВА

ХРИСТИЯНСТВОТО И БЕСИТЕ	79
--------------------------------------	-----------

Гинка ЧЕРВЕНКОВА

ПРОТИВОПОСТАВЯНЕТО МЕЖДУ ОБРАЗИТЕ НА БАЩА И СИН (КНЯЗ БОРИС И ЦАР СИМЕОН), СПОРЕД ТЕКСТОВЕТЕ НА ПИСМАТА НА ПАТРИАРХ НИКОЛАЙ МИСТИК ДО БЪЛГАРСКИЯ ВЛАДЕТЕЛ ЦАР СИМЕОН	105
---	------------

Доника ПЕНКОВА

„БЕСЕДА ПРОТИВ БОГОМИЛИТЕ” КАТО ОГЛЕДАЛО НА СРЕДНОВЕКОВНОТО БЪЛГАРСКО ОБЩЕСТВО	112
---	------------

Радослав СМАИЛОВ

АЛЕКСАНДЪР МЕНШИКОВ – „СЯНКАТА“ НА ПЕТЪР ВЕЛИКИ (ПО ПОВОД 350 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА ПЕТЪР I)	124
---	------------

Кристина МИНЧЕВА

ЛИКВИДИРАНЕ НА ЕНИЧАРСКИЯ ОДЖАК (КОРПУС)	144
---	------------

Емилиан ЧЕРНЕВ

СТОПАНСКОТО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ ЕПОХАТА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО ПРЕЗ XVIII И XIX ВЕК.....	152
--	------------

Невсе АРНАУД

ЦЪРКОВНО СТРОИТЕЛСТВО В ЧИРПАН ПРЕЗ ЕПОХАТА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО	163
--	------------

Силвия ПАШЕВА

ПИЕСИТЕ НА ДАРИО ФО – ПОГЛЕД КЪМ ИТАЛИАНСКАТА ПОЛИТИЧЕСКА И СОЦИАЛНА ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ СЛЕД 1945 г.....	169
---	------------

Елена МИНЧЕВА

ПРЕМИНАВАНЕ КЪМ КЛИЕНТОЦЕНТРИЧЕН МОДЕЛ С ПОМОЩТА НА СЪВРЕМЕННИ ТЕХНОЛОГИИ В БЪЛГАРСКИТЕ МУЗЕИ.....	182
---	------------

Борис ДРАГАНОВ

РАННОНЕОЛИТНИ СТРУКТУРИ ОТ ОБЕКТ №5 ПО ТРАСЕТО НА АМ „МАРИЦА“, ОБЩИНА ДИМИТРОВГРАД

.....

Екатерина МИТРИНОВА, Петя АСПАРУХОВА

МП „Археология и археологическо културно наследство“,
ПУ „Паисий Хилендарски“; магистър по археология
към ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Обект 5 по трасето на АМ „Марица“ се намира на 1,5 км югозападно от с. Великан, община Димитровград, в южната част на Старозагорското поле. Обектът попада върху първа надзаливна (северната част) и заливната тераса (южната част) на Старата река, на около 100 м северно от съвременното корито на реката (фиг. 1, 2). Площта му е била неколккратно заливана от големи разливи на р. Марица¹. Съвременният терен е силно променен вследствие на изкопни работи за построяването на дига в средата на XX век, както и отнемането на близо 1 м пласт от изкопните машини за построяването на АМ „Марица“. Денивелацията на терена е значителна – около 0,08 м на метър с посока СИ – ЮЗ, а вероятно е била далеч по-голяма преди отнемането на горния пласт.

Археологическото проучване на Обект 5 по трасето на АМ „Марица“, до с. Великан, община Димитровград, разкри редица жилищни структури от неолита, КЖЕ, елинистическата епоха и Средновековието². Настоящата статия има за цел да представи неолитния пласт на обекта.

Праисторическите напластявания в обекта са унищожени от по-късните структури, както и от изкопни работи с машини. Археологически материали от праисторията се откриват на различни места в рамките на сервитута, в запълнителя на по-късни структури и в по-късните пластове (фиг. 3). Запазен пласт от неолита е регистриран само в запълнителя на Структури 8 и 4.

¹ Геоложкото изследване на района е извършено от доц. д-р Диян Вангелов.

² **Стойчев, С., Якимова, Н.** Археологическо проучване на Обект №5 по трасето на АМ „Марица“ (км 23+945 – км 24+160). – В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, с. 770 – 772. Използвам случая да благодаря на ръководителя на разкопките С. Стойчев за предоставените материали.

Структура 8 попада в квадрати Ж2/Е2/32. Структурата е негативна, очертава се в стерилния терен и на нивото на засичане изглежда като аморфно сиво-кафяво петно с максимални размери 6х4 м по оста С/СИ – Ю/ЮЗ. В дълбочина се обособяват четири отделни негативни структури с неправилна форма и неравно дъно (фиг. 4, 5). Двете крайни ями са на отстояние 0,50 м (северната) и 1 м (южната) от централните ями. Централните ями са долепени. Размерите им варират от 2,70х1,70 до 1,25х1,15 м. Дъната се достигат на дълбочина 0,30 – 0,40 м от нивото на засичане на структурата. Запълнителят им е еднороден – сиво-кафява пръст, в която се откриват дребни и средноголеми необработени камъни, дребни неолитни керамични фрагменти и животински кости. Концентрацията на археологически материали е ниска. В най-южната негативна структура, на 0,30 м над дъното, се разкрива струпване от дребни и средни камъни от материковата скала (фиг. 6). Не е ясно предназначението на *Структура 8* и на отделните вкопавания на дъното ѝ, но е възможно да става дума за хлътвания в древния терен, запълнени с околния пласт от праисторическата епоха – фрагменти от керамични съдове и кости. Друга възможност е вкопаванията да са остатък от жилищна или друга структура.

Пластът над *Структура 4* е с тъмнокафяв цвят, с дебелина 0,20 – 0,35 м, с малко включения от камъчета, въгленчета и отухлена глина и ниска концентрация на материали от различни епохи, включително от началото на XX век. Той има характер на насип. Този пласт е относително хоризонтален, като не следва денивелацията на древния терен. *Структура 4* е регистрирана в квадрати Г19/Д19/Г20/Д20, на дълбочини: квадрати Д19, Д20 (СИ част на структурата) – 105.96, 105.94 м; квадрати Г19, Г20 (ЮЗ част на структурата) – 105.86, 105.78 м. По тези данни се съди за денивелацията на древния терен, имащ наклон с посока С – Ю. Структурата е вкопана в преходния пласт към стерилния терен, поради което е възможно границите да не са засечени с абсолютна точност във височина. Възможно е и част от културния пласт, свързан с нея, да е изгребан от машините. На нивото на засичане на вкопаването е разкрито струпване от дребни (0,50 – 0,20 м) и едри (0,20 – 0,30 м) камъни, част от които маркират западната, източната и южната граници (фиг. 7). Това струпване е най-компактно в югозападния край на структурата, където вкопаването е най-плитко. В тази част се достига плавно скосен праг, оформен в стерилна, започващ от 0,10 м от нивото на засичане и достигащ максимална дълбочина 0,30 м в северния си край (фиг. 8, 9). Дължината му е 1,75 м, а максималната широчина – до 1 м. Вероятно тази плитка част маркира входа на структурата.

Вкопаването е с размери 7,50 м по оста С – Ю и 5,00 м в посока И – З и е с неправилна овална (елипсовидна) форма в хоризонтален план (фиг. 10). Запълнителят е еднороден, от сиво-кафява пръст и включва размити мазилки, въглени, фрагменти керамика, речни камъни с дребни и средни размери, животински кости, черупки от речни миди и охлюви (фиг. 11). Не са установени различни стратиграфски пластове в рамките на структурата. Запълнителят има характер на нанос, привнесен във вкопаването вероятно вследствие наводнение, при което структурата е запълнена наведнъж или в продължение на кратък период от време с наносен пласт, в който са открити почти всички археологически материали. Вероятно керамичните фрагменти, както и находки не са част от инвентара на структурата, а са попаднали вътре след изоставянето ѝ. Това наблюдение се потвърждава и от самия керамичен материал: фрагментите имат сходни характеристики (отмита повърхност, органични примеси в тестото, трошливост), а фрагменти от едни и същи съдове се срещат на различни дълбочини в запълнителя. Единични много дребни и неопределими керамични фрагменти са открити в ямата пред отоплителното съоръжение, както и между нападалите му деструкции, и в дупките на дъното. Подово ниво не е установено. С известни уговорки, тези фрагменти могат да се свържат с периода на обитаване/използване на структурата. Малкият им брой, размер и липсата на находки предполага, че вкопаването е напуснато не при извънредни обстоятелства, а спокойно и с възможност за събиране инвентара му с цел преизползване.

В северния ъгъл на структурата на дълбочина 105,24 м е разкрито отоплително съоръжение с приблизителни размери 1,10 x 1,00 м. Съоръжението е изградено в стерилния терен в предварително оформена ниша с полусферична форма и изпъкнали навън стени, която се намира приблизително 0,15 м по-високо от дъното на вкопаването (фиг. 13). Откритата страна на огнището е от юг. Основата му е кръгла, а подовата замазка е поставена директно върху стерилния терен. Запазената височина на СИ стена на нишата е най-голяма – приблизително 0,50 м. При разчистването на съоръжението са разкрити нападалите върху пода му стени. Между деструкциите от стените и подовата обмазка се разкрива тънък пласт от пръст, свидетелстващ, че ползването на огнището е преустановено не непосредствено преди разрушаването му. След прерязване на подовото ниво се установи, че има само един слой на обмазване с дебелина 1 см, което предполага краткотрайно обитаване на жилището.

Дъното на структурата е достигнато на различни дълбочини – от 0,70 м в северозападната част до 1,10 м от нивото на засичане в юго-

източната, като из цялата структура се очертават плитки вкопавания с неправилни форми, повечето от които вероятно нямат конструктивно значение – не се установи предназначението им, но е възможно да представляват биотурбации, неравности в древния терен или друго (фиг. 12). Едно от вкопаванията е по-дълбоко – пред входа на огнището се разкрива яма с дълбочина около 0,55 м спрямо дъното на структурата и размери 1,80 x 1,50 м. Тя е с неправилна форма на отвора. В нейния запълнител се намериха части от стените на огнището. Възможно е ямата да е конструктивно свързана с отоплителното съоръжение.

В западната част на дъното на структурата се очерта вкопаване с кръгла форма, приблизителен диаметър 0,60 м и дълбочина 0,30 м от нивото на засичане. Друга подобна дупка, с приблизително същите форма и размери, е регистрирана в централната част на структурата. Възможно е това да са дупки от големи дървени колони (стволове на дървета), носещи покривна конструкция.

В литературата нерядко се споменават подобни вкопавания с големи размери, като те са интерпретирани от проучвателите си като полувкопани жилища³ (например Слатино⁴). Подобни жилища са известни предимно от Северна България, както от ранния (Оходен⁵; Овчарово – гората⁶; Орловец⁷; Джулунница⁸; Копривец⁹), така и от късния неолит (Самоводене¹⁰; Подгорица¹¹; Дуранкулак¹² и др.). Вследствие на проучванията през последните години по инфраструктурни обекти такива жилища вече са известни и от Тракия, от късния неолит (Калугерово¹³; Ап-

³ Среща се и друга интерпретация на подобни вкопавания като култови съоръжения, но тя не се подкрепя от повечето проучватели на подобни вкопани структури (виж **Николов, В.** Неолитни ямни светилища. – В: Археология, LII, 2011, 1, с. 7 – 24).

⁴ **Чохаджиев, С.** Слатино: праисторически селища. Велико Търново, 2009, с. 11 – 12.

⁵ **Ганецовски, Г.** Оходен: Селище от ранния неолит. София, 2009, с. 12 – 15.

⁶ **Ангелова, И.** Предварителные результаты разкопок неолитического поселения Овчарово-гората. – В: Studia Praehistorica, XI – XII, София, 1992, с. 42 – 43.

⁷ **Станев, П.** Орловец. Неолитен комплекс. Велико Търново, 2008, с. 61 – 62.

⁸ **Еленски, Н.** Сондажни проучвания на раннонеолитното селище Джулунница-Смърдеш, Великотърновско. – В: Археология, XLVII, 2006, 1 – 4, с. 98 – 100.

⁹ **Попов, В.** Периодизация и хронология на неолитните и халколитните култури от поречието на р. Русенски Лом. Русе, 1996, с. 36 – 37.

¹⁰ **Станев, П.** Самоводене. Неолитна селищна могила. Велико Търново, 2002, с. 65 – 66.

¹¹ **Ангелова, И.** Разкопки на праисторическо селище „Подгорица“. – В: Археологически открития и разкопки през 1982 г. Плевен, 1983, с. 117.

¹² **Димов, Т.** Землянка от неолитното селище при с. Дуранкулак, Толбухински окръг. – В: Археология, XXIV, 1982, 1, с. 33 – 39.

¹³ **Гиздова, Н., Кънчев, К.** Калугерово – къснонеолитното селище и тракийският могилен некропол. Пазарджик, 2000, с. 15 – 21.

рилци¹⁴). Въпреки че при проучването на *Структура 4* не бяха открити сигурни дупки от колове по периферията, наличието на отоплително съоръжение недвусмислено говори за жилищно обитаване. Липсата на дупки от колове може да се дължи, както на проблем на проучванията, така и на друг тип техника на градеж, например глинобитна; постройка от хоризонтално наредени трупи¹⁵ и др. Такива отоплителни съоръжения в ниши са известни от Самоводене¹⁶. Липсата на инвентар *in situ*, както и топографията на структурата, вкопана в заливна тераса и закономерно приключила съществуването си вследствие на заливане, предполагат временен характер на жилището. С оглед на много ранния керамичен материал, е възможно строителите на *Структура 4* да са били първонаселници в региона, временно дошли преди останалата част от племето си с цел проучване на оптималните условия за заселване. Подобна теза се налага при проучването на неолитните селища по поречието на Янтра и Русенски Лом, в които първите хоризонти, независимо от хронологичната им позиция, са представени от вкопани и полувкопани жилища¹⁷. Липсата на други раннонеолитни структури в сервитута на обекта може да се обясни не само с първо колонизиране на тази територия, но би могло да се дължи и на разпръснато застрояване, характерно за селищата с вкопани жилища¹⁸. Въпрос на бъдещи проучвания е да се установи дали тази техника за изграждане е етно-културен феномен, има ли ясни хронологически граници и в какъв териториален обхват се среща.

Сред откритите в двете раннонеолитни структури материали преобладават фрагменти от керамични съдове и животински кости. Открити са също кремъчни изделия и отпадъчен материал от производството на кремъчни оръдия. Срещат се и находки от глина – 12 тежести за рибарска мрежа от лошо изпечена глина, с едри органични примеси в тестото, с овална форма и следи от изтегляне при дупката. Голяма част

¹⁴ **Бояджиев, Я., Терзийска-Игнатова, С.** Спасителни разкопки на неолитно селище при с. Априлци, Пазарджишко. – В: Археологически открития и разкопки през 2001 г. София, 2002, с. 24 – 26.

¹⁵ **Бояджиев, Я.** Открити селища и селищни могили – причини за различията в селищното и жилищното устройство. – В: Българско е-Списание за Археология, III, 1, с. 75 – 79.

¹⁶ **Станев, П.** Самоводене. Неолитна селищна могила, с. 65.

¹⁷ **Станев, П.** Орловец. Неолитен комплекс, с. 60 – 61; **Бояджиев, Я.** Открити селища и селищни могили, с. 85.

¹⁸ **Бояджиев, Я.** Нови данни за селищното устройство и жилищната архитектура през неолита и халколита. – В: М. Гюрова (ред.). Праисторически проучвания в България: новите предизвикателства. Национален археологически институт с музей, Исторически музей Пещера, 2008, с. 246 – 247.

от тежестите са силно фрагментирани. Пет от тези тежести са открити в *Структура 4*, а две от тях – непосредствено ЮИ от структурата. Останалите са намерени разпръснати, без контекст, част от тях в по-късни структури (фиг. 14; 16 1 – 3). В *Структура 4* е открита и дисковидна тежест, оформена от преизползван керамичен фрагмент с червена ангоба и следи от бяла рисунка с S-овиден орнамент (фиг. 16 5).

Сред находките има няколко фрагмента от т.нар. „култови масички“ – всички от запълнителя на *Структура 4*. Два от фрагментите са от крачета и два – от перваз. Всички те са с еднотипна украса – изрязани с инструмент триъгълници, подредени в една или повече редици (фиг. 15; 17 3-6). Негативна украса сред раннеолитната керамика е засвидетелствана единствено върху фрагментите от „култови масички“.

Открито е конично краче, вероятно от антропо- или зооморфен съд, покрито с виненочервена ангоба. Запазената част от стената на съда предполага да е със затворена форма (фиг. 16 7).

Открити са само три каменни находки – тесличка, фрагмент от гладилка/чукалка и чукалка/стривало. Само последната находка има ясен контекст – открита е в *Структура 2* от ЖЕ, но вероятно се отнася към праисторията. Тя е с цилиндрична форма и овални ръбове (фиг. 17 2). Изработена е от зърнест камък. Размери: 12,9 x 4,6 см. Тесличката е с трапецовидна форма, правоъгълно сечение, размери 4,4 x 3,4 x 0,9 см и затъпен работен ръб (фиг. 16 6). Гладилката/чукалка е с добре загладени плоски страни, а в острия край има следи от опит за пробиване (фиг. 17 1).

В рамките на *Структура 4* е открит фрагмент от речна мида с пробит кръгъл отвор с дм 0,6 см в единия край (фиг. 17 7).

Анализирани са само животинските кости от сигурен праисторически контекст – открити в запълнителя на *Структура 4*. Повечето кости са фрагментирани и поради това е невъзможно да се определи броят на индивидите. Определимите кости от *Структура 4* са 68. Преобладават тези от говедо (26), следвани от дребни преживни животни – овца/коза (20), прасе (9), заек (4). Срещат се кости от крайници, лопатки, челюсти, ребра, таз, черепи, стъпални кости, прешлени. Голяма част от костите имат следи от обработка – рязани (19) и разсечени (21). В един случай на ребро от говедо има следи от кълцане.

Намерената керамика в рамките на *Структура 4* е в много лошо състояние, което значително затруднява анализа на комплекса. Керамиката е попаднала във вкопаването вероятно вследствие на наводнение, при което структурата е запълнена наведнъж или в продължение на кратък период от време с наносен пласт, в който са открити и керамичните фрагменти. Вероятно тези фрагменти не са част от инвентара на структурата, а са попаднали вътре след изоставянето ѝ. Това наблюда-

дение се потвърждава и от самия керамичен материал: фрагментите имат сходни характеристики (отмита повърхност, голяма трошливост), а фрагменти от едни и същи съдове се срещат на различни дълбочини в запълнителя. Керамични материали от ранния неолит са открити също в *Структура 8*, в запълнителя на някои по-късни структури и в по-късните пластове. Количеството керамика от праисторията извън *Структура 4*, обаче, е незначително. Тъй като материалите от различните структури имат много сходни характеристики, те ще бъдат разглеждани като единен комплекс.

Керамичните артефакти са най-масовият материал от *Структура 4*, но голяма част от тях не подлежат на обработка. Много от фрагментите са с унищожени повърхности, а и не могат да бъдат измити, тъй като се разтрошават на прах при досег с вода, основно поради влияние на външни условия като високата влажност, но и поради ниските технологични качества. На технологичен анализ подлежат 1556 фрагмента. Морфологичният анализ на комплекса е затруднен поради липсата на цели и възстановими форми. Тук са взети предвид само характерните фрагменти в сравнително запазено състояние (412 бр.).

Технологичен анализ

Керамиката е обособена в четири технологични групи спрямо дебелината на стените – фрагменти с дебелина до 0,5 см; с дебелина от 0,5 до 0,7 см; от 0,7 до 1 см и от 1 до 1,5 см, съответно тънкостенна, средно тънкостенна, средно дебелостенна и дебелостенна керамика.

Материалът може да бъде разделен на две групи спрямо опостнителя на тестото – фрагменти с висока концентрация на органичен опостнител, често с едри включения; и фрагменти с много ниска концентрация или без органичен опостнител. В първата категория попадат дебелостенните и средно дебелостенните съдове, както и част от тънкостенната ангобирана керамика. Втората категория е представена предимно от тънкостенни фрагменти със сив и сиво-бежов цвят и по-рядко от тънкостенна червеноангобирана керамика. Неорганични примеси се срещат, както при дебелостенната, така и при фината керамика. При част от дебелостенните фрагменти в тестото се срещат и дребни камъчета. Глината за изработване на тънкостенна керамика вероятно е била пречиствана – концентрацията на минерални примеси е ниска, частиците са с много малки размери (пясък). При част от тънкостенната сива и сиво-бежова керамика се среща малко по-висока концентрация на дребни минерални примеси, отколкото при червеноангобираната фина керамика.

Обработката на повърхността бива загладена, грубо загладена, огрубена, излъскана, полирана. Преобладаващата част от фрагментите са със загладена и грубо загладена повърхност, принадлежащи към средно дебелостенната и дебелостенна керамика. Огрубените фрагменти принадлежат само към дебелостенната керамика, като огрубяването е осъществено чрез притискане на ръце, провлачване на пръсти, както и неорганизирана барботина. Излъсквания се срещат при фрагменти, както от средно тънкостенната и тънкостенна керамика, така и в някои случаи при средно дебелостенната (основно при ангобирани фрагменти, към приустийната част на съдовете). Освен червеноангобираните фрагменти, излъскана повърхност имат и тънкостенните фрагменти със сив и сиво-бежов цвят. Полирана повърхност имат съдовете от групата на тънкостенната керамика и по-рядко от средно тънкостенната – червеноангобирани и сиви фрагменти.

Могат да се обособят три групи по цвят на повърхността – червена (ангобирана) керамика, фрагменти в кафявата гама (от светлобежово до кафяво) и сиви фрагменти. Червеноангобираната керамика представлява 16% от общото количество обработени фрагменти. Сред нея се различава ангоба с червен/оранжевочервен цвят (преобладаваща) и виненочервена ангоба (11% от ангобираните фрагменти). Ангобирани фрагменти има както сред фината, така и сред дебелостенната керамика. Тънкостенната керамика е с полирани до блясък повърхности, докато повърхността на дебелостенната често е неравна и ангобата в повечето случаи е опадала. В някои случаи подустийните части на дебелостенните съдове са излъскани и ангобата е по-плътна. Обикновено ломът е триделен – сиво-черно ядро (с множество едронакълцана органика при дебелостенните и средно дебелостенни съдове и с малко дребни органични примеси при тънкостенните и средно тънкостенни съдове) и по-светли, обикновено светлокафяви ивици. Срещат се и фрагменти със сива и тъмносива повърхност, принадлежащи към тънкостенната и средно тънкостенна керамика. Повърхността им е много добре излъскана до полирана. Ломът им е триделен – сиво (по-рядко сиво-черно) ядро и светлокафяви ивици. В тестото рядко се среща органичен опостнител и като цяло изглежда пречистено. Като правило тези фрагменти принадлежат към средно тънкостенната и тънкостенна керамика. Техният брой е пренебрежимо малък (3%). Фрагментите в кафявата гама (от светлобежово до кафяво) представляват най-голямата част от керамичния материал. Сред тях се срещат загладени, грубо загладени, а в някои отделни случаи и излъскани повърхности. Ломът обикновено е триделен – сиво-черно ядро и светлокафяви ивици. В тестото се среща органичен опостнител. По-голямата част от фрагментите принадлежат

към средно дебелостенната и дебелостенна керамика, по-рядко – към средно тънкостенната керамика и в един отделен случай – към тънкостенната керамика.

Дебелостенна керамика. Дебелината на стените варира между 1 и 1,5 см. Представлява 7% от общото количество. Това са съдове с големи размери и с голямо количество органичен опостнител, видим с просто око (плява?). Ломът е триделен, с дебело ядро със сиво-черен цвят и тънки ивици с цвета на повърхностите. Керамиката е много мека и трошлива, което свидетелства за печене при ниска температура. Фрагментите от тази група имат кафяво-сиви, бежови, оранжеви повърхности.

Към тази група принадлежат и малко количество (под 1%) червеноангобирани фрагменти. Често ангобата е нанесена не само от външната, но и от вътрешната страна на съдовете. Тестото не се различава от неангобираната керамика. Стените са загладени, огрубени (чрез провлачвания на пръсти или прилепване на ръце) и по-рядко излъскани. Съдовете от тази група са основно гърневидни, дълбоки паници и по-рядко плитки паници.

Средно дебелостенна керамика. Представлява 40% от общия материал. Дебелината на стените е от 0,7 до 1,00 см. Съдовете са с големи размери и условно принадлежат към т. нар. кухненска керамика. Срещат се както фрагменти с висока концентрация и големи размери на органичен опостнител, така и с малко органика в тестото и преобладаващ неорганичен опостнител (кварцови частици с дребни и средни размери). Ломът е едноделен сиво-черен или триделен с тъмно сиво-черно или кафяво ядро и по-светли бежови, оранжеви или кафяви ивици. Повечето фрагменти са добре загладени или излъскани както отвътре, така и отвън. Срещат се и червеноангобирани фрагменти, като обикновено ангобата е нанесена и от двете страни. Към тази група принадлежат гърнета, дълбоки и плитки паници.

Средно тънкостенна керамика. Представлява 47% от общия материал. Дебелината на стените е от 0,7 до 0,5 см. Съдовете са със средни размери и принадлежат към т.нар. трапезна керамика. Цветово се отличават от останалите групи с преобладаващо сив, сиво-бежов и бежов цвят. Тестото е с ниска концентрация на дребни органични и минерални примеси. Ломът е триделен с по-тъмно ядро и светли ивици. Стените са загладени, излъскани или полирани (излъскани до блясък). Срещат се и фрагменти с червеноангобирана повърхност.

Тънкостенна керамика. Представлява около 6% от общото количество. Дебелината на стените е под 0,5 см. Срещат се предимно червеноангобирани фрагменти с или без бялорисувана украса (70% от тънкостенната керамика), но също и сиви, сиво-бежови или бежови фрагменти

без ангоба (30%). Сред червеноангобираните почти винаги присъства ниска или средна концентрация на органичен опостнител в тестото. При неангобираните фрагменти органиката почти отсъства или е с толкова малки размери, че е невъзможно да се различи с невъоръжено око. Ломът обикновено е триделен със сиво-черно ядро и бежови ивици при ангобираните фрагменти и едноделен сив или сиво-кафяв при неангобираните. Към тази група принадлежат малки дълбоки паници, чаши, затворени съдове със сферично тяло и цилиндрична/конична шия.

Морфологичен анализ

Изграждане на класификация според формата на съдовете е изключително затруднена поради почти липсващите диагностични фрагменти. Тук ще бъдат описани поне частично възстановимите форми.

Паници. За паница е приет всеки отворен съд, чийто диаметър на устието е по-голям от височината му, с изключение на съдове, чийто устийен диаметър е под 10 см – те се приемат за чаши.

Плитки конични паници (фиг. 18 1,2). Ъгълът между линията на устието и стените на съда е 30° или по-малък. Спадат към средно дебелостенните и средно дебелостенни съдове. Срещат се както червеноангобирани, така и неангобирани съдове. Стените им са прави или леко заоблени навън. Често са добре загладени или излъскани. Устийният ръб е заоблен. В един отделен случай устийният ръб е вълнообразен, оформен чрез притискане на места.(фиг. 18 4).

Дълбоки конични паници. (фиг. 18 3) Сключеният ъгъл между линията на устийния ръб и стените е над 40°. Устието е заоблено. Принадлежат към средно дебелостенната и дебелостенна керамика. Стените им са прави. Срещат се и двустранно червеноангобирани. Повърхността им е загладена до излъскана, често по-старателно от вътрешната страна на съда. Не са открити фрагменти от паници, чийто ъгъл между линията на устието и стените е между 30 и 40°.

Полуферици паници (фиг. 18 5 – 8). Принадлежат към дебелостенната и средно дебелостенна керамика. Стените са заоблени навън, устийният ръб е заоблен или равен, рядко скосен отвътре (фиг. 18 5). Повърхността е загладена отвън и често излъскана отвътре. Срещат се и червеноангобирани сферични паници, принадлежащи към средно грубата керамика.

Полусферични паници с цилиндрична подустийна част. Принадлежат изцяло към тънкостенната керамика (фиг. 19 1, 6). Те са достатъчно дълбоки, за да предполагат функционално да са предназначени за течна храна. Тези паници са с полирани повърхности и са червеноангобирани. Устийният ръб е заоблен и понякога меко профилиран. Преломът

е плавен и заоблен. Намерени са два фрагмента от отделни съдове от този тип, украсени с бяла рисунка.

Биконични купи. Изцяло принадлежат към тънкостенната червеноангобирана керамика. (фиг. 19 3 – 5). Устието е извито навън или право. Преломът е сравнително остър. От причислените към тази група три фрагмента, два са украсени с бяла рисунка.

Сферични затворени съдове с S-овиден профил (фиг. 19 11). Този тип е представен от един фрагмент със сива опадала повърхност (със следи от излъскване). Съдът принадлежи към средно тънкостенната керамика. В тестото не се виждат органични примеси и най-вероятно е пречистено. Устието е заоблено.

Гърневидни съдове. Това са предимно дебелостенни съдове с голяма вместимост – за съхранение или за готвене. Тестото е с висока концентрация на органични примеси и само в единични случаи с ниска концентрация или липса на органика. Срещат се и червеноангобирани съдове. Формалният анализ се базира само на устийни фрагменти, поради което не може да бъде пълен. Разделени са няколко типа:

Гърнета с тясна цилиндрична шия (фиг. 20 1, 2, 7). Спадат към дебелостенната и средно дебелостенна керамика. Срещат се както фрагменти от гърнета с висока шия (фиг. 20 1, 2), така и с къса шия (фиг. 20 7). При няколко фрагмента има податки за формата на тялото на този тип съдове и запазена украса (фиг. 20 7) – тялото на съда е сферично и има релефна украса по плещите – нокътна украса с изтегляния, прищипвания или ямички. Външната повърхност често е по-добре загладена или дори излъскана от вътрешната. Тестото е със средна или висока концентрация на органични примеси и ниска или средна концентрация на минерални (кварцитни частици). Диаметърът на устието варира от 0,10 до 0,15 м, в един случай – 0,20 м (фиг. 20 2).

Гърнета с широка шийка. Диаметърът на устието надхвърля 20 см и се доближава до максималния диаметър на съда. Външната повърхност е излъскана, а вътрешната – добре загладена. Глината е със средна или ниска концентрация на минерални и органични примеси. Срещат се два подтипа – гърнета с къса шийка и извито навън устие (фиг. 20 3) и гърнета с висока цилиндрична шийка (фиг. 20 4, 8). При втория подтип се среща украса по ръба на устието – ямички.

Открити са два фрагмента от затворени сферични или биконични съдове (гърнета?) с извито навън устие (фиг. 20 6) и с право устие (фиг. 20 5). Тези гърнета спадат към средно тънкостенната керамика. При двата типа диаметърът на устието е под 10 см. При гърнето с къса цилиндрична шийка външната повърхност е излъскана, а вътрешната – загладена. Тестото е с дребни органични примеси. Сферичното гърне без

шийка е със загладени повърхности, като отново външната е по-добре оформена. В тестото има както минерални, така и органични примеси.

Хранилища. Множество стенни фрагменти от големи затворени съдове са открити, но почти няма сигнификативни сред тях. Фрагментите принадлежат към дебелостенната керамика и често са с огрубена или грубо загладена повърхност. Едно устие може да бъде причислено към такова хранилище (фиг. 18 9).

Чаши. Това са съдове със сравнително малки размери и се причисляват към тънкостенната и средно тънкостенна керамика. Различават се от малките паници по диаметъра на устието – 10 см или по-малък. Всички фрагменти, причислени към чашите, принадлежат на групата на сивата и сиво-бежова керамика. Външната и вътрешна повърхности са излъскани до полирани. Типологическият анализ отново е на базата само на устийни фрагменти, поради което са обособени само два типа.

Чаши с извито навън устие (фиг. 19 10). Стените са прави, устието – заоблено. Типът е представен изключително от фрагменти с дебелина под 0,5 см. В един случай устието е силно извито навън и е възможно да е от лалевидна форма, но малкият запазен фрагмент не е достатъчен за възстановяване на формата (фиг. 19 8).

Чаши с право устие и сферично тяло (фиг. 19 9). Фрагментите от подобни форми обикновено са светлосиво-бежови. Устието е право, понякога изтънено отвътре.

Гърневидни чаши. Тези съдове са с малки размери и принадлежат към тънкостенната керамика. Представени са от един тип – сферично тяло с къса цилиндрична шийка (фиг. 19 7). Външната повърхност е излъскана до полирана, вътрешната – излъскана. Примесите в тестото (органични и минерални) са с ниска концентрация и малки размери.

Разгледани са и някои отделни формални елементи на съдовете, даващи допълнителна информация.

Дъна. Дъната на дебелостенната и средно дебелостенна керамика са масивни, равни, с или без пета (фиг. 21 7). При средно дебелостенната керамика се срещат и ниски пръстеновидни столчета, някои от които с извит подчертан ръб на основата (фиг. 21 5). При средно тънкостенната и тънкостенна керамика преобладават ниските кухи столчета, чиято височина достига до 1 см (фиг. 19 1; 21 1, 2, 3, 6). В много от случаите столчетата са разчленени (на три или четири равни части). Срещат се и равни дъна с отстъп. В един случай е засвидетелствано ниско плътно столче (фиг. 21 4).

Дръжки. Представени са два типа дръжки – въжести и вертикални дръжки с приблизително кръгло сечение. Въжестите дръжки се срещат както при дебелостенните съдове, така и при тънкостенните. Те имат

полусферична форма и са пробити вертикално. Обикновено са разположени върху най-издутата част на затворени съдове (фиг. 21 8). Една възжеста дръжка е с триъгълно сечение (фиг. 21 9). Открит е един фрагмент от вертикална дръжка.

Украса. Сред представения материал се срещат два типа украса – релефна и рисувана.

Релефна украса. Тя включва негативната и позитивна украса. Позитивната украса е представена от релефни ленти и пъпки.

Релефна лента. Среща се като права лента (фиг. 23 1), лента изви-та като подкова (фиг. 23 2) и лента с ямички. За съжаление, релефната лента с ямички се намира почти само отлепена от стената на съда. Обикновено е към дебелостенни и средно дебелостенни гърневидни съдове. Ямичките върху лентата могат да бъдат поставени нагъсто или през определени разстояния. Среща се като самостоятелна хоризонтална лента (фиг. 22 2), хоризонтална лента в комбинация с нокътни ямички с изтегляния (фиг. 22 3) и две вълнообразни успоредни ленти (фиг. 22 1). Рядко се срещат и цилиндрични пъпки с ямичка (фиг. 23 4). Върху някои фрагменти от групата на фината и средно фината керамика се срещат релефни пъпки – конкавни „медальони“ (фиг. 23 5) и овални пъпки (фиг. 23 3).

Негативната украса е представена от ямички от пръсти и нокътни набождания. Напълно отсъства врязана и канелюрна украса.

Нокътни ямички с изтегляния. Това е най-често срещаната украса – голяма част от фрагментите от дебелостенната и средно дебелостенна керамика се украсени по този начин. Обикновено ямичките са разположени върху издутата част на гърневидни съдове и са неорганизирани (фиг. 23 6). Срещат се и във вариант с прищипвания (фиг. 20 7). Ямички се срещат основно върху дебелостенни и средно дебелостенни съдове, но са намерени и фрагменти от средно тънкостенната керамика с подобна украса (фиг. 23 7).

Ямички от пръсти. Срещат се по ръба на устието (фиг. 20 8), но и като неорганизирани ямички по стенни фрагменти, комбинирани с огрубяване чрез провлачване на пръсти (фиг. 20 4, 5).

Друга голяма група фрагменти са огрубените. Този тип обработка на повърхността, който условно наричаме украса, е характерен само за дебелостенните съдове, но сред тях е много често срещан. Има го като вариант „провлачване на пръсти“ (фиг. 22 7), прилепване на ръце (фиг. 21 5) или неорганизирана „барботина“ (фиг. 21 7).

Рисувана украса. Рисуваната украса се среща само под формата на бяла рисунка върху червена ангоба. Този тип украса е представен от три фрагмента, принадлежащи към тънкостенната керамика, с три различни

мотива (фиг. 19 2 – 4). Украсата е засвидетелствана само от външната страна на съдовете.

Висящи триъгълници под устието, чиято вътрешност е заштрихована с мрежа (фиг. 19 4). Украсата е върху биконична купа. Линиите на боята са дебели до 5 мм, а заштриховката е успоредна на страните на триъгълника. В този единствен случай боята е по-скоро с бледорозов (мръснобял) цвят.

Спирала (фиг. 19 3). Украсата е разположена в горната част на биконична паница/купа. Вероятно продължава в пояс по горната половина на съда. Линията е дебела 3,5 мм, а запазеният край на спиралата завършва с листовидно уширение.

Украса от „стълбичка“. Украсата е разположена под устието вероятно по цялото протежение на цилиндрично-конична купа (фиг. 19 2). Изрисувани са три успоредни хоризонтални линии, пресечени от перпендикулярни къси вертикални линии, разположени на равни отстояния. Линиите са с дебелина 1,5 мм.

Открит е и още един стенен фрагмент с бяла рисунка, който обаче принадлежи не към тънкостенната, а към средно дебелостенната червеноангобирана керамика. Орнаментът не подлежи на възстановяване, но се виждат две плътни дъговидно извити ивици бяла боя с дебелина 10 мм (фиг. 22 6).

Трябва да се отбележи и дисковидната тежест, оформена от пробит червеноангобиран керамичен фрагмент с бяла рисунка по външната повърхност (фиг. 16 5). Бялата боя е опадала и орнаментът е невъзстановим, но вероятно мотивът е спирален.

Обобщение на керамичния материал

Керамиката е печена при ниска температура, за което свидетелства преобладаващо сиво-черният лом, както и високата трошливост.

Сред фрагментите, при които формата може да бъде възстановена, преобладават дебелостенни съдове – гърнета, разлати паници, купи. Срещат се равни и конкавни дъна, както и дъна с пета. Външната повърхност на съдовете често е огрубена с провлачвания на пръсти, прилепване на ръце и др. и по-рядко е излъскана или ангобирана. Разпространена украса са нокътните набождания (основно с изтегляния, но се среща и без изтегляния), по-рядко релефни ленти с ямички, ямички и пъпки. Срещат се възвести дръжки (основно на излъскани и червеноангобирани съдове както сред тънкостенната, така и сред средно дебелостенната керамика). Сред дебелостенната и средно дебелостенна керамика се срещат и огрубявания чрез провлачване на пръсти.

Сред тънкостенната керамика преобладават паниците и купите. Срещат се както заоблени форми, така и слабо биконични. Тя се дели на две подгрупи – червеноангобирана и сиво-бежова. Друг тип съдове, принадлежащи към фината керамика, са чашите. Фрагментите от подобни съдове принадлежат изключително към сивата и сиво-бежова керамика. Сред тънкостенната керамика червеноангобираните фрагменти преобладават, като се срещат и единични фрагменти с бяла рисунка (в горната част на съда) – основно мрежест орнамент, прости единични мотиви. Сред неангобираната фина керамика рядко има фрагменти с украса – основно пъпки. И при двете подгрупи се срещат въжести дръжки. Почти всички дъна са на ниско разчленено столче, но се срещат и плоски, с плътно столче или конкавни. Високи столчета липсват.

Керамичният комплекс може да бъде отнесен към първата фаза на ранния неолит в Тракия. Най-близките раннонеолитни обекти са Ябълково и Чавдарова чешма до Симеоновград. За съжаление, публикуваният материал от Симеоновград не включва цели форми, а орнаментацията с бяла рисунка е значително по-пищна и сложна от наличните орнаменти от Великан¹⁹. В керамичния комплекс от Ябълково могат да се видят общи форми както при грубите, така и при фините съдове²⁰. В комплекса на Великан обаче липсват някои от сигнификативните форми за култура Караново I, като лалевидни съдове, полусферични паници на високи столчета и др. По отношение на рисуваната украса, сравненията са изключително затруднени от наличието само на пет фрагмента със следи от бяла рисунка, както и невъзможността за възстановяване на цялостен орнамент. Въпреки това, по наличния материал могат да се споделят някои наблюдения. Рисуваният с бяла боя орнамент е много прост, с единични мотиви, изпълнени с тънки линии – подобен тип орнаментация не е публикуван в ареала на култура Караново I²¹. Паралели на формите се откриват и в Елешница²², както и в отделните мотиви на

¹⁹ **Radunceva, A.** Eine neolithische Siedlung am Ufer der Marica bei Simeonovgrad. – In: M. Lichardus-Itten, J. Lichardus, V. Nikolov (Hrsg.). Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien (Saarbrucker Beiträge zur Altertumskunde, 74). Bonn, 2002, p. 225 – 243, taf. 1 5.

²⁰ **Leshtakov, K.** Chapter IX. The Early Neolithic Pottery from Yabalkovo. An interim report. – In: Roodenberg, J., Leshtakov, K., Petrova, V. 2014 (eds) Yabalkovo. Volume 1 (Maritsa Project, Volume 2). Sofia: ATE - Ars et Technica Explicatus, fig. 1 1, 3, 4; 2 1, 3; 3 2, 3; 4 2.

²¹ **Николов, В.** Орнаментация на раннонеолитната рисувана керамика: систематизация и характеристика. – В: Археология, XXV, 1 – 2, с.32 – 39; **Николов, V.** Die neolithische Keramik. – In: S. Hiller / V. Nikolov (Hrsg.), Karanovo. Die Ausgrabungen im Südsektor 1984 – 1992, I.1 Salzburg-Sofia, 1997, p. 113 – 117, taf. 65 – 67.

²² **Николов, В.** Югозападен вариант на култура Караново I. – В: Археология, XXXVIII, 1996, 2 – 3, с. 1 – 8, обр. 2 6, г, 3 6; **Тео, М.** The Early Neolithic Pottery from Delnicite near Elešnica. – In: S. Hiller, V. Nikolov (eds.), Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Wien, 2000, p. 51 – 57, fig. 1 4, 6, 29, 30; 3 2 – 7, 19, 25, 33.

висящи триъгълници, запълнени с мрежа²³. Много сходни висящи триъгълници под устието има публикувани от неолитното селище в град Кърджали, но отново в комбинация с по-сложен основен мотив²⁴. Мотиви тип „стълбичка“ и висящ триъгълник, запълнен с мрежа, се срещат и в раннонеолитното селище Ракитово²⁵.

Известни паралели могат да се направят със селищата по поречието на Струма – Прибой²⁶. В Прибой се срещат и високи столчета, както и по-сложни орнаменти с бяла рисунка, но има и украса с тънки линии, каквато е орнаментацията на керамиката от с. Великан²⁷. Украса от тънки линии, нанесени с бяла боя върху червена ангоба в прости линеарни мотиви, има и от най-ранния етап на Ковачево²⁸. Мотивите, обаче, нямат общо с тези от Великан – последните намират паралел в Ковачево Ib²⁹ и втория хоризонт на Крайници³⁰, където има висящи триъгълници, запълнени с мрежа, както и украса тип „стълбичка“. Тези мотиви обаче са орнаментирани по цялата повърхност на съдовете в сложни линеарни и геометрични орнаментални комплекси. Висящи триъгълници под устието, запълнени с мрежа, има сред материалите от обекта при с. Дренково³¹, открити като единствен орнаментален елемент. Керамиката от Дренково, за разлика от тази в Ковачево, е с високо съдържание на органика в тестото, високи столчета липсват³² и това я доближава до

²³ **Тео, М.** The Early Neolithic Pottery from Delnicite near Elešnica, fig. 1 7.

²⁴ **Николов, В.** Раннонеолитна рисувана орнаментация. София, 2002, т. 120 – 126.

²⁵ **Macanova, V.** Neolithische Siedlung bei Rakitovo. Stratigraphie und Chronologie. – In: S. Hiller & Nikolov V. (eds.), Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Wien, 2000, p. 59 – 73. Taf. II 8, 10; **Macanova, V.** Keramik aus der neolithischen Siedlung bei Rakitovo. – In: Lichardus-Itten M., Lichardus J. & Nikolov V. (eds.), Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien. Bonn, Saarbücker Beiträge zur Altertumskunde 74, 2002, p. 191 – 223, taf. 6, 11; 10, 8.

²⁶ **Чохаджиев, М.** Проучване на раннонеолитното селище край село Прибой – Пернишки окръг. – В: Археология, XXVII, 1986, 3, с. 41 – 48, обр. 6, 8.

²⁷ **Чохаджиев, М.** Проучване на раннонеолитното селище край село Прибой – Пернишки окръг, обр. 9 а, ж, з, л, н.

²⁸ **Lichardus-Itten et al.** The Site of Kovacevo and the Beginnings of the Neolithic Period in South western Bulgaria. – In: Lichardus-Itten M., Lichardus J. & Nikolov V. (eds.), Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien. Bohn, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 74, 2002, p. 99 – 158, Pl 17;18

²⁹ **Lichardus-Itten et al.** The Site of Kovacevo and the Beginnings of the Neolithic Period in South western Bulgaria, Pl 16.

³⁰ **Tchohadjiev, S., Bakamska, A.** Etude du site neolithique an cien de Krainitsi dans le departement de Kustendil. – Studia Praehistorica X, 1990, 51 – 76, tabl. 20 10; 21 4, 3.

³¹ **Димитров, Д.** 1996. Новооткрити раннонеолитни селища в долината на Горна Струма. – В: Годишник на Департамент Археология – НБУ, 2 – 3, 1996, с. 97 – 105, обр. 2 2.

³² **Гребска-Кулова, М.** 2008. Раннонеолитната култура в долината на Средна Струма, Югозападна България. – В: М. Гюрова (ред.). Праисторически проучвания в България:

керамиката от Великан. Нанесената тънка спирали с листовиден край има паралели в керамиката от Гълъбник³³, макар там тя да е част от по-сложен „флорален“ мотив. За сметка на това, там не се среща украса тип „стълбичка“, както и висящи триъгълници, запълнени с мрежа, каквито има във Ваксево³⁴.

Култовите масички намират точни паралели като украса в Прибой³⁵, както и в Перник³⁶, Гълъбник³⁷, Крайници III³⁸.

Дискусия

С оглед на лошото състояние на керамичния материал, както и малкото определими форми, трудно могат да се правят изводи за хронологичната и културна принадлежност на селището при с. Великан. Според формите, рисуваната украса и технологичните белези на керамичния материал е възможно обектът при село Великан да принадлежи към една по-ранна фаза на ранния неолит в Тракия от тази, позната като култура Караново I. Не трябва да се изключва, с оглед на временния характер на селището, и възможността то да представя един „провинциален“ вариант на култура Караново I, или начален етап в развитието ѝ. Макар и оскъдни, материалите намират паралели в централна западна България, по горното и средно течение на Струма. Някои изследователи приемат, че неолитизацията в Тракия се осъществява от запад на изток, имайки предвид по-ранните от първи хоризонт на селищна могила Караново неолитни материали от селищата по поречията на реките Струма, Вардар, Места³⁹. Други приемат възможността за неолитизация на

новите предизвикателства. Национален археологически институт с музей, Исторически музей Пещера, 2008, с. 58 – 59, обр. 4.

³³ **Pavuk, J. & Bakamska, A. 1989.** Beitrag der Ausgrabung in Galabnik zur Erforschung des Neolithikums in Südosteuropa. Neolithic of South-Eastern Europe and its Near Eastern connections. – In: *Varia Archeologica Hungarica* 2. Budapest, 1989, p. 223 – 231, Abb. 1 2, 4, 8b; **Чохаджиев, М.** Ранният неолит в Западна България: поява, развитие, контакти. — В: *Известия на Исторически музей Кюстендил*, II, 1990, обр. 2 – 5, 7, 10.

³⁴ **Чохаджиев, С.** Ваксево. Праисторически Селища. Велико Търново, 2001, рис. 28 12, 15; 30 6; 36 7; 40 1.

³⁵ **Чохаджиев, М.** Проучване на раннонеолитното селище край село Прибой – Пернишки окръг, с. 41 – 48, обр. 10.

³⁶ **Chohadziev, M. 1983.** Die Ausgrabungen der neolithischen Siedlung in Pernik. – In: *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte*, 32, 1983, p. 29 – 68, Abb. 32 3.

³⁷ **Pavuk, J., Bakamska, A.** Typologie und Chronologie der neolithischen Altarchen auf dem Balkan. – In: *Slovenská archeológia* LXII-1, 2014, p. 1 – 78, Abb. 1 2, 3, 5 – 9; 3 5 – 7; 6 2, 6.

³⁸ **Tchohadjiev, S., Bakamska, A.** Etude du site neolithique an cien de Krainitsi dans le departement de Kustendil, p. 51 – 76, tabl. 25 1, 2.

³⁹ **Nikolov, V.** Problems of the early stages of neolithization in the southeast Balkans. – In: P. Biagi & M. Spataro (eds.) *A Short Walk through the Balkans: the First Farmers of the Car-*

Тракия от север, по поречието на Струма и Вардар, а впоследствие по Южна Морава и Дунав, имайки предвид монохромните селища в Североизточна България⁴⁰. Трети разглеждат като възможен и най-вероятен път за колонизация на Тракия поречието на река Марица⁴¹. Аргумент в тази посока е откритото на устието на реката селище от монохромния период Ходжа чешме⁴², материалите от което намират много точни паралели в т.нар. монохромни селища в Северна България: Джулюница, Копривец, Орловец и др. Някои автори приемат, че културата на монохромната керамика в Северна България е явление, синхронно с Караново I⁴³. Според повечето проучватели, извършвали разкопки на обекти в Северна България, монохромната фаза има продължително съществуване и етапи на развитие, като при по-късните се срещат и фрагменти с бяла рисунка, без да се променя цялостно културният облик на селището (Джулюница⁴⁴, Копривец⁴⁵, Орловец⁴⁶). Тази бяла рисунка като цяло е представена от прости мотиви, често мрежести подустийни пояси, стълбичка и висящи триъгълници⁴⁷. Предхождащата хронологическа позиция на монохромната култура спрямо култура Караново I се

pathian Basin and Adjacent Regions. (Atti della Società per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia, 16), 2007, p. 183 – 184.

⁴⁰ **Тодорова, Х., Вайсов, И. 1993.** Новокаменната епоха в България. София, 1993, с. 59 – 61.

⁴¹ **Ozdogan, M.** Neolithic Sites in the Marmara Region Fikirtepe Pendik Yarımburgaz Top-tepe Hoca Çeşme and Aşağı Pınar. – In: M.P. Kuniholm & N. Başgelen (eds.), The Neolithic in Turkey, Northwestern Turkey and Istanbul, İstanbul, 2013, p. 197; **Бояджиев, Я. 2002.** – Ролята на Източна Тракия в неолитизацията на българските земи. – В: История и култура на Карнобатския край. Т. 4, Зорграф, 2002, с. 71 – 73.

⁴² **Ozdogan, M.** Neolithic Sites in the Marmara Region Fikirtepe Pendik Yarımburgaz Top-tepe Hoca Çeşme and Aşağı Pınar, p. 179 – 183.

⁴³ **Stefanova, T.** A Comparative Analysis of Pottery from the “Monochrome Early Neolithic Horizon” and “Karanovo Horizon” and the Problems of the Neolithization of Bulgaria. – In: Porocilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji XXIII, Ljubljana, 1996, p. 18 – 19.

⁴⁴ **Еленски, Н. 2006.** Сондажни проучвания на раннеолитното селище Джулюница-Смърдеш, Великотърновско, с. 102 – 106, 115; **Krauß u. a.** Raiko Krauß, Nedko Elenski, Bernhard Weninger, Lee Clare, Canan Cakırlar and Petar Zidarov. Beginnings of the Neolithic in Southeast Europe: the Early Neolithic sequence and absolute dates from Dzuljuni-ca-Smardes (Bulgaria). – In: Documenta Praehistorica XLI, 2014, p. 55 – 56.

⁴⁵ **Попов, В.** Периодизация и хронология на неолитните и халколитните култури от поречието на р. Русенски Лом. Русе, 1996, с. 90; **Попов, В. 1994.** Периодизация и хронология на неолитните култури от поречието на р. Русенски Лом. – В: Годишник на Департамент Археология – НБУ, том 1, 1994, с. 294 – 295.

⁴⁶ **Станев, П.** Орловец. Неолитен комплекс, с. 50 – 51.

⁴⁷ **Еленски, Н. 2006.** Сондажни проучвания на раннеолитното селище Джулюница-Смърдеш, Великотърновско, 96 – 117, обр. 9 1, 3, 5, 8; **Krauß u. a.** Raiko Krauß, Nedko

потвърждава и от серията радиовъглеродни дати от раннонеолитни селища⁴⁸.

В последните години се проучва селището Ашаъ Пънар в Лозенград (Kırklareli) в ЮИ Тракия⁴⁹, чийто най-ранен VIII хоризонт принадлежи към монохромната култура по Мраморно море, а следващият, VII хоризонт има червеноангобирана керамика с бяла рисунка, появяват се и лалевидни форми и като цяло керамичният комплекс намира паралели в култура Караново I. От същия VII хоризонт е публикувана червеноангобирана керамика с бяла рисунка със спираловиден мотив, чийто край завършва с листовидно уширение. Според проучвателя, преходът между етапа на монохромна керамика и керамика с бяла рисунка е плавен и показва континуитет⁵⁰. Дали става въпрос за колонизация на ЮИ Тракия от запад на изток или друго, при всички положения става ясно, че поне в част от Тракия неолитизацията започва преди появата на бяла рисунка. До този момент от общо проучваните раннонеолитни селища в Горнотракийската низина само в едно – Куклен⁵¹, керамиката е без бяла рисунка и само с прости, сферични форми, като авторът я е разграничил от бялорисуваната керамика, определяйки я като по-ранна. П. Станев определя материалите от още две непроучвани селища от Тракия в басейна на р. Тунджа – Лесово и Елхово – като принадлежащи към монохромната фаза на ранния неолит⁵². Дали липсата на други монохромни селища в Тракия се дължи на отсъствието на носители на подобна култура, на проблем на проучванията, свързан с местообитанието на старите селища (заливни тераси например?, по-високи места

Elenski, Bernhard Weninger, Lee Clare, Canan Cakırlar and Petar Zidarov. Beginnings of the Neolithic in Southeast Europe, fig. 12; **Станев, П.** Орловец. Неолитен комплекс, обр. 135.

⁴⁸ **Krauß u. a.** Raiko Krauß, Nedko Elenski, Bernhard Weninger, Lee Clare, Canan Cakırlar and Petar Zidarov. Beginnings of the Neolithic in Southeast Europe, p. 61 – 65, fig. 25; **Boyadziev, Y.** Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgaria. – In: Prehistoric Bulgaria. Prehistory Press, (Monographs in World Archaeology, N 22), 1995, p. 161 – 165; **Görsdorf, J., und Boyadziev, J.** Zur absoluten Chronologie der bulgarischen Urgeschichte. – In: Eurasia Antiqua 2, 1997, p. 121 – 137.

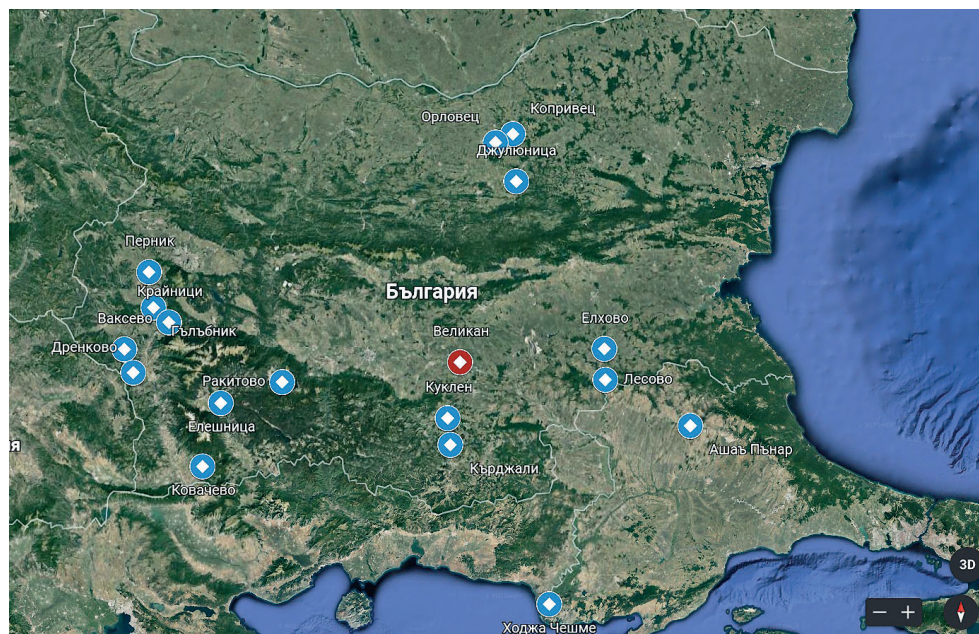
⁴⁹ **Ozdogan, M.** An Anatolian perspective on the Neolithization process in the Balkans. New questions, new prospects. – In: R. Krauß (ed.), Beginnings – New Research in the Appearance of the Neolithic Between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin. Verlag Marie Leidorf GmbH. Rahden/Westfalen, 2011, p. 26 – 29; **Ozdogan, M.** Neolithic Sites in the Marmara Region Fikirtepe Pendik Yarımburgaz Töptepe Hoca Çeşme and Aşağı Pınar, p. 183 – 190.

⁵⁰ **Ozdogan, M.** Neolithic Sites in the Marmara Region Fikirtepe Pendik Yarımburgaz Töptepe Hoca Çeşme and Aşağı Pınar, p. 186 – 187, fig. 113.

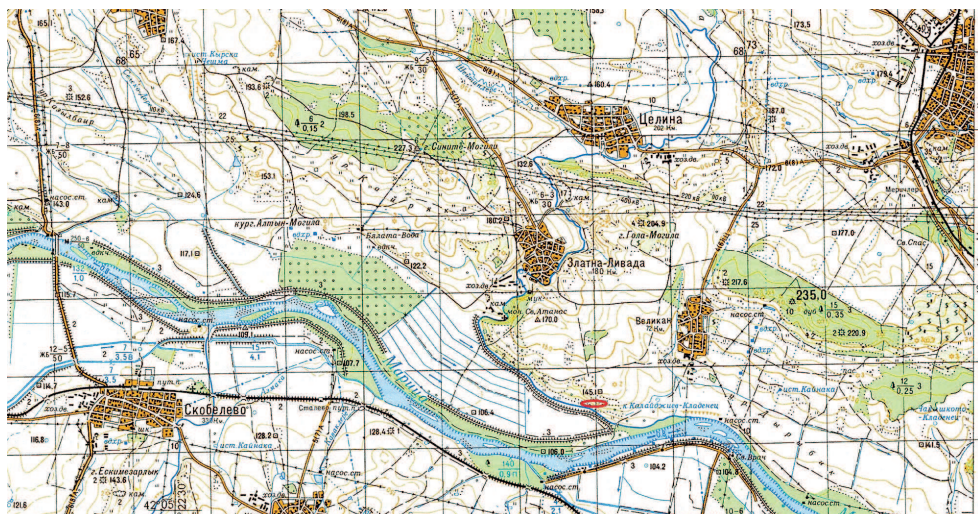
⁵¹ **Детев, П.** Раннонеолитно селище при с. Куклен. – В: Родопи, 6, 1976, с. 35 – 36.

⁵² **Станев, П.** Орловец. Неолитен комплекс, с. 155.

като Куклен?), или климатични промени⁵³ могат да изяснят само бъдещите проучвания в Тракия.

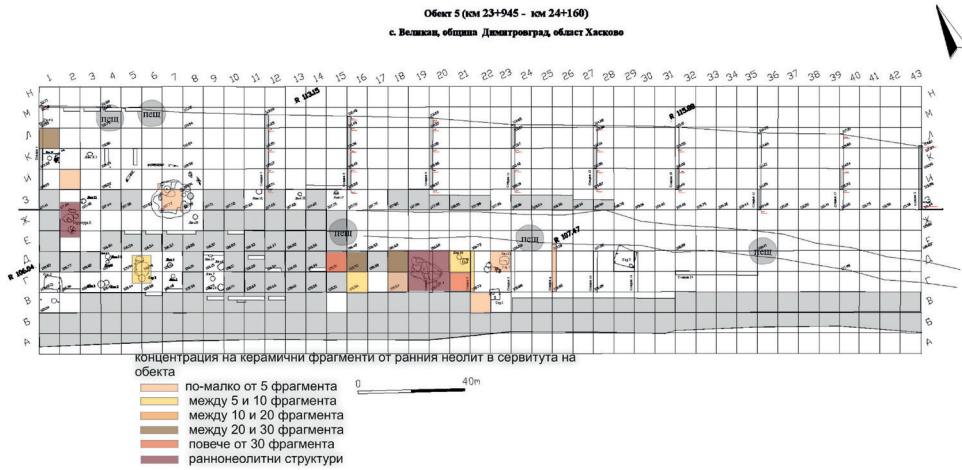

Фиг. 1. Карта на споменатите раннеолитни селища в текста

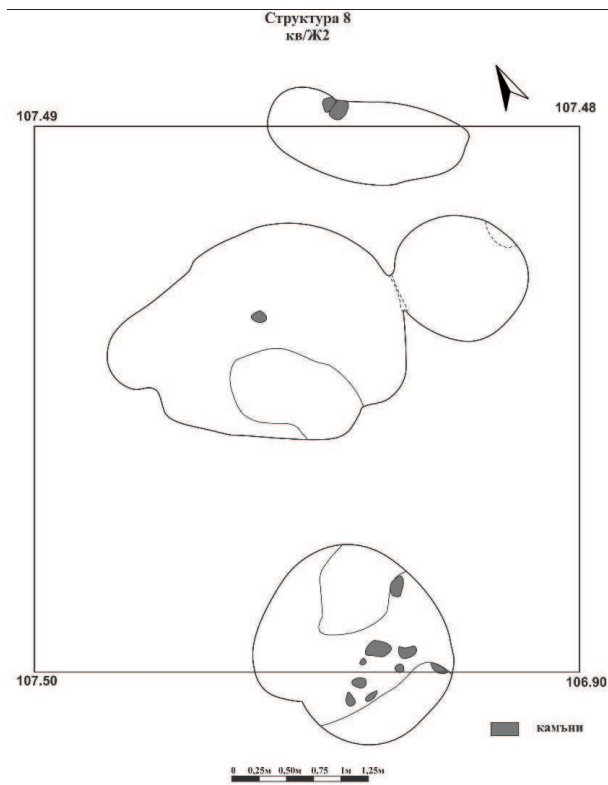

Фиг. 2. Топографска карта на землището на село Великан

⁵³ Чохаджиев, С. Бележки върху неолитизацията на Българските земи. – Годишник на археологическия музей Пловдив, IX, 2002, 1, с. 15 – 16.

Фиг. 3. Общ план на Обект №5 и концентрациите на неолитни археологически материали

Фиг.4. Структура №8. Общ план

Фиг. 5. Структура №8. Етап на проучване

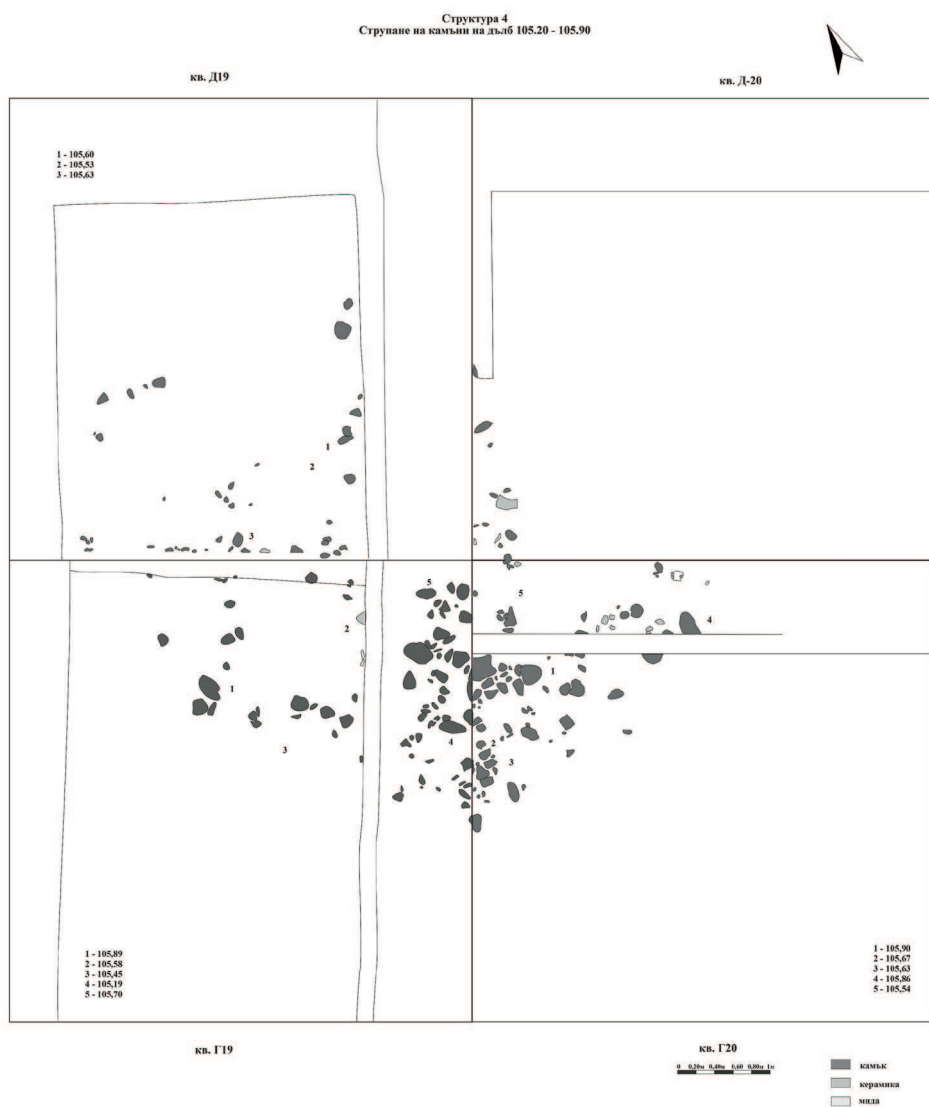
Фиг. 6. Структура №8. Каменно струпване

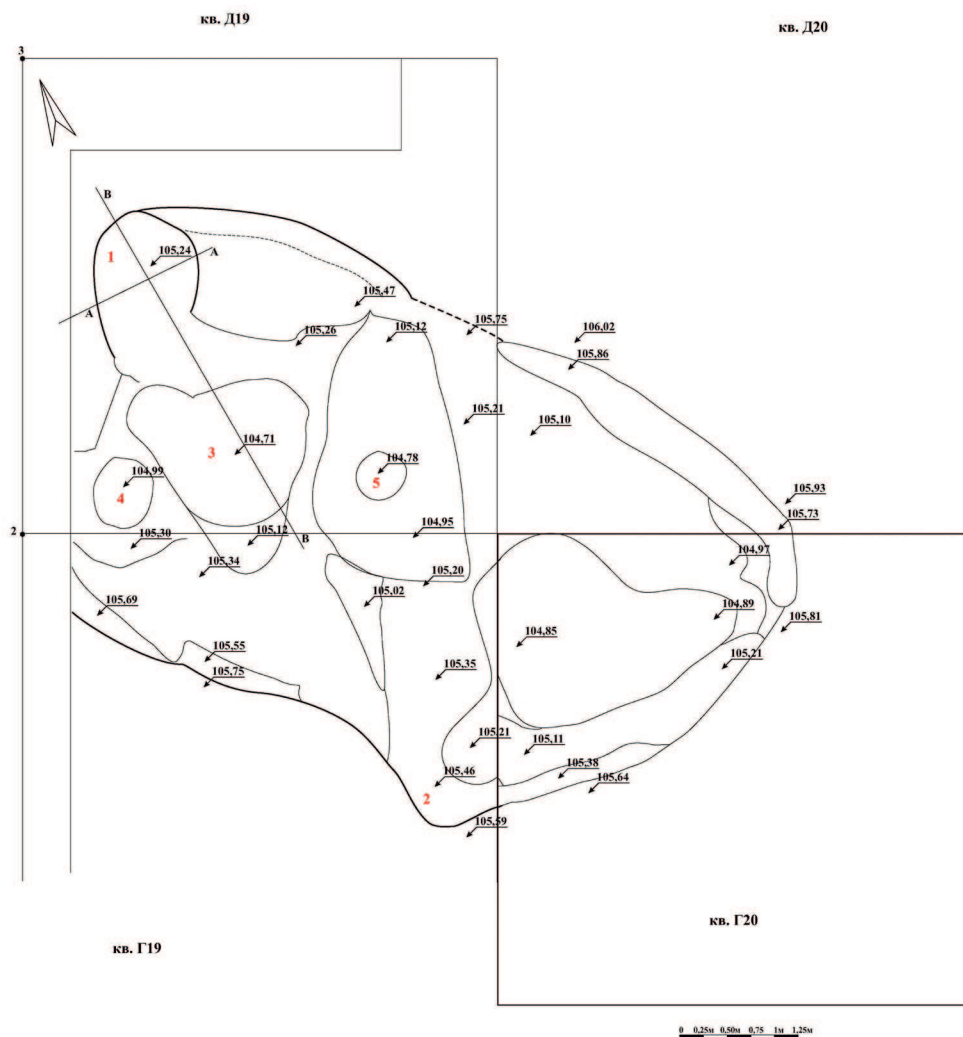
Фиг. 7. Структура №4. Ниво на регистриране

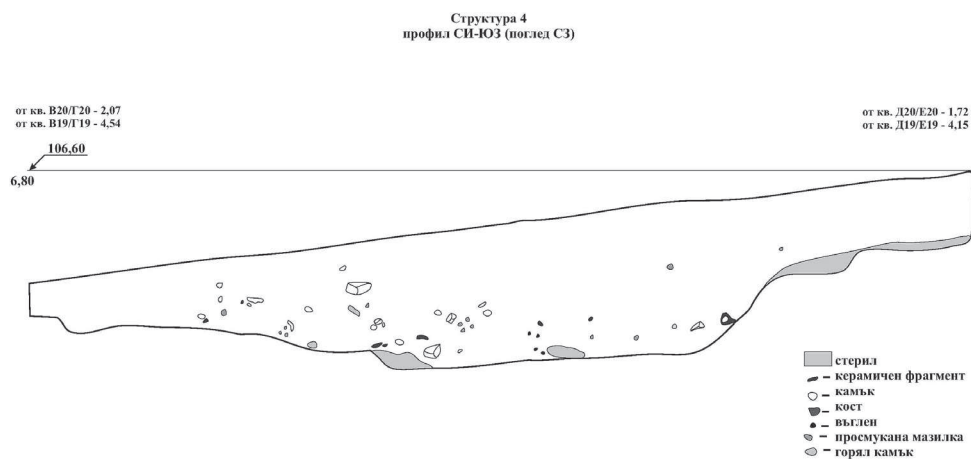
Фиг. 8. Структура №4. Етап на проучване

Фиг. 9. Структура №4. Каменно струпване"

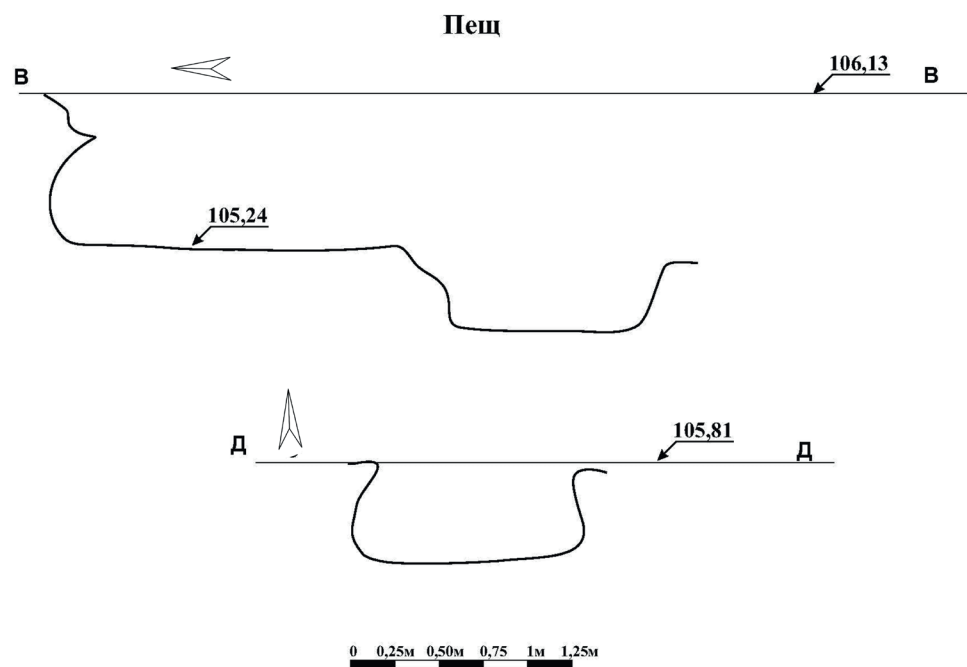
Фиг. 10. Структура №4. Общ план. 1 – нишово термично съоръжение; 2 – плитчина, вероятно маркираща входа на вкопанането; 3 – яма пред термичното съоръжение; 4, 5 – вероятни дупки от колони

Фиг. 11. Структура №4. СЗ профил

Фиг. 12. Структура №4 – общ изглед

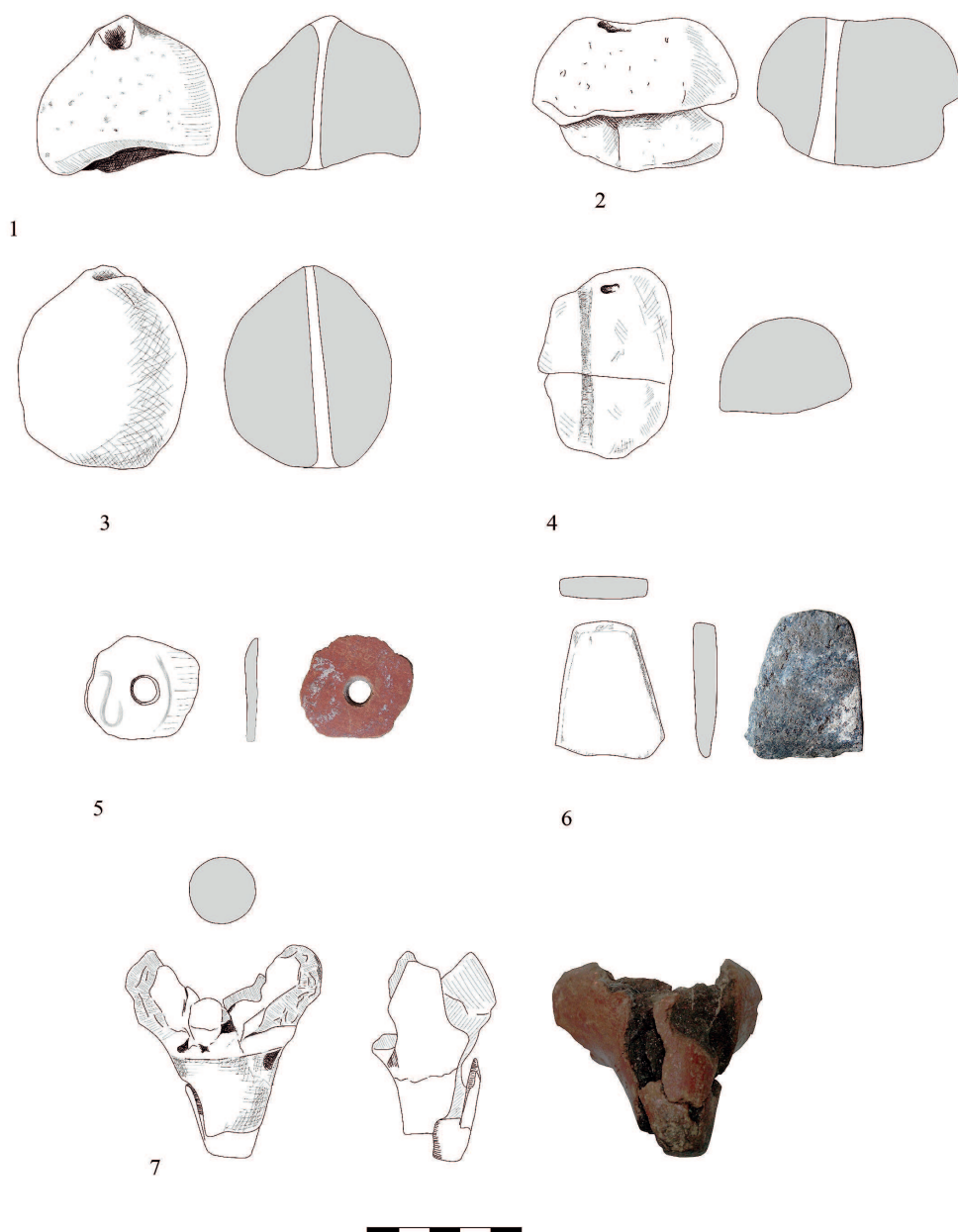
Фиг. 13. Нишово термично съоръжение: а – разреди; б – ниво с нападали деструкции върху подовата обвазка; в – подова обвазка

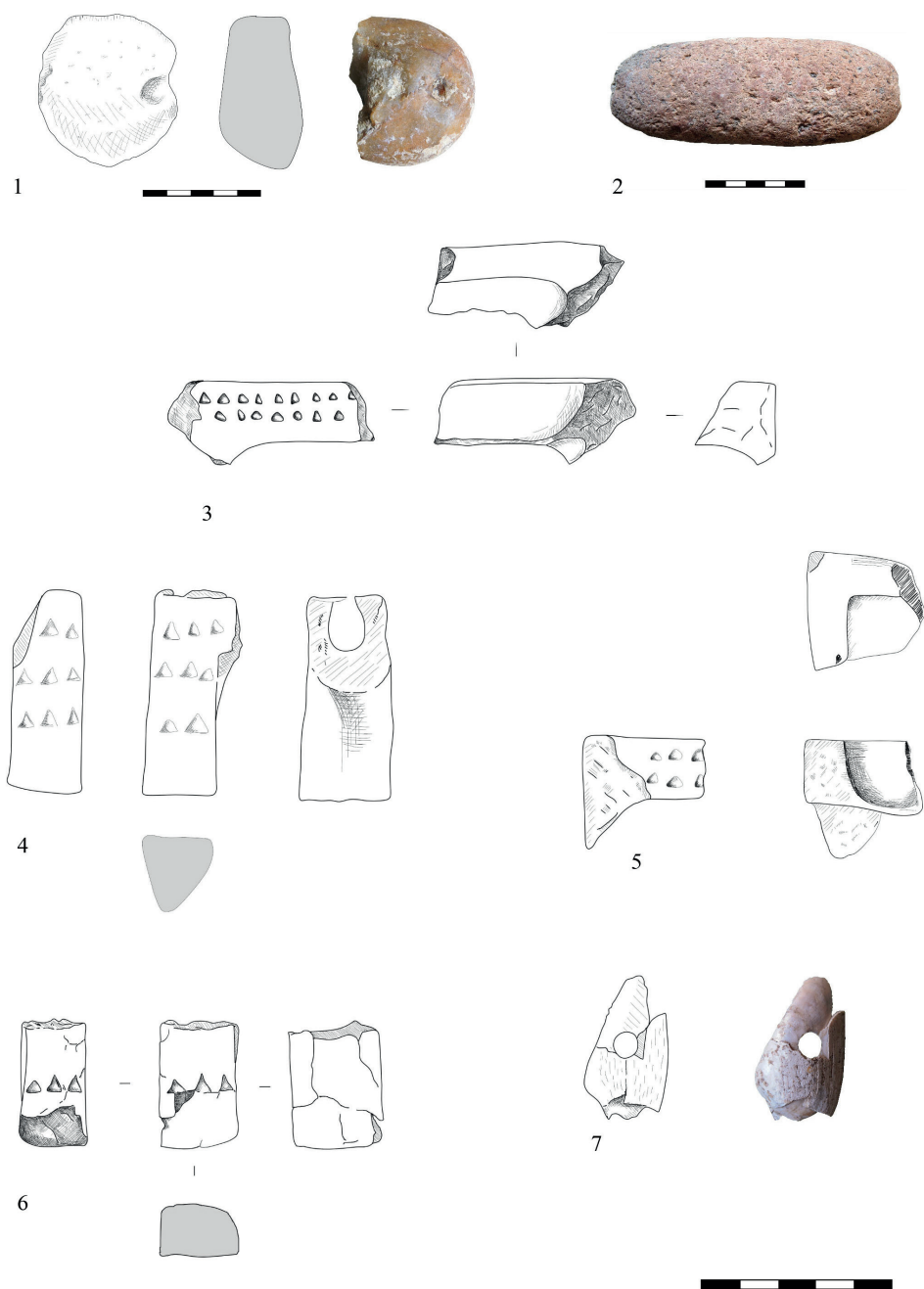
Фиг. 14. Тежести за рибарска мрежа от *Обект №5*

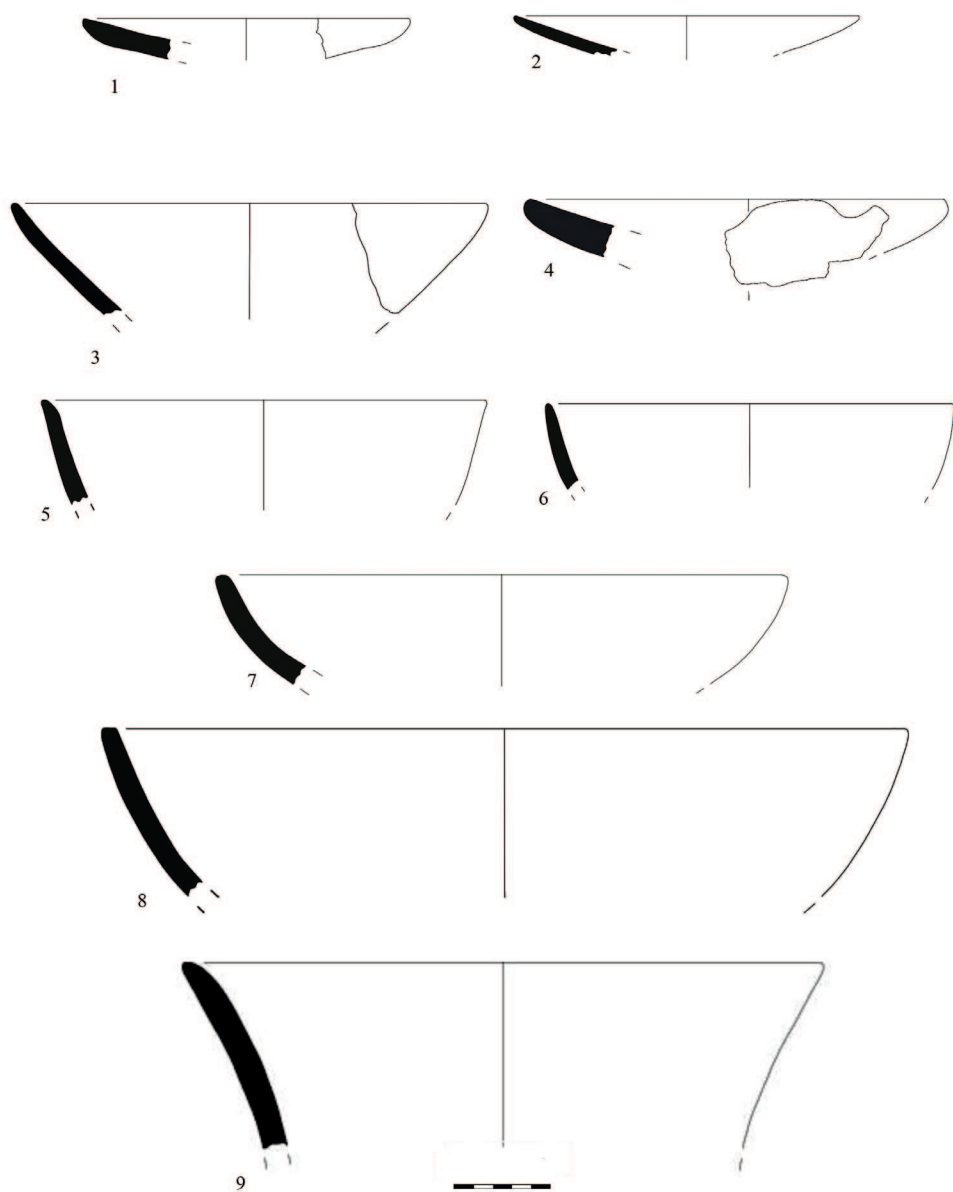
Фиг. 15. Фрагменти от култови масички от *Обект №5*

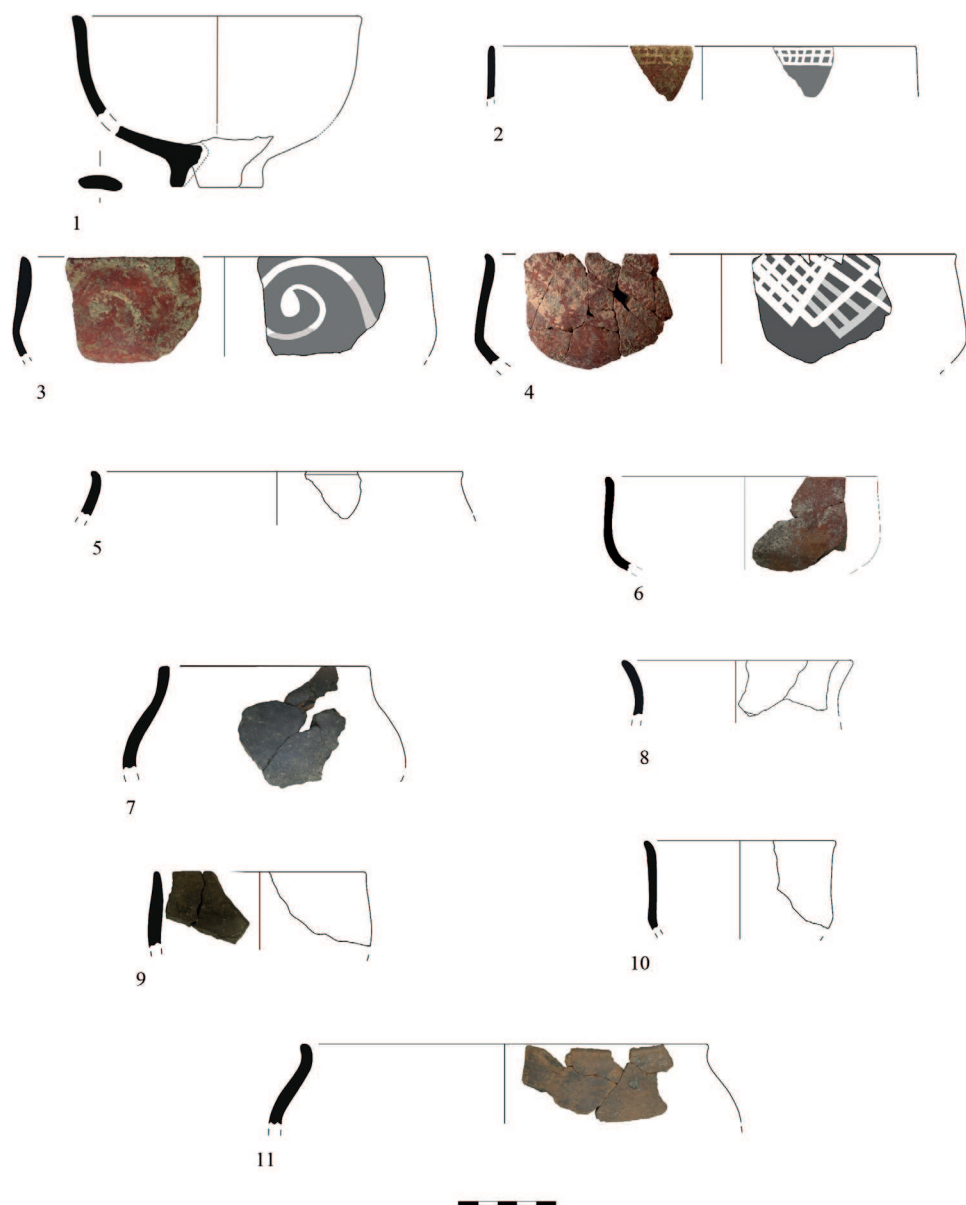
Фиг. 16. Находки от Обект №5: 1 – 4 – глинени тежест за рибарска мрежа; 5 – керамична тежест; 6 – каменна тесличка; 7 – краче от антропо/зооморфен съд

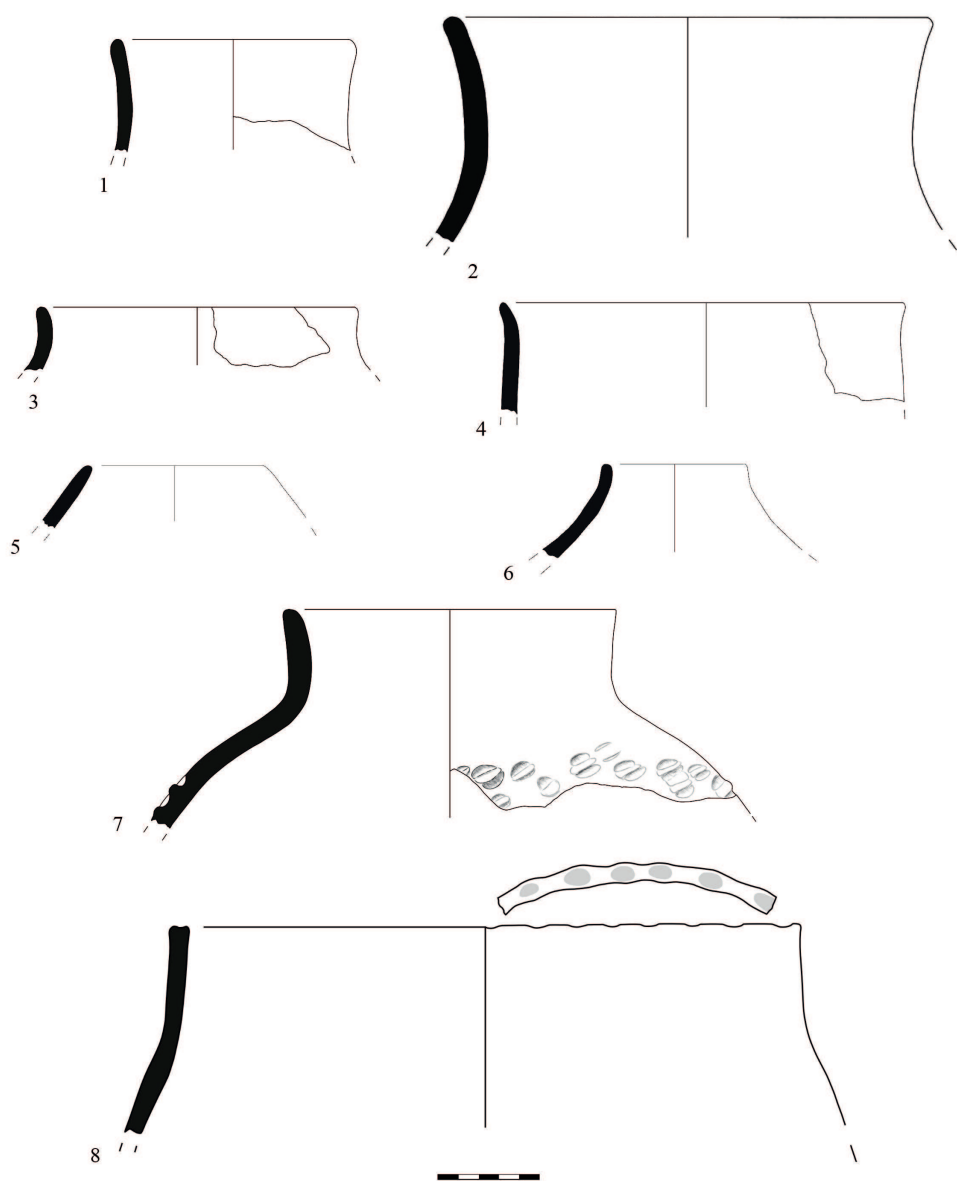
Фиг. 17. Находки от Обект №5: 1 – гладилка/чукалка; 2 – чукалка/стри-
вало; 3 – 6 – фрагменти от култови масички; 7 – мида с пробит отвор

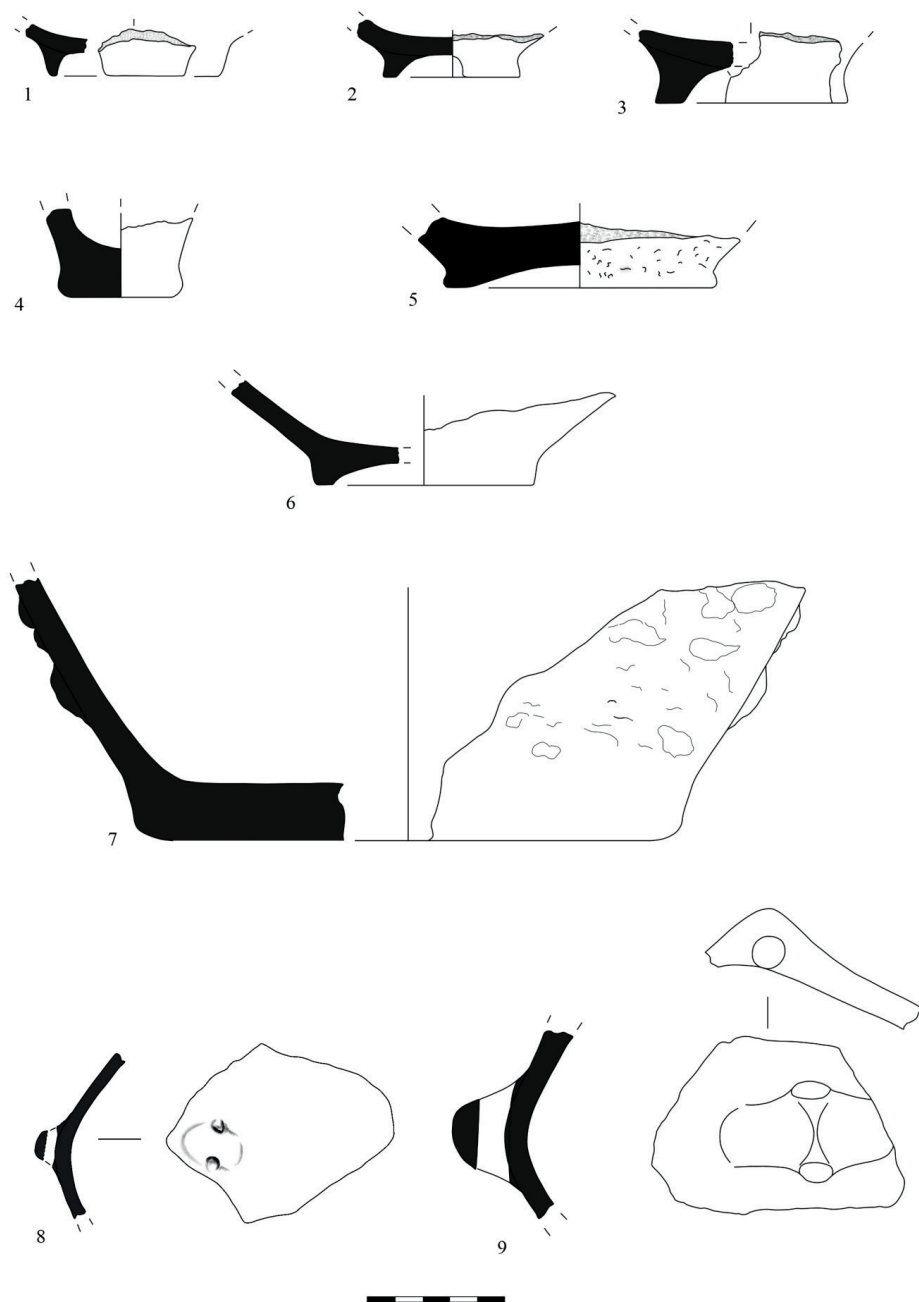
Фиг. 18. Раннонеолитна керамика от *Обект №5*

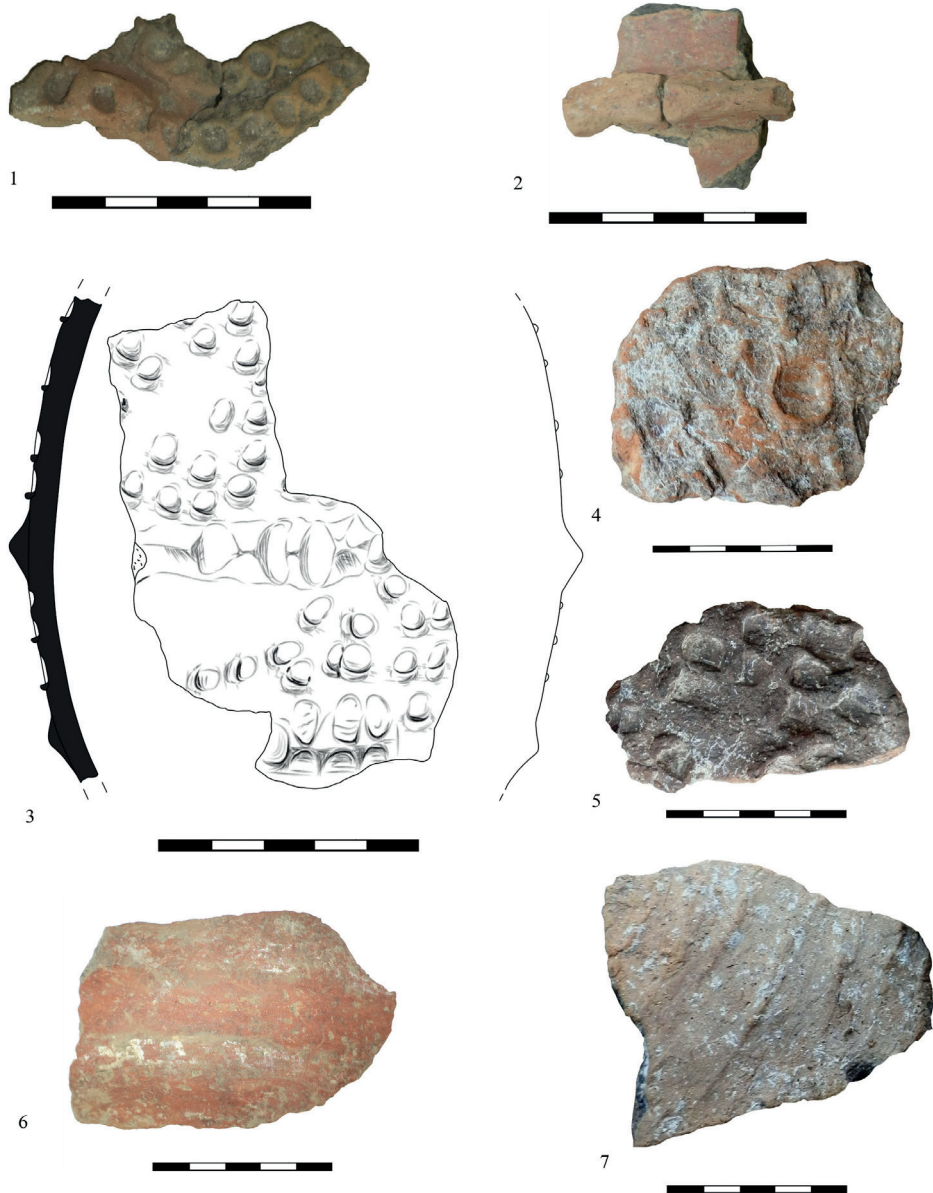
Фиг. 19. Раннонеолитна керамика от *Обект №5*

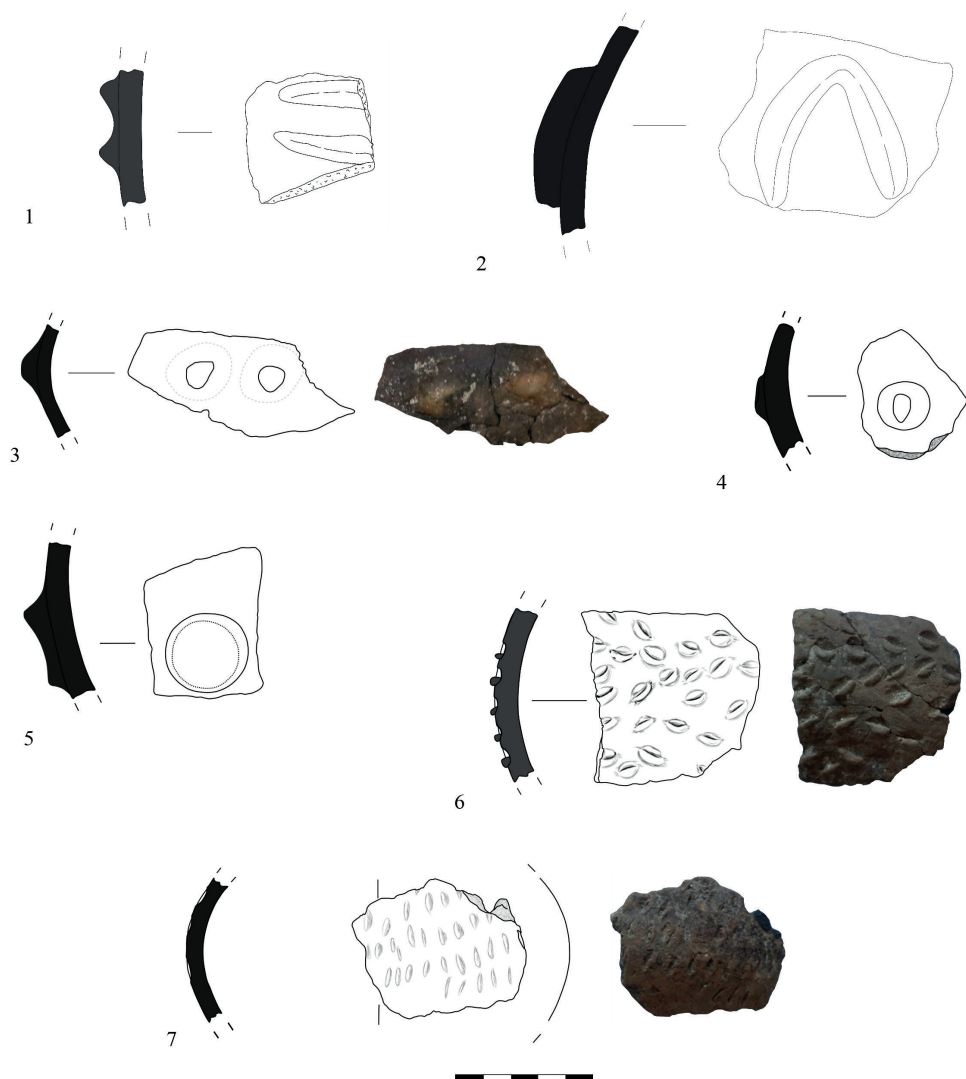
Фиг. 20. Раннонеолитна керамика от *Обект №5*

Фиг. 21. Ранненеолитна керамика от *Обект №5*

Фиг. 22. Раннонеолитна керамика от *Обект №5*

Фиг. 23. Раннеолитна керамика от Обект №5

ЗА ЕДИН БРОНЗОВ ПРЪСТЕН С ИЗОБРАЖЕНИЕ НА НИКЕ ОТ ФОНДА НА ОИМ – ЦАРЕВО

Виктория ВИДЕВСКА

МП „Археология и археологическо културно наследство“,
ПУ „Паисий Хилендарски“

Пръстените, произхождащи от територията на Тракия и датирани в V – I в. пр.Хр., са сравнително слабо изследвани – посветените на тях трудове са малобройни и сравнително нови, като най-изчерпателни са тези на Мила Чачева¹. В своята дисертация тя разглежда 133 бр. пръстени открити в Одесос, Аполония Понтика, Месамбрия и Урдовиза. Най-много произхождат от Аполония, което е лесно обяснимо с по-напредналия етап на проучванията там в сравнение с другите апойкии по западния Понт. Пръстените от бронз преобладават, като цели 81 екземпляра могат да бъдат отнесени тук², повечето от тях са именно аполонийски.

Този тип накити имат множество функции: те са важно свидетелство за статута на носещия ги, могат да служат като личен печат/подпис, а изображението върху плочките хвърля светлина върху личността на притежателя им – те ни разказват за неговите постижения, религиозните му вярвания, душевните, икономическите или материалните му стремежи.

Земите около гр. Царево са били интензивно обитавани: множество археологически проучвания (голяма част от тях финансирани от фондация „Хоризонти“) са провеждани през годините, като акцент тук определено са структурите и находките от елинистическата епоха. През последните години от Даниела Агре е разкрита и владетелска

¹ **Chacheva, M.** Finger Rings from the Necropolis of Apollonia Pontica. – In: Nessebar, 4. Proceedings of the international conference “ANCIENT GREEK NECROPOLES ALONG THE BLACK SEA COAST”. Nessebar, October 4 – 7, 2012. Veliko Tarnovo, 2017, 134 – 166; Чачева, М. Накити от гръцките колонии по българското Черноморие VI – I в. пр.Хр. Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2019.

² **Чачева, М.** Накити от гръцките колонии по българското Черноморие VI – I в. пр. Хр., с. 14.

резиденция в землището на с. Синеморец, откъдето произхожда златна обеща, представляваща Нике в бига³. Други находки от региона с образа на „богинята на победата“ не са ми известни до момента.

През 2012 г. на Милен Николов, директор на РИМ – Бургас, който по това време ръководи археологическите разкопки, финансирани по програма „Виа Понтика“, в района на храма „Св. Успение Богородично“ в Царево⁴, е предоставен от местен жител, бронзов пръстен с изображение на богинята Нике. Находката е изложена в експозицията на музея в Царево, но остава непубликувана до този момент. Тук е моментът да изкажа своите огромни благодарности на Тодор Гондов – директор на ОИМ – Царево, който бе така любезен да ми предостави пръстена за фотозаснемане, както и всички налични материали, свързани с него, за изследване и публикуване.

Пръстенът от Царево се състои от сравнително масивна, но силно фрагментирана халка с елипсовидно сечение и голяма почти кръгла плочка, изнесена над нея, в която е врязано изображение с дълбочина 0,15 см. Дължината на пръстена е 2,4 см, а ширината му – 2,1 см⁵ (Фиг. 1).

Богинята на победата е представена в средата на плочката, изображението стига до ръбовете ѝ. Нике е обърната в ход наляво, с изнесен ляв крак назад. Тя носи безръкавен, препасан в кръста хитон, чиито гънки са маркирани прилежно от гравьора. Дрехата описва обема на изнесения назад крак, от който се подава, най-вероятно, малко крило. И горните, и долните крайници на богинята са едри, в изпънатата си напред, но все пак леко свита в лакътя, дясна ръка държи венец, а в лявата, която пада леко надолу – лента. Тя е силно нагъната и се спуска до нивото на ходилата. Главата е грубо издялана, носът е голям и топчест, устата и очите не личат добре. Косата на богинята е хваната високо посредством лента, а на тила три непокорни кичура се развяват свободно. Крилото пада надолу, а перата са маркирани като отделни обеми – в горната част те силно наподобяват зърнеста текстура, докато крайните са изобразени чрез дълги линейни врязвания. Под Нике с хоризонтална линия е маркиран терена.

Липсата на археологически контекст затруднява поставянето на пръстена от Царево редом до другите образци на древната торевтика,

³ **Agre, D.** A Tumulus Grave Near the Village of Sinemorets, Burgas Region. – In: Legends in Gold. Thracian Treasures from Bulgaria. Sofia, 2017, p. 151, № 149.

⁴ **Николов, М.** Археологическо проучване в района на храма „Св. Успение Богородично“, кв. Василико, гр. Царево. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, с. 462 – 463.

⁵ Измерванията са направени от Милен Николов и са взети от инвентарната книга на обекта.

но все пак сравнението с тях би могло да ни даде една по-обща представа за неговото датиране. Мила Чачева създава две типологии, базирани на използвания за изработката на пръстена материал: в първата са отделени накитите от злато, а във втората тези от сребро и бронз, тъй като споделят еднакви или много сходни форми. Според нейната типология, пръстенът от Царево следва да се отнесе към тип А: без украса или с врязана украса, и по-конкретно към тип А.II, който се характеризира с масивността си и по-високото качество на изработка, и чиято плочка може да бъде овална или кръгла. Тъй като плочката с изображение на Нике е профилирана над халката можем да бъдем още по-конкретни и да поставим пръстена в подтип А.II.1⁶. Пръстените от тип А.II, според Чачева, са най-популярни през втората и третата четвърт на IV в. пр. Хр., но се откриват и до края му.

Друга важна типология е тази на Джон Бордман – според нея, разглежданият тук бронзов пръстен следва да се отнесе към тип С (отговарящ на типове VII и VIII от другата му типология, обхващаща единствено пръстени, изработени от благородни метали) или тип D (отговарящ на няколко типа от паралелната му квалификация, включително тип XI). Първият от тези типове се характеризира с разширяване на плочката, която постепенно започва да губи овала си и се доближава по-скоро до кръг, а при втория нейният диаметър надхвърля този на халката⁷, както е случаят при пръстена от Царево.

Тип С се отнася към периода от края на V – първата половина на IV в. пр. Хр., а тип D се доближава към елинистическия период. Тази хронология е сходна на разработената от Мила Чачева, която поставя пръстените от тип А.II.1 в диапазона между 425 – 325 г. пр. Хр.⁸, което ни позволява да датираме пръстена от Царево по-скоро в третата четвърт на IV в. пр. Хр.

Както вече стана ясно, сходни по форма пръстени на този от Царево, се откриват в Аполония, където именно типът, към който спада той, е най-популярният. Особено близо като форма седи № 11, представящ седнал Ерос, датиран в 375 – 350 г. пр. Хр.⁹.

⁶ **Чачева, М.** Накити от гръцките колонии по българското Черноморие VI – I в. пр. Хр., с. 14 – 16.

⁷ **Boardman, J.** Greek Gems and Finger Rings: Early Bronze to Late Classical. New York, 1970, p. 231.

⁸ **Чачева, М.** Накити от гръцките колонии по българското Черноморие VI – I в. пр. Хр., Табл. 6.

⁹ **Chacheva, M.** Finger Rings from the Necropolis of Apollonia Pontica, pp. 138; 148, № 11.

Паралели на този тип се откриват и извън Тракия: в Олинт¹⁰ (най-близко според М. Чачева¹¹ седи тип I) и в свещената за Пан Корикийска планина, намираща се над Делфи, Парнас¹² (сходни се откриват измежду типовете X – XXV, които обхващат целия IV в. пр. Хр.). Известни са ни също три сходни екземпляра от музея на Дж. Пол Гети – два от Мала Азия и един от Тунизия, отнесени към посочения горе времеви период¹³.

Идентификацията на образа върху находката от Царево като богинята Нике е безспорна – подобни изображения са много често срещани, а божеството добива своята най-голяма популярност именно през елинистическата епоха, главно заради използването му от Александър Велики и неговите наследници като пропаганден символ.

Иконографският тип на Нике в ход, поднасяща венец и лента е изключително популярен в класическа Елада, където главната функция на богинята е на ознаменуваща агонистични и по-рядко, военни победи. Едва по-късно, през елинистическата и римската епохи (вече под името Виктория), тя започва да се отъждествява почти изцяло с военното дело и политиката – тази промяна е отразена и в атрибутите на богинята, като най-често тя се изобразява, носеща трофей.

Находките, представящи Нике от Тракия наброяват 118 – тук влизат произведения на коропластиката, на нумизматиката, на вазописта, на стенописта и т.н.¹⁴. За съжаление, измежду тях паралел на пръстена от Царево липсва. Най-близко до него биха седели две глинени пломби, отпечатъци от инталио, открити в Пистирос¹⁵, както и нумизматичните паметници, заради сходния им начин на изработка, но и при двете групи паметници не откриваме достатъчно близък образ. Два от аполонийските пръстени, отнесени към тип A.II носят върху плочките си образа на Ерос, като според мен, единият от тях може да представя

¹⁰ **Robinson, D. M.** Excavations at Olynthus. Part X, Metal and Minor Miscellaneous Finds: an Original Contribution to Greek Life. Baltimore, 1941, pp. 132 – 147.

¹¹ **Chacheva, M.** Finger Rings from the Necropolis of Apollonia Pontica, p. 138.

¹² **Zagdoun, M-A.** Bagues et anneaux. – In: Bulletin de correspondance hellénique, Supplément 9. Paris, 1984, pp. 186 – 187.

¹³ **Spier, J.** Ancient Gems and Finger Rings. Catalogue of the Collections, The J. Paul Getty Museum. Malibu, 1992, pp. 43 – 45, №№ 74, 76, 80.

¹⁴ **Видевска, В.** Богинята Нике в Древна Тракия (V – I в. пр. Хр.): разпространение и интерпретация на „Култа към Победата“, според археологическия материал. Дипломна работа за придобиване на образователно-квалификационна степен „бакалавър“. Пловдив, 2021, с. 14 – 17.

¹⁵ **Gotzev, A. Petrova, V.** Catalogue of sealings in Square B' 3, lying on the kiln. – In: Pistiros V, Excavations and Studies. Prague, 2013, p. 197, №№13 – 18.

всъщност Нике, извършваща либацио¹⁶. Наличните снимки са лоши и подобна идентификация остава невъзможна на този етап. Естествено, извън територията на Тракия, през годините са откривани множество пръстени с образа на Нике, като според Джон Бордман тя е най-популярна при бронзовите пръстени от тип С¹⁷, към който отнасяме и нашия.

Най-близък до пръстена от Царево е образът върху № 806 от каталога на Бордман, но безспорно при него изображението е по-грубо издялано и по-небрежно (Фиг. 2). Много сходни са обаче пълните горни крайници, маркирането на перата, изнасянето на левия крак назад, стъпването върху хоризонтално очертан терен, обгръщането на лявото бедро от хитона, както и пускането на няколко свободни кичура от иначе стегнатата прическа на богинята. Атрибутите, които държи тя в изпънатите си напред ръце, са неясни и не могат да бъдат сравнени. Самият бронзов пръстен е отнесен към тип VII, съответстващ на тип С, към който спада този от Царево. За съжаление, липсва информация за неговото намиране, което не позволява отнасянето на производството на нашия пръстен към дадена област, или дори школа.

Въпреки неясният произход на пръстена от Царево той все пак ни дава важна информация за мястото на югоизточната част на Тракия в Средиземноморския свят, която е сравнително слабо изследвана на този етап. Изглежда тук търговията е била развита – подобно висококачествено произведение на торевтиката безспорно е внос, а интересът към подобен предмет показва, че в тази област определено е съществувала аристокрацията, която би имала необходимите средства и знания за семантиката на образа (който определено не е измежду най-популярните в Тракия през този период, за разлика от тези на Дионис, Зевс, Афродита, Ерос и т.н.) да го пожелае и да си го осигури. Археологическите проучвания тепърва ще потвърждават тези обстоятелства, но като примери за съществуването на силно елинизирана аристокрация в югоизточна Тракия, на този етап, можем спокойно да посочим разкрития тюрзис при с. Синеморец и крепостната стена с прилежащите ѝ конструкции на п-в Урдовиза (чието проучване също е финансирано от „Виа Понтика“). От двата обекта до нас са достигнали множество представителни находки, включително друг луксозен

¹⁶ **Chacheva, M.** *Finger Rings from the Necropolis of Apollonia Pontica*, p. 143, №№ 11, 13. Според описанието на Мила Чачева образът върху плочката на пръстен №13 е „правостояща човешка фигура наляво, носеща дълъг хитон и химатион, с неясен кръгъл предмет (фиала?) пред гърдите“.

¹⁷ **Boardman, J.** *Greek Gems and Finger Rings: Early Bronze to Late Classical*, p. 231, №№ 658, 722, 724, 727, 747, 754, 769, 771, 772, 775 – 777, 786, 787, 797, 803, 806, 818.

пръстен, този път от групата на т.нар. „Птолемееви принцеси“, близък по хронология с този, описан в настоящата статия¹⁸.

Фиг. 1. Пръстенът с образа на Нике от ОИМ – Царево
Снимка: Виктория Видевска, 2021.

Фиг. 2. Пръстен с изображение на Нике.
Boardman, J. 1970, Pl. 806

¹⁸ Панайотова, К. Даскалов, М. Драганов, Б. Тодоров, В. Археологически разкопки на полуостров Урдовиза в гр. Китен. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, с. 428 – 430.

РИМСКИЯТ ПЪТ PHILIPPOROLIS – PAREMBOLE 80 ГОДИНИ ПО-КЪСНО, ПО ДИМИТЪР ЦОНЧЕВ

Тодор ТОДОРОВ

МП „Приложна геофизика“ МГУ „Св. Ив. Рилски“

Увод

Един от основните фактори, които оказват влияние върху способността на едно държавно обединение да се развива икономически и да има контрол върху своята територия е наличието на добре структурирана и сигурна пътна мрежа. В това отношение Римската държава може да бъде посочена като пример за подражание. Изграждането на пътищата става паралелно със завладяването на нови територии. Преди това в тях са съществували комуникационни връзки, които макар и не така съвършени, са играели важна роля в цялостния общественоекономически и културен живот на тогавашните общества, но несъмнено римляните са тези, които поставят началото на стройна и организирана пътна система, която през императорската епоха достига най-високата степен на своето развитие¹. Римляните на първо място са изграждали нужните им във военностратегическо отношение пътища. Предвидени първоначално като военни, тези пътища впоследствие се превръщат в основна част на пътната система¹.

Изграждането на римските пътища е било строго регламентирано. Правилата за тяхното строителство са утвърдени с Дванадесетте таблици през 450 г. пр. н. е.

През определения разстояния на пътищата са били построени пътни станции *mansio* или *mutatio* те са служили за почивка и смяна на конете.

Римската пътна мрежа в провинция Тракия включва множество пътища, но несъмнено най-важен е този, свързващ Сингидунум с Бизантион – *Via Diagonalis* (често наричан и *Via Militaris*). Той е бил основната и най-пряка сухопътна връзка между Западна Европа, балканските

¹ **Маджаров, М.** Римски пътища в България. Принос в развитието на римската пътна система в провинциите Мизия и Тракия. Велико Търново, 2009, с. 28 – 30.

провинции и Мала Азия². Този път е дълъг 924 км (575 – римски мили) и на него са разположени 70 пътни станции³.

Изграждането му започва при управлението на император Нерон (54 – 68 г.) и е завършено при император Траян (98 – 114 г.). По всяка вероятност той следва трасето на стар път използван от траките. Това е често срещана практика макар, че в повечето случай това са по скоро пътеки по всяка вероятност непроходими през някои периоди на годината.

Участъци от пътя се използват до XVIII век, като римските пътни станции са заменени с османски такива наречени керван сарай. Около пътните станции през различните периоди на съществуването на пътя са възникнали множество селища. Via Diagonalis още от времето на Римската империя и до днес е най-важната и кратка връзка между Западна Европа и Ориента.

За съжаление няма запазени оригинални римски граждански или военни карти с точния маршрут и пътните станции за участъка на пътя преминаващ през територията на съвременна България. От другите източници най-подробна и всеобхватна е „Tabula Peutingeriana“. Тази карта е създадена през XIII век, като се предполага, че е копие на древна римска карта създадена от Агрипа по времето на Октавиан Август. В същото време представлява смесица от градове съществували в различни периоди като последната редакция е от 5 век. Независимо от тези неясноти картата дава подробна информация за пътищата, пътните станции, селищата и разстоянията между тях⁴. В тази карта разстоянието между Philippopolis и Ranilium е дадено като XXVII мили.

Други известни източници си са пътеводителите (*itinerarii*). Единия е „Itinerarium Antonini Augusti“, за него се предполага се че, е бил изработен на база на карти от времето на император Каракала (*Marcus Aurelius Severus Antoninus Augustus*) 211 – 217 г. Той също е допълван в последствие като е най-подробен за времето на император Диоклетиан (284 – 305). Но той съдържа само списъци със селища но не и карти. Тук е отбелязано Philippopolis – Cillis-XXXI⁵ мили.

Поклонническият пътеводител от 333 г. „Itinerarium Burdigalense“ описва пътуването на неизвестен пилигрим от Бордо до Иерусалим по Via Diagonalis и обратно през Рим и Милано. В него има подробна

² **Маджаров, М.** Римски пътища в България, с. 28 – 30.

³ **Singleton, F.** A Short History of the Yugoslav Peoples, Cambridge University Press, 1985, с. 12.

⁴ **ЛИБИ I 1958**, *Латински извори за историята на България*. Т. I. Съст. Б. Геров, И. Дуйчев, М. Войнов, Б. Примов и В. Велков. София, 1958, с. 21.

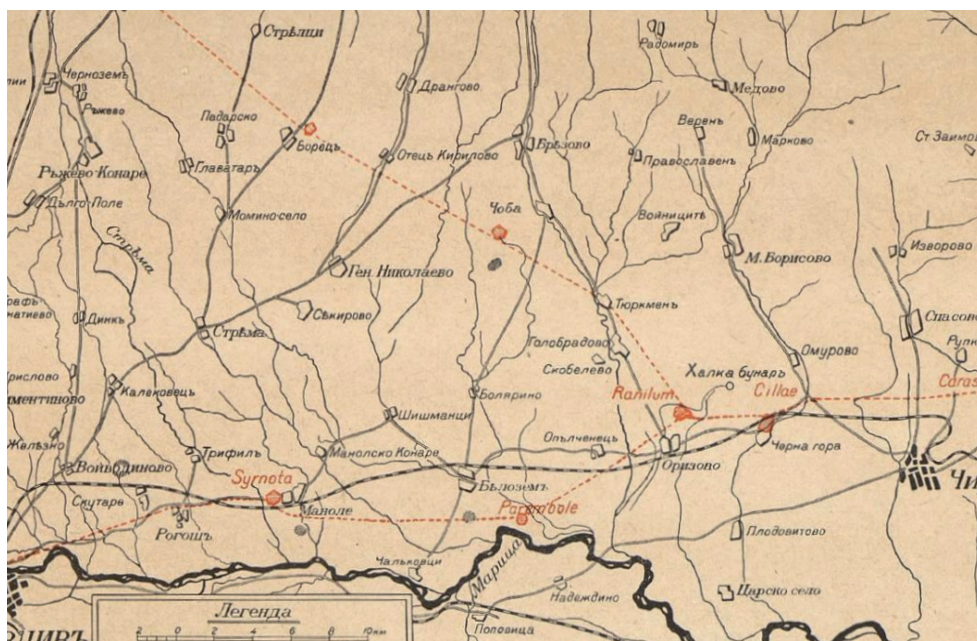
⁵ Пак там, с. 29.

информация пътните станции и разстоянията между тях. Тук са дадени следните разстояния *civitas Philippopolis – mutatio Sernota – X мили Sernota- mutatio Parembole – VIII мили Parembole – mansio Cilio – XII*⁶.

Римският път *Philippopolis – Carassura* и разклонението му при *Ranilum*⁷

През периода 1938-1940г. археолога Димитър Цончев в качеството си на директор на Народния музей в Пловдив извършва обхождане на участъка от пътя *Via Diagonalis* между *Philippopolis* и *Carassura* както и разклонението му от *Ranilum* до *Diocletianopolis* (гр. Хисар). Резултатите са публикувани в годишника на Пловдивската народна библиотека и музей за 1940 – 1941 г. и са отпечатани през 1942 г.

По време на това проучване на някои места пътя и част от пътните станции са запазени макар и частично. Целта е била да се очертае точното трасе на пътя чиито обща посока вече е изяснена. На *фиг. 1* е картата която той съставя за трасетата на пътищата.

Фиг. 1. Карта на Римския път *Philippopolis – Carassura*⁸

⁶ Пак там, с. 41.

⁷ Цончев Д. Римският път *Philippopolis – Carassura* и разклонението му при *Ranilum*, ГПНБМ, 1940 – 1941, София 1942, с. 40 – 60.

⁸ Пак там, с. 41.

Проучването решава и въпроса с точното местонахождение на пътната станция *Ranilum* която до този момент се е предполагало, че е идентична с *Cilio*. Описва за първи път и трасето на пътя от *Ranilum* до *Diocletianopolis* (Оризovo – Хисар). Цончев се справя много добре с тези задачи, като горния пътепис и до момента е най-точното и подробно описание за тази част от пътя *Via Diagonalis*.

Целта на сегашния доклад е да се опише реалното състояние на участъка 80 години по късно. Както и да бъдат обобщени откритите в този период нови факти на база на проведени археологически разкопки или случайно открити предмети. Ще бъде разгледан само участъка от *Philippopolis* до *Prembole*.

Philippopolis- Sernota

В този участък няма запазени никакви останки от пътя. Няма и факти които да потвърждават или отричат трасето описано Д. Цончев.

През 1977 г. от селскостопански работи край с Скуtare, на 5 км. от град Пловдив в непосредствена близост на римския път *Via Diagonalis* е разкрит погребален комплекс състоящ се от два гроба. Гробното съоръжение е двукамерен зидан римски гроб и е датиран от втора половина на II – първа половина на III в.

Mutatio Sernota

Фиг. 2. Мястото, където се е намирала *Mutatio Sernota*
(сн. Т. Тодоров 2021 г.)

Mutatio Sernota е локализирана⁹ от Цончев на левия бряг на река Стряма между сегашния път за Пловдив и жп линията Пловдив – Бургас.

⁹ Пак там, с. 43.

Той описва големи зидове с твърд червен хоросан, които се виждат в брега на реката за които допуска, че са от сгради. В същото време изказва предположение, че по всяка вероятност пътя е пресичал реката с мост. Същите основи личаха до преди около 30 години, но сега за засипани и обрасли с трева и дървета.

На мястото в момента има ясно изразени следи от строежите (фиг. 2) като цвета на почвата е силно променен и на повърхността се намират парчета от строителна керамика, камъни от варовик и сиенит. Налични са и фрагменти от римска трапезна керамика, а също и останки от съдове от османския период. Това е потвърждение и за наличието на османски хан в по-късно време. Историята на възникване на селото (около 1488 г.) е свързана точно с този хан, около който се заселва рода на някой си Манол и от него идва и името на селото. Макар, че през XIII век е имало изграден паралелен път по десния бряг на река Марица в този период пътниците са предпочитали този маршрут¹⁰.

Sernota-Parembolē

Според Цончев пътя е пресичал жп. линията и е преминавал по южната страна на село Маноле през общинската мера „Герена“, като е бил добре запазен към оня момент¹¹. В някои стари карти тази част на селото се е отбелязвала като „Калдаръма“. Трасето в този участък си личеше в част от дворовете до 70-те години, но хората ги премахнаха защото пречеха за обработка на почвата. Имаше и част, която беше на общинска територия, но приблизително по същото време се извърши замяна на съществуващия мек път с макадамов и следите от пътя се заличаха окончателно. Трасето на пътя през 1940 г. е съществувало от станцията до могилата Мал тепе отстояща на около 2,4 км от нея. Същата се е намирала на около 50 – 60 метра от южната му страна. Близко до Мал тепе има и друга могила Юрт тепе, като и двете са били разположени на десния бряг на река Черна¹², но днес коритото на реката е коригирано и Юрт тепе е на левия (фиг. 3). Между двете могили Цончев описва наличието на останки от древно селище, както и съобщава за намерени в района части от бойна колесница¹³. При проучването не се откриха данни за това къде се намират те в момента нито тяхно подробно описание.

¹⁰ **Шишманов, И.** Стари пътувания през България впосока на Римския път от Белград за Цариград. – В: СХУНК. Книга IV. София, с. 391.

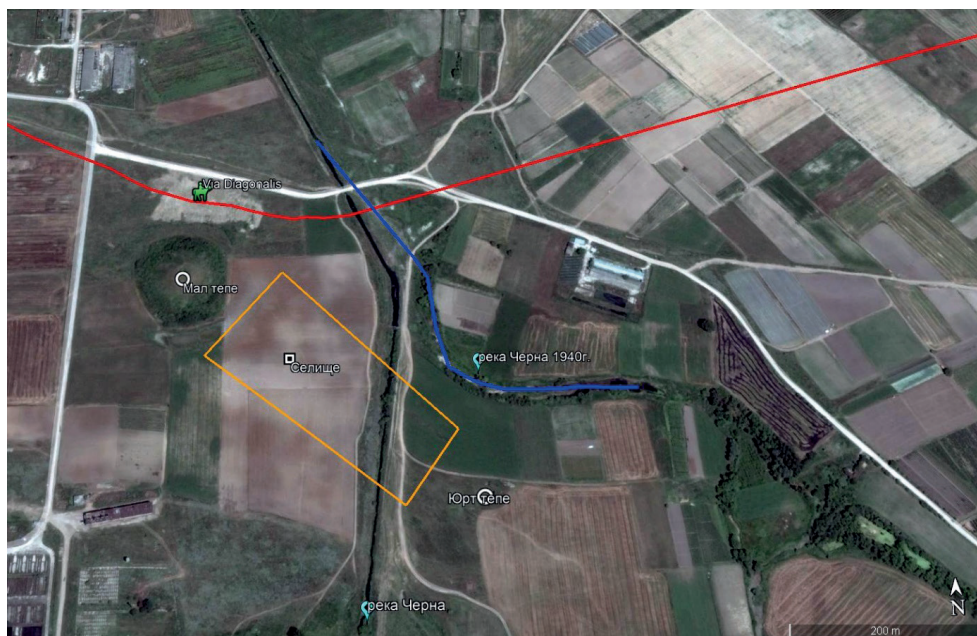
¹¹ **Цончев Д.** Римският път Philippopolis – Carassura и разклонението му при Rani-lum, с. 44.

¹² Пак там.

¹³ Пак там.

Могилата Мал тепе

Могилата Мал тепе се намира (фиг. 3) до югоизточния край на село Маноле и е с първоначални размери преди започване на разкопките диаметър: изток – запад 125 м север – юг 130 м, височина – 21 м в профил изток – запад и 18,5 м в профил север – юг и обем на могилния насип 73 000 м³. На върха е имало изкоп с размери 5/3,5 м като се предполага, че реалната височина преди направата на изкопа е била¹⁴ 26 м.

Фиг. 3. Района на Мал тепе (основа на картата *Google earth*, 2015 г.),
обработка Т. Тодоров

Археологическите разкопки се провеждат през периода 2016 – 2020 г. под ръководството на доц. д-р К. Кисьов.

През 2016 г. те са съсредоточени в югоизточната, източната и южната периферия на могилния насип. Открити са три култови ями от римския период и монети на императорите Аврелиан (270 – 275 г.) и Констанций II (354 – 361 г.)¹⁵.

¹⁴ Кисьов, К., Христева, С. Археологически разкопки на могила „Мал Тепе“ до с. Маноле, община Марица, Пловдивска област. – В: Археологически открития и разкопки през 2016 год. София, 2017, с. 220.

¹⁵ Пак там, с. 222.

По време на разкопките през 2017 г. за първи път са открити мраморни квадри. Шест броя са локализирани в източната част, а други четири в южната. Откритите монети около тях са от периода II – III век¹⁶.

През 2018 г. разкопките започват от върха и на дълбочина 4,41 м е разкрито каменно съоръжение с квадратен план (6,60/6,60 м). Откритите на това ниво около каменното съоръжение находки се допълват от голямо количество, оловни отливки, използвани за свързване на мраморните квадри с железни скоби, както и оловни заготовки, което дава **основание на археолозите да заключат, че най-вероятно те са част от конструкцията на монументален постамент, изграден върху каменното съоръжение.**

Според монетите открити при разкопките през периода 2017 – 2018 г. е констатирана най-голяма активност около съоръжението през периода на управление на император Аврелиан (270 – 275) и постепенното ѝ намаляване по времето на императорите Проб (276 – 282) и Максимиан I (286 – 310)¹⁷.

По време на археологическия сезон през 2019 г. е разкрита цялата южна част на каменното съоръжение, заедно с основата (фиг. 4). Общата височина е около 22 м, а самата основа (под кота нула) е 4 м. Формата е стъпаловидно-пирамидална, съставена от четири секции, разделени с по три реда тухли. Най-горната част е с размери 6,6/6,6 м като в низходящ ред всяка секция се увеличава с 0,15 – 0,17 м във всички посоки. Основата е с размер 7,2/7,2 м. Общият обем е приблизително 1 100 м³. Трите долни сектора са изградени от ломени варовикови камъни, споени с бял хоросан като най-външния ред е фугиран със същия материал¹⁸. Намерените редуващи се варници и буци вар около съоръжението през 1,5 – 2 метра във височина показва, че могилата и строежа са се изграждали едновременно¹⁹.

В западната част на кота + 1 м от основния терен е открит един мраморен блок и два дорийски капители във фрагментирано състояние. От откритите 63 монети през сезона, 80% са от периода 260 – 275 г. като най-многобройни са отново тези от император Аврелиан (270 – 275).

¹⁶ **Кисьов, К., Христева, С.** Археологически разкопки на могила „Мал Тепе“ до с. Маноле, община Марица, Пловдивска област. – В: Археологически открития и разкопки през 2018 год. София, 2019, с. 142.

¹⁷ **Пак там, с. 172.**

¹⁸ **Кисьов, К., Христева, С.** Археологически разкопки на могила „Мал Тепе“ до с. Маноле, община Марица, Пловдивска област. – В: Археологически открития и разкопки през 2019 год. София, 2020, с. 599.

¹⁹ **Кисьов, К., Христева, С.** Археологически разкопки на могила „Мал Тепе“ до с. Маноле, община Марица, Пловдивска област. – В: Археологически открития и разкопки през 2018 год. София, 2019, с. 177.

В западния и югозападния сектор, в периферията на могиления насип са открити три мраморни квадри, четири капитета и фрагменти от две колони.

80% са от периода 260 – 275 г. като най-многобройни са отново тези от император Аврелиан (270 – 275)²⁰.

Фиг. 4. Изглед на фундамента от юг²¹

С разкопките през 2020 г. приключва проучването на обекта на този етап. В западния и югозападния сектор, в периферията на могиления насип са открити три мраморни квадри, четири капитета и фрагменти от две колони. В края на сезона е извършена полева реставрация и консервация на могиления насип. Разкритите при разкопките в цялата периферия на могилата останки от три жилища, гробове, многобройни

²⁰ Кисьов, К., Христова, С. Археологически разкопки на могила „Мал Тепе“ до с. Маноле, община Марица, Пловдивска област. – В: Археологически открития и разкопки през 2019 год. София, 2020, с. 599.

²¹ Пак там, с. 598.

ями и главно находки от бита сочат, че могилата е била заселена и обитавана през втората половина на III век. Анализът на архитектурните елементи, главно римо-дорийските капители сочат, че изграждането на могилата и монумента е станало в началото на II век²².

При геофизични измервания от северната страна е установена аномалия с размери 30/5 метра, като дългата страна е с посока от градежа към края на насипа. Проучването до кота нула на 15 метра разстояние от кулата показва, че това се дължи на натрупване на глинести и карбонатни земни пластове²³. До самия фундамент не е извършено проучване поради опасност от срутване на съоръженото. В момента се изработва проект за до проучване и реставрация на обекта в оригиналния му вид – с постройката на върха и възстановяване на могиления насип.

Все още няма яснота по какъв повод са построени могилата и съоръжението и какво е имало на върха.

Има и хипотеза, че е построена в чест на император Филип I Арап (*Marcus Julius Philippus*) (244 – 249). Тя не е окончателно отхвърлена, *но не е и безспорно потвърдена. В тази връзка бих могъл да изкажа теория базирана на едни недоказани твърдения още от древността. А именно, че самия император Филип I Арап е приел християнството* макар да е прилагал и спазвал официалните религиозни практики. След смъртта му ако тази постройка е носила някаква християнска символика е напълно логична да бъде унищожена дори да е имала и погребален характер.

Независимо кога е унищожена постройката и премахната статуята (ако е имало въобще такава), дейностите около горната част на постройката са основно при император Аврелиан (270 – 275). Макар че, ако целта е била да се вземат строителните материали основно по скъпите мрамори за повторна употреба, няма логика това да продължи десетки години според датировката на откритите монети, а и в същото време немалка част от тях са намерени разпръснати около постройката и дори на нивото на околния терен. А заселването около могилата през този период говори, че по всяка вероятност дейностите около върха са били свързани с набавяне на материали за местна употреба. Липсата на останки от оръжия по-скоро изключва обитаването ѝ от някаква войска част свързана с охраната на пътя.

²² **Кисьов, К., Христева, С.** Археологически разкопки на могила „Мал Тепе“ до с. Маноле, община Марица, Пловдивска област. – В: Археологически открития и разкопки през 2020 год. София, 2021, с. 541.

²³ Пак там, с. 539.

Официално няма данни за земетресения през този период, които биха могли да предизвикат падането на постройката без човешка намеса. Странното е, че няма открити монети от периода, за който се предполага, че е строена. Това може да се обясни и факта, че строителите по всяка вероятност са били роби и едва ли са имали нещо за губене. В същото време липсват каквито и да били писмени сведения (поне не и известни до момента) относно могилата и съоръжението. Още повече, че това съоръжение се явява в момента най високата запазена антична постройка в Европа.

Sernota-Parembole

След могилата Мал тепе пътя поема на изток в посока село Белозем. По времето когато Цончев прави обхода следите му са ясно очертани²⁴. Днес целия район е с оризища и няма никакви следи. На около 3 км североизточно от Мал тепе в непосредствена близост до трасето на римския път има следи от голяма римска къща. На около 150 – 200 метра на юг от мястото има две могили, които са били поне четири през 40-те години на XX век²⁵. В напоителния канал се виждат основите на масивни зидове, а на площ от няколко декара в оризището има останки от керамика и камъни. Преди години при изграждане на каналите и оризищата камъните са били много и хората са ги вземали за строежи. В района са откривани много римски монети.

Пътят продължава след могилите и навлиза в землището на с. Белозем в посока към *emporium Parembole* и *mutatio Parembole*.

Тук е мястото да бъде изяснена една неточност, която забелязах. По някаква причина предполагам от техническо естество Д. Цончев допуска грешка при определяне на разстоянието от *mutatio Sernota* до *mutatio Parembole* което той локализира в местността Асарлъка²⁶.

Първ изказва предположение, че *mutatio Parembole* се е намирало на това място Иван Велков²⁷. Цончев затвърждава това твърдение базирайки се единствено на разстояние от *Sernota* до тук 8 мили като се позовава на „Itinerarium Burdigalense“³¹. В случая Цончев приема следната мярка¹³ 1 миля е равна на 1480 метра. Реално погледнато това няма как да е вярно защото използвайки интернет приложението Google earth много лесно може да се установи, че дори измерено директно по

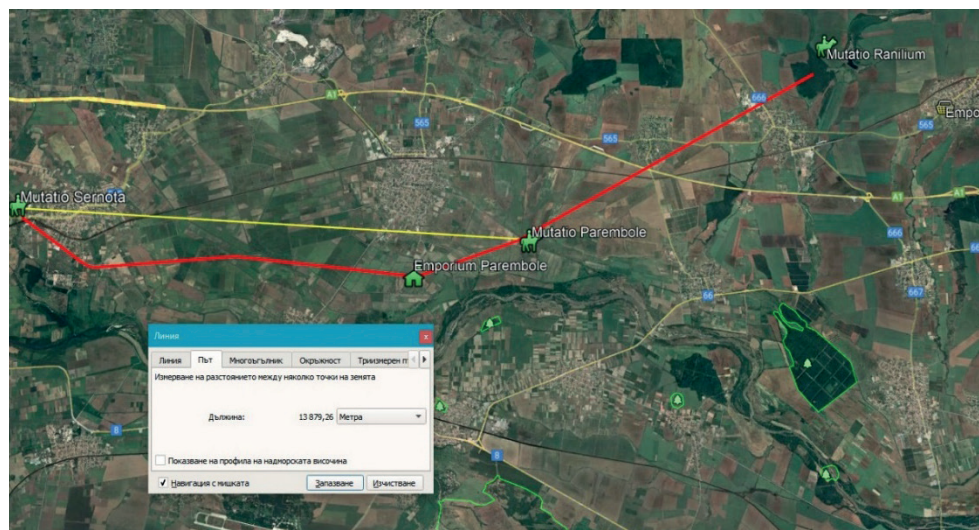
²⁴ **Цончев Д.** Римският път Philippopolis – Carassura и разклонението му при Rani-lum, с. 44.

²⁵ Пак там.

²⁶ Пак там, с. 45.

²⁷ **Велков, Ив.** Археологически бележки от с. Герен Пловдивско. – В: Известия на Българското Археологическо Дружество, VII, 1919 – 1920, с. 134.

права линия това разстояние е 13879 метра или 9,4 мили (фиг. 5), а измерено по трасето на пътя е 10 мили. Разстоянието от mutatio Sernota до emporium Parembole по трасето на пътя е 11300 метра или 7,96 мили. В същото той време определя разстоянието от Philippopolis до Ranilium на 27 мили което е вярно. Но няма как да се получи това число ако се добави точното разстояние от Асарлъка до Ranilium – 7 мили след като Philippopolis Асарлъка е грешно прието 20 мили за а то реално е 22 мили.

Фиг. 5. Разстояние между *mutatio Sernota* и *mutatio Parembole* (основа на картата Google earth, 2022 г.), обработка Т. Тодоров

До *mansio Cillae* разстоянието е 3 мили и общото разстояние Philippopolis до *mansio Cillae* е 30 мили както е отбелязано и в „Itinerarium Burdigalense“⁶.

Прави впечатление и следния факт. На същото място Цончев посочва като доказателство за името на станцията „Пътуването на св Александър Римски през Тракия“²⁸, като цитира гръцкия текст „Εμπορείον Παρεμβολή“ което в превод е емпориум Паремболе. В „Itinerarium Antonini Augusti“²⁹ разстоянието Philippopolis до *mansio Cillae* е дадено 31 мили. Възможно е това да се дължи на корекции по трасето с течение на времето, на коя част не може да се каже защото няма междинни разстояния. Същата теза лансира и Цончев³⁰.

²⁸ **Димитров Д.** Пътуването на свети Александър през Тракия. – Известия на Българския Археологически Институт, VIII, 1935, 116 – 161.

²⁹ **ЛИБИ I 1958**, Латински извори за историята на България. Т. I. с. 29.

³⁰ **Цончев Д.** Римският път Philippopolis – Carassura и разклонението му при Ranilium, с. 51.

Може да се намери логическо обяснение за тази грешка с мястото на *mutatio Parembole*. По време готските нашествия края на IV век., при които в Тракия са нанесени големи поражения *mutatio Parembole* и *mansio Cillae* вероятно са били разрушени. След това на Асарлъка се изгражда (или премества) новото *mutatio Parembole*. Участъка от пътя Асарлъка до *Ranilium* и самата станция може би са изградени след 330 година или до този момент не е имало връзка между тях, което е малко вероятно тъй като до Оризово е открита пътна колона посветена на императорите Диоклециан (284 – 305) и Максимиан (285 – 310). Макар, че точното място на откриването и не е уточнено³¹ и може да е била на другия път. Тези строежи по всяка вероятност са свързани с изграждането на пътя до *Diocletianopolis*, което е станало най вероятно в края на III и началото на VI век. Може би това е и причината *Ranilium* да е отбелязан само в „*Tabula Peutingeriana*“ която е с най късни редакции. Също има вероятност в на по ранен етап това да е било само крепост за охраната на пътя като важно кръстовище без да се ползва от пътуващите.

Всъщност всички тези въпроси могат да получат отговор единствено при провеждане на разкопки на двете споменати по горе места или откриване на нови неизвестни до сега епиграфски паметници или документи.

Mutatio Parembole

Независимо от гореказаното относно разминаванията на някои факти тук ще представя наличната информация за обекта.

Фиг. 6. Асарлъка с. Белозем *Mutatio Parembole*
(сн. Т. Тодоров 2021 г.)

³¹ **Цончев Д.** Римският път *Philippopolis – Carassura* и разклонението му при *Ranilium*, с. 46.

Останките от станцията в момента представляват заоблен хълм (фиг. 6) земята, на който преди 1989 г. е била обработвана интензивно за земеделски нужди, а сега е пасбище. По всяка вероятност това е било стара селищна могила, за което може да се съди по наличието на артефакти от праисторията в подножието и.

Отстояла е на около 150 – 200 метра от трасето на римския път. През 1919 г., когато Иван Велков³² я описва, северната страна е било стръмна и обсипана с антични тухли и керемиди. От югозапад е била по-полегата и е имало стъпала, по-късно засипани с почва. Най-външната крепостна стена е с почти идеална кръгла форма с диаметър около 100 метра и дебелина около метър. Градежът е от варовикови камъни (фиг. 7), по-скоро с неправилна форма, споени с хоросан с различен цвят, видимо в момента бял, а според Цончев и червен³³.

Фиг. 7. Останки от крепостната стена от изток (сн. Т. Тодоров 2021 г.)

От сателитните изображения на *Google earth* ясно се вижда силуета на стената, както и множество иманярски изкопи по повърхността. Монетите, които се откривани, са от различни периоди, но преобладават ранно-византийските. Поради факта обаче, че тук реално стратиграфията на горния слой и насипа около стената, е изкуствено създадена през последните 100 години, то те не могат да служат за точен ориентир.

³² Велков, Ив. Археологически бележки от с. Герен Пловдивско, с. 134.

³³ Цончев, Д. Римският път Philippopolis – Carassura и разклонението му при Rani-lum, с. 46.

Под името „Градището при село Белозем“ в ДВ бр. 69 от 29.VI.1927 г., Асарлъка е обявен за народна старина.

Emporium Parembole

Ако се върнем по римския път 3 км обратно към Маноле стигаме да мястото, където се е намирало голямо римско търговско селище – *emporium Parembole*. Локализирано е в местността „Бахчалъка“ на около 1,5 км югоизточно от сегашните граници на село Белозем. Ив. Велков³⁴ описва запазени зидове широки 85 см и ровове от основи във всички посоки в едно пространство 200x200 крачки.

През 1926 г. Пловдивското археологическо дружество под ръководството на д-р Александър Пеев (чийто род води началото си от село Белозем) провежда тук за първи път археологически разкопки на една от многото могили в района – „Горната Могила“. Римският път е бил запазен и той очертава трасето му, както и запазените тогава граници на римско селище, за което смята, че е за което смята, че е *mutatio Parembole*³⁴. В могилата е открито римско погребение и на база намерените предмети, времето на изграждането ѝ е датирано във II – III век. Той също отбелязва запазените основи на постройки дебели 80 – 100 см, но за разлика от Ив. Велков³⁴, който пише само за издялани варовикови камъни, споени с хоросан, Ал. Пеев описва и употребата на дялани сиенитни такива³⁵. На същото място Ал. Пеев описва и други „старици“, намерени от местни хора. Като най-интересна находка може да се отбележи, намереният през лятото на 1926 г. от местния жител Тодор Димитров, мраморен фрагмент с надпис с размери 60x27 см. Освен профилирания корниз, от горната страна има дупка за желязна скоба, което дава основание да се предположи, че това е част от паметник. На лицевата страна има надпис на латински език на два реда „1ред – DIO DIVI CLAV..... 2 ред.....ITICA.....“, за който той смята³⁶, че е посветен на император Клавдий (41 – 54).

Дълго време този епиграфски паметник се е смятал за изгубен. Но през 2020 година при проучванията, които проведох във връзка с първичната подготовка на дипломната ми работа по археология, открих гореописания надпис, вграден в стена на стопанска постройка в с. Белозем (фиг. 8), собственост на внука на откривателя.

³⁴ Пеев, Ал. Разкопка на „Горната могила“ при Белозем. – В: Годишник на Народната Библиотека в Пловдив 1926, с. 68.

³⁵ Пак там, с. 81.

³⁶ Пак там, с. 82.

Фиг. 8. Мраморен надпис в стопанска постройка в с. Белозем
(сн. Т. Тодоров, 2020 г.)

Поставен е в стената през петдесетте години на миналият век и неотдавна, след като вярта, с която е бил замазан е паднала, се е открил. За съжаление, е бил оформен допълнително (до 43x21 см) при градежа и долната част от втория ред букви е отстранена, но въпреки това горните им части са запазени и това позволява недвусмислено да се потвърди, че става въпрос за същия епиграфски надпис, който е описан от Ал. Пеев.

За разчитането на надписа е извърших консултация с проф. М. Славова, за което сърдечно ѝ благодаря!

Според проф. Славова „DIO DIVI CL“ е част от посвещение на император Нерон (54 – 68 г.). Надписът е много ранен – затова по стара традиция последната дълга гласна (i) в окончанието за родителен падеж на *divus* (божествен) е изписана с по-високо (l). Той е бил поставен вероятно върху някакъв голям архитектурен елемент, съдейки по големината на буквите (по всяка вероятност архитрав).

*Neroni Clau **DIO DIVI CL** audii f(ilio) Germanici Caisaris n(epoti) Ti(berii) Caisaris Augusti pro n(epoti) Divi Augusti abn(epoti) Caisari Augusto Germanico* (На Нерон Клавдий, Цезар Август Германик, син на

божествения Клавдий, внук на Германик Цезар, правнук на Тиберий Цезар Август, пра правнук на божествения Август...)

Надпис със същият текст³⁷ е открит и в пътната станция Sub Radice, разположена на римския път Oescus – Philippopolis и е датиран в началото на 61 г.

Откриване на толкова ранен надпис, посветен на Нерон може да се приеме за доказателство, че селище е съществувало още в началото на изграждането на пътя.

За съжаление след 1926 година тук официални разкопки не са провеждани.

През 50-те години на XX век, теренът е рекултивиран, почистени са камъните от постройките и е подравнен, а по-късно започва мелиорация и изграждане на множество напоителни канали. През 80-те и 90-те години на XX в., теренът е част от рудник за добив на уран по геотехнологичен способ (със сондажи). Щетите от тази дейност не са големи за обекта, защото сондажите могат да се правят само на места без постройките. След като рудника е закрит през 90-те години и земята е върната на собствениците, се появяват няколко групи „рекултиватори“, които използват наивността на местните хора, убеждавайки ги, че ще им почистят земята от камъни и „опасните отпадъци“ сключват договори с тях като основната цел е иманярство. В продължение на няколко години, въпросните „дейности“ се осъществяват доста експанзивно с помощта на трактори и 80-сантиметрови плугове. Наблюденията са на автора, тъй като в този период живее в непосредствена близост в с. Белозем. Около 2000-та година, в „проучванията“ се включват и булдозери, и на места, където няма масивни сгради се достига до стерилен пласт на дълбочина около 3,5 метра. Едва през 2002-ра година, тези дейности са преустановени, след намесата на властите, а част от „рекултиваторите“ са арестувани и съдени. Има сведения, че сред иманярските находки се открояват сребърен орел – инсигния от помощно военно подразделение, военни дипломи, части от голяма бронзова статуя. За части от „железен човек“, който е бил натрошен още при намирането си съобщават и местни жители на Ал. Пеев³⁸ през 1926 г. Част от лицето и едната ръка са били иззети от руските войски през 1878 г. Сред откритите нумизматични находки се твърди, че най-стари са тези на Амадок I (410 – 390 пр. Хр.) и почти няма времеви период след това, който да не е представен. Споменават се различни тракийски, гръцки и римски републикански монети. Най-масови са тези от императорския период, обхващащи широк интервал от Клавдий до Валент, като последните най-вероятно бележат големите готски нашествия и края на обитаването на мястото.

³⁷ **Tsontschev, D.** La voie romain Philippopolis - Sub Radice. – Latomus, XVIII, 1959, с. 161.

³⁸ **Пеев, Ал.** Разкопка на „Горната могила“ при Белозем. с. 83.

Река Марица преминава на 800 метра от мястото, а до самата територия на селището е имало залив, като и в момента денивелацията е 3 – 4 метра и района е заблатен. Тези условия предполагат наличие на пристанище. Римляните са имали най-мощната си за времето военна и търговска флота и не биха пропуснали да използват нейните предимства при превоза на стоки и войници в района.

Откритата до село Парчевич (сега квартал на гр. Раковски) монета, сечена във Philirporolis в чест на римския император Луций Вер (161 – 169 г.) има на гърба си търговски кораб с мачта и платно, оприличаващо го на римски търговски кораб³⁹. Доказателства за това могат да се намерят и в находките от иманярските набези в края на XX век, а именно множество дълги железни пирони, бронзови фибули с кораби на тях и малки статуетки на мишки. Фибулите с кораби са били отличителни знаци на офицерите на римските кораби. А статуетките с мишки са били разпределени сред търговците (основно на зърно), заради поверие, че те пазят стоките от истинските гризачи. През 2020 година неколкократно бяха осъществени и аерофотозаснемания с дрон на терена и се оказа, че много от сградите са с напълно запазени основи (фиг. 9).

Фиг. 9. Снимки с дрон на територията на *Emporium Parembolē* (Т. Тодоров 2020 г.)

³⁹ Пеев, В. Град Пловдив. Минало и настояще. Част 1, Пловдив в миналото. Пловдив, 1934.

Особено впечатление прави сградата на снимката долу вдясно, която има не само външна прилика с еднокорабна църква, но е и с точна ориентация по посоките на света, за разлика от другите които са успоредни една спрямо друга но имат наклон от $+ 15^0$ на североизток от основната посока Север – Юг.

Антична варовикова кариера

Целият участък от пътя в този район, сградите в *emporium* и *mutatio* Parembole, както и кулата на могилата Мал тепе са изградени от варовикови камъни. Това предполага наличие на кариера за добив някъде наблизо.

По време на писане на дипломната ми работа по археология през 2020 г. на тема „Минерал-петрографско изследване на мрамори и варовици от могилата Мал тепе в Маноле“ успях да локализирам антична варовикова кариера разположена на един от хълмовете на съседното село Шишманци. Анализите недвусмислено доказаха идентичността на варовиковите камъни от кариерата и на тези от гореспоменатите обекти. Кариерата се намира на около 6 км от римския път по права линия. Площта на кариерата е около 15 декара, височината – около 15 метра. Добитият приблизителен обем камъни е около 80 – 100 000 м³. В околните ниви има множество останки от керамика и камъни, както и основи на сгради като в района са откривани основно римски и тракийски монети. На върха на възвишението на около 20 м от горния ръб на кариерата има могила, която е с иманярски изкоп на върха. На около 1 км. в северозападна посока от кариерата на площ от 100 декара през 1999 г. при обход са открити останки от неукрепено селище от римската епоха⁴⁰. В същата година близост до него на възвишението „Спас баир“ са проведени археологически разкопки от студенти под ръководството на проф. д-р С. Торбатов. В горната част на възвишението са открити останки от помещение с култов характер с размери 4 на 3,5 метра. То е определено като малък езически храм. Откритите археологически находки са с голяма културно-историческа ценност – оловни огледала, фрагменти от сребърни огледала, култов керамичен съд, върхове от стрели и копия и битова керамика⁴¹.

От кариерата до *Via Diagonalis* по всяка вероятност е имало път. Ако се предположи, че той е бил по права линия връзката между двата

⁴⁰ **Торбатов, С.** Сондажни археологически разкопки в чертите на антично селище от римската епоха в землището на с. Шишманци Пловдивско през 1999г. АОР 1999 – 2000 г. НАИМ 2001 София, с. 103.

⁴¹ Пак там, с. 104.

пътят би следвало да е била до група от 6 могили в средата между които е преминавал римския път. Това мисловно трасе пресича жп линията Пловдив Бургас на км 30+500. Точно на това място през 2018г. на площ от 45 декара е проучен археологически обект от римската епоха. Основно са открити силно обезличени фрагменти от керамични съдове⁴².

Заклучение

Макар, че от написването на „Римският път Philippopolis – Carassura и разклонението му при Ranilum“ са минали 80 години за сега това е най-точното и подробно описание на трасето на Via Diagonalis в този участък. От една страна причина за това е факта, че по време на обходите на много места части от трасето на пътя са били запазени. Другата причина е високият професионализъм и педантичност от страна на Димитър Цончев. Освен точното описание на ситуацията на място той също така и посочва наличните към онзи момент исторически факти, като цитира всички източници на тази информация.

Допуснатата неточност при определяне на разстоянието между *mutatio Sernota* до *mutatio Parembole* (Асарлъка) по всяка вероятност се дължи на някаква техническа грешка. На база разстоянието и останките от селище Цончев приема спорния момент за местоположението и значението на *Ranilium*, за разрешен, като допуска, че не е изключено това да бъде потвърдено в бъдеще при разкопки на място.

За съжаление проведените официални разкопки по трасето през тези години не добавят никакви допълнителни факти към вече установените от Д. Цончев. Резултатите от проучването на могилата Малтепе за сега поставят повече въпроси отколкото отговори. Надеждата е в последния останал непроучен участък да се открие някаква по съществена информация. Крайно неприятен е факта, че се е допуснало унищожаването на част от територията на *emporium Parembole*. Независимо от това голяма част от сградите на място са се запазили и информацията за намерените артефакти получена от участниците в тези незаконни действия макар и индиректно помага да се изяснят някои моменти от историята. Повторното откриване и разчитане на надписа посветен на Нерон и датиран от 61 г. дава възможност да се направи извода, че на това място е имало селище или военен лагер (едно от значенията на думата *parembole* е военен лагер, казарма) още в самото начало на изграждане на пътя. А наличието на антична кариера в близост дава ос-

⁴² Лещаков, П., С. Христева. Археологическо наблюдение на строителството на железопътен участък Скуtare –Оризovo, АОР 2018 г. НАИМ 2019, с. 763.

нование да се допусне твърдението, че от тук е тръгнало изграждането на участъка Philippopolis-Carassura от Via Diagonalis.

Единствения начин да се добави нещо ново и да се изясни историческата истина е да се проведат археологически разкопки на *mutatio Parembole* и/или на *emporium Parembole*. Тук по всяка вероятност ще се намери информация не само за пътя, но и за събитията разиграли се в този район на Тракия от I до XV век.

ДАННИ ЗА ВНОС НА СЕВЕРНОАФРИКАНСКА ЧЕРВЕНОЛАКОВА КЕРАМИКА ВЪВ ФИЛИПОПОЛ (ПО МАТЕРИАЛИ ОТ ПРОУЧВАНИЯТА ПРЕЗ 2016 – 2021 Г.)

Цветелина СЛАВКОВА

Докторант в Секция за антична археология, НАИМ – БАН

При провеждането на археологически проучвания в съвременния град Пловдив, наследник на античния Филипопол, през последните години бяха открити множество фрагменти от луксозна вносна керамика, които дават информация за търговските и културни връзки и икономическото състояние на града през Римската епоха и Късната античност. Като един от проспериращите градски центрове през този период, с удобно разположение в непосредствена близост до трасето на Диагоналния път, Филипопол има водеща роля в разпространението на луксозна керамика в тази част на империята. В настоящата статия за първи път са представени фрагменти от съдове, произхождащи от Северна Африка, какъвто внос до този момент не е регистриран категорично в града¹. Предположение за такъв прави Александър Харизанов относно фрагмент от лагинос с релефно изображение на Горгона Медуза, направен в калъп². Авторът намира сходни характеристики на фрагмента от Пловдив с изделията от производствения център Navigius³. Близките стилистични особености и характеристики на глината, и лака с релефна

¹ В обобщаващата статия за северноафриканска керамика от диоцезите Дакия и Тракия, Гергана Кабакчиева споменава само една паница, открита в гроб, част от некропол на селище, принадлежащо към градската територия на Филипопол, но материали от самия град липсват. **Кабакчиева, Г.** Северноафриканска фина керамика в диоцезите Тракия и Дакия (III – VII век). – В: In honorem Георги Кузманов. Известия на Националния Археологическия институт, 41, София, 2013, с. 405, кат. № 23, Т. IV/23.

² **Harizanov, A.** Supply of imported fineware along the Central road in Roman Thrace. – In: Bulgarian e-journal of Archaeology, vol. 10.1, 2020, p. 89, Fig. 8 D.

³ **Flecker, M.** Ex Oficina Navigi – Die werkstatt des Navigius in Henchir es Srira (Zentraltunesien). Kölner Jahrbuch, 37, Köln, 2005, s. 107 – 244.

чаша, съхранявана в Британския музей в Лондон, чийто произход е от Северна Африка, е в подкрепа на това предположение⁴.

В настоящата статия са включени десет фрагмента, които произхождат от археологически проучвания в две отделни зони на античния град. Седем от тях със сигурност принадлежат към производството на северноафрикански ателиета, докато за три от фрагментите е направено само предположение. Едната от зоните се намира на върха на хълма Небет тепе, част от Трихълмието, където е разположен Старият град в Пловдив (Обр. 1 1). Археологическите проучвания тук започват през 1934 г. и имат дълга история⁵. Тук е регистрирано обитаване още от бронзовата епоха до първите десетилетия на XX век⁶. Разкрити структури от периода на римската епоха и късната античност са крепостна стена с две правоъгълни кули с прилежаща улица към нея от I век, многоделна сграда от късния II век, опожарена от готите през 251 г., крепостна стена от VI век, многоделна сграда от VI век, зимник от късния VI век и частично вкопана постройка от първата половина на VII век⁷.

При разкопките на Небет тепе са открити пет фрагмента от северноафриканска червенолакова керамика. Три от тях са част от един съд

⁴ < <http://www.antike-tischkultur.de/keramikafrikakopfgefaesse.html> > (26.01.2023)

⁵ **Цончев, Д.** Приноси към старата история на Пловдив. София, 1938, с. 1 – 21; **Ботушарова, Л.** Стратиграфски проучвания на Небет тепе. – В: Годишник на Народния музей Пловдив, 5, 1963, с. 41 – 76; **Ботушарова, Л.** Крепостите стени на Филипопол по северните склонове на Небет тепе. – В: Годишник на Народния музей Пловдив, 5, 1963, с. 77 – 116; **Детев, П.** Разкопки на Небет тепе в Пловдив. – В: Годишник на Народния музей Пловдив, 5, 1963, с. 27 – 40; **Детев, П.** Разкопки на Небет тепе в Пловдив през 1969 г. – В: Известия на музеите в Югоизточна България, 1, 1975, с. 17 – 28; **Пейков, А.** Преглед на археологическите проучвания в крепостта на древнотракийския град Евмолпия. – В: Годишник на археологически музей Пловдив, 9/1, 1999, с. 56 – 71; **Божинова, Е., Станев, К.** Спасителни археологически разкопки на ул. „Д-р С. Чомаков“ № 5, Небет тепе, Пловдив. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г., София, 2013, с. 485 – 488; **Боспачиева, М., Коларова, В.** Пловдив – град върху градовете Пулпудева – Филипопол – Пълдин. София 2014. **Христева, С., Драганов, Б., Станев, К.** Археологическо проучване на Небет тепе, гр. Пловдив. – В: Археологически открития и разкопки през 2016. София, 2017, с. 155 – 159; **Христева, С., Драганов, Б., Станев, К.** Археологическо проучване на Небет тепе, гр. Пловдив. – В: Археологически открития и разкопки през 2017. София, 2018, с. 278 – 281; **Христева, С. Янков, Л.** Спасителни археологически разкопки на ул. „Д-р Ст. Чомаков“, Небет тепе, Пловдив. – В: Археологически открития и разкопки през 2018. София, 2019, с. 315 – 317; **Христева, С., Станев, К.** Спасително археологическо проучване на Небет тепе, гр. Пловдив. В: Археологически открития и разкопки през 2021 г., под печат.

⁶ **Христева, С., Станев, К.** Вкопана структура (мазе?) от края на XII – началото на XIII в., открита при проучването на Небет тепе в Пловдив през 2016 г. – В: Известия на Националния археологически институт, 48, София, 2021, 345.

⁷ **Христева, С. Драганов, Б., Станев, К.** Археологическо проучване на Небет тепе, с. 278 – 281, Обр. 1; **Христева, С., Станев, К.** Спасително археологическо проучване на Небет тепе, гр. Пловдив, под печат.

– *Форма 45А* по типологията изградена за червенолаковата африканска керамика на Дж. Хейс⁸ (Обр. 2 1). Тази форма представлява плитка, разлата, тънкостенна паница с полусферично тяло и силно извито навън широко устие със заоблен устиен ръб, дъното е равно. Съдът е изработен от фина, добре пречистена глина, чийто оригинален цвят не може да бъде определен, тъй като съдът е горял вторично. Повърхността е много добре огладена и изцяло покрита с плътен, лъскав червен лак, като на места е опалена до черно. Съдът има диаметър на устието 21 см и височина 3,5 см. Цветът на лака също е повлиян от огъня. Паницата има ролетна украса, разположена върху устието в три пояса от насечки и върху вътрешната страна на дъното, състояща се от два пояса от насечки. Тази форма е произвеждана в северноафриканските ателиета за фина червенолакова керамика в периода 230/240 – 320 г.⁹ Производство на *Форма 45* е регистрирано в ателиетата на Централен Тунис, като началото на производство е поставено във втората/ третата четвърт на III век¹⁰. Конкретните фрагменти са намерени по време на редовните археологически проучвания на Небет тепе, проведени през 2021 г. Фрагментите са открити в петно от тъмна, сбита пръст, което лежи върху деструкциите на помещение със складови функции, опожарено от готите през 251 г.¹¹ Формата е позната и от проучванията на Атинската агора, където е намерена в пластове, свързани с превземането на града от херулите през 267 г.¹² Конкретните фрагменти най-вероятно са част от инвентара на опожареното помещение, тъй като върху тях има следи от силно горене. Тази форма до момента не е регистрирана във Филипол. Това е и най-ранният импорт на северноафриканска керамика, регистриран в града. Все още не може да говорим за редовен внос на северноафриканска керамика по това време.

Четвъртият фрагмент представлява част от устие на фина, тънкостенна, разлата паница с диаметър 21 см. Дъното не е запазено. Стените са леко изпъкнали навън, устието е право и заострено с леко огладен устиен ръб (Обр. 2 2). Паницата е изработена от фина, добре пречистена

⁸ **Hayes, J.** Late Roman Pottery. London, 1972, p. 62 – 65.

⁹ **Hayes, J.** Late Roman Pottery, p. 65.

¹⁰ **Mackensen, M.** The study of 3rd century African red slip ware based on the evidence from Tunisia. – In: Malfitana, D., Poblome, J., Lund, J. (eds.), Old Pottery in a New Century, Catania, 2006, p. 211, Fig. 5 4; **Mackensen, M.** Nordafricanische Sigillata der mittleren keiserzeit aus Ausburg. Bayer. Vorgeschichtsblätter 72, Bayer, 2007, p. 350, Abb. 3, 1 – 4; **Heimerl F.** African red slip ware from Augusta Vindelicum/Augsburg (Raetia): Range of forms and chemical analyses. – In: Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta 44, 2016, p. 487.

¹¹ **Христева, С. Драганов, Б., Станев, К.** Археологическо проучване на Небет тепе, с. 280, Обр. 1.5.

¹² **Hayes, J.** Late Roman Pottery, p. 63; **Hayes, J.** The Athenian Agora. Vol. 32. Roman Pottery. Fine Ware Imports. Princeton, 2008, p. 72, Fig. 31 974.

глина, получила след изпичането оранжево-червен цвят. Повърхността ѝ е добре полирана. Вътрешната и малка част от външната повърхност при устието са покрити с фин слой от плътен, матов лак със светлочервен цвят. Тази особеност на нанасянето на лака е характерна за производствените ателиета от северната част на Тунис, чието функциониране е поставено в периода последната четвърт на IV – VII век¹³. Фрагментът е намерен по време на сондажни археологически проучвания на Небет тепе през 2016 г. в пласт с материали от IV век. Освен керамични фрагменти, характерни за IV век, в пласта са намерени и три монети на Констанций II, Константин II и Констанс¹⁴. Тази паница също може да се свърже с продукция на ателиетата от Северна Африка. Формата отговаря на *Форма 50B* по Хейс, чието масово разпространение се поставя в 350 – 400 г.¹⁵. Производство на *Форма 50B* е регистрирано и в ателиетата на Централен Тунис, като М. Макензен го поставя в първите десетилетия/ средата на IV – средата на V век¹⁶. Производство е регистрирано и в керамичния център при Утина и Сиди Захруни през първата половина на V век¹⁷. Този вариант е засвидетелстван на Атинската агора през късния IV век¹⁸. Същата датировка имат и съдовете намерени на Forum Iulii, днешен Фрежюс, ЮИ Франция¹⁹. Формата е засвидетелствана на няколко места у нас. Фрагменти са намерени при разкопките на епископската базилика в Сандански, термите в Пауталия и Никополис ад Иструм. Гургана Кабакчиева поставя дата на разпространение в диоцеза Тракия в периода 380 – 450 г.²⁰ Предвид технологичните особености на

¹³ **Hayes, J.** Late Roman Pottery, p. 188, 191; **Кабакчиева, Г.** Северноафриканска фина керамика, с. 391; **Cau, M. A., Reynolds, P., Bonifay, M.** An initiative for the revision of Late Roman fine wares in the Mediterranean (c. AD 200 – 700): The Barcelona ICREA/ESF Workshop). – In: Cau, M. A., Reynolds, P., Bonifay, M., LRFW 1. Late Roman Fine Wares. Solving problems of typology and chronology. A review of the evidence, debate and new context. Archeopress, Oxford, 2021, p. 5.

¹⁴ **Христева, С., Драганов, Б., Станев, К.** Археологическо проучване на Небет тепе, с. 155 – 158.

¹⁵ **Hayes, J.** Late Roman Pottery, p. 73, Fig. 12 46.

¹⁶ **Mackensen, M.** Late Roman African red slip ware from the frontier region in the province of Thebais (Upper Egypt). – In: R.J.I. Wilson (ed.), Romanitas. Essay on roman archaeology in honour of Sheppard Frere on the occasion of his ninetieth birthday, Augst, 2006, p. 223; **Heimerl, F.** African red slip ware from Augusta Vindelicum, p. 487.

¹⁷ **Heimerl, F.** African red slip ware from Augusta Vindelicum, p. 492.

¹⁸ **Hayes, J.** The Athenian Agora, p. 75, Fig. 32 995.

¹⁹ **Pellegrino, E.** Un ensemble de céramiques de l'extrême fin du IVe s. apr. J.-C. sur le site du n°43 de l'avenue du XVe Corps à Frejus (Var). – In: Cau, M. A., Reynolds, P., Bonifay, M., LRFW 1. Late Roman Fine Wares. Solving problems of typology and chronology. A review of the evidence, debate and new context. Archeopress, Oxford, 2021, p. 183 – 187, Fig. 3 3 – 4.

²⁰ **Кабакчиева, Г.** Северноафриканска фина керамика, с. 403, кат. №№ 7 – 14.

фрагмента, характерни за съдовете от *подгрупа D* на африканската фина керамика, наблюденията направени за разпространението на тази форма в Тракия и археологическата среда, в която е намерен фрагментът, можем да приемем, че датировката му попада в последните десетилетия на IV век.

Петият фрагмент е намерен по време на спасителни проучвания, проведени през 2018 г., в зимника на постройка, датирана на базата на керамичния материал в рамките на VI век. От сградата е запазен само вкопания в терена зимник с правоъгълна форма и размери 2,45 м x 3,70 м, при чиито ъгли са намерени дупки за поставянето на кръгли дървени колони, служещи за поддържането на покривната конструкция на сградата. Фрагментите от съдове са намерени върху трамбования под на зимника²¹. Повечето фрагменти, намерени в него са от тънкостенни съдове с издути стени, изработени от глина с високо съдържание на пясък в тестото, равномерно разпределен. Формите, към които принадлежат, са на гърнета и кани, служещи за сервиране на течности и приготвяне на храна чрез варене, широко разпространени през VI век. Сред тях е намерен фрагмент от северноафриканска, червенолакова купа – *Форма 99B* по типологията на Дж. Хейс²². Купата има полусферична форма и удебелен, заоблен устиен ръб (Обр. 2 З). Изработена е от фина глина със зърнеста структура, получила след изпичането светлочервен цвят. Повърхността е много добре огладена и покрита с тънък слой от матов лак с цвета на глината. Диаметърът на устието е 20 см. Според предложената от Дж. Хейс хронология масовото разпространение на този вариант попада в периода 530 – 580 г. Тази форма е сред най-разпространените северноафрикански паници през VI век. Материалите, намерени на Небет тепе, могат да се свържат с обитаването тук през късния VI век²³. У нас *Форма 99* по Хейс е открита при разкопките на Пернишката крепост, където е датирана в средата – втората половина на VI век²⁴ и Никополис ад Нестум²⁵. Фрагменти са известни и от Атинската агора от средата на VI век²⁶. При най-новите изследвания по тази тема появата на формата се поставя най-рано в последните две десетилетия на V век и продължа-

²¹ Христева, С., Янков, Л. Спасителни археологически разкопки, с. 316.

²² Hayes, J. Late Roman Pottery, p. 152 – 155.

²³ Христева, С., Станев, К. Спасително археологическо проучване на Небет тепе, под печат.

²⁴ Кабакчиева, Г. Северноафриканска фина керамика, с. 412, кат. № 42.

²⁵ Кузманов, Г. Ранновизантийска керамика от Никополис ад Нестум. – В: Археология, 35, 1993, 4, с. 36, Обр. 16.

²⁶ Hayes, J. The Athenian Agora, Fig. 36 1153, 1154.

ва най-късно до края на VII век. Конкретният *Вариант В* се произвежда от втората четвърт на VI век до 580 г.²⁷

Втората зона, в която са намерени фрагменти от африканска фина керамика се намира в равнината на 50 м източно от агората на античния град и 160 м югозападно от епископкопската базилика²⁸ (Обр. 1 2). Разкопките са проведени през 2020 г. и имат спасителен характер. До този момент на това място не са извършвани археологически проучвания. Установено е интензивно обитаване на терена от I век до наши дни²⁹. Разкрити са кръстовището между третия декуманус, излизащ от агората от север на юг и кардото, успоредно на кардо максимум с прилежащите им сгради. Тук са открити пет фрагмента, които може да бъдат определени като вносни изделия.

Керамичен фрагмент от луксозен съд (Обр. 2 4) е намерен върху пода на първи строителен период в едно от помещенията на опожарено през VI век жилище, изградено върху по-ранна монументална сграда в инсулата северозападно от кръстовището (Обр. 3 2). Фрагментът принадлежи към отворен, сравнително дълбок съд, който може да бъде определен като паница или купа³⁰. Диаметърът на устието е 14 см. Изработена е от фина глина, получила след изпичането светлочервен цвят. Повърхността е много добре огладена. Вътрешната повърхност и горната половина от външната повърхност са покрити равномерно с плътен, матов червен лак с високо качество, по-тъмен от самата глина. Фината и прецизна изработка и качествата на глината ни водят до заключението, че съдът не е местно производство, а вносен продукт. Формата наподобява на 14/17 по Хейс с дата във втората половина на II век³¹. Такава форма е известна от африканската обикновена керамика, намерена при разкопките на *Forum Julii*, датирана в късния IV век³². До този момент фрагментът не е определен категорично като част от продукцията на северноафриканските ателиета. Това може да бъде по-

²⁷ **Cau, M. A., Reynolds, P., Bonifay, M.** An initiative for the revision of Late Roman fine wares, p. 5.

²⁸ **Христева, С., Станев, К.** Археологическо проучване на ул. „Петър Парчевич“ № 1 – 3 в Пловдив. – В: Археологически открития и разкопки през 2020. София, 2021, с. 713 – 719, Обр. 1.

²⁹ Авторът на статията е запознат само с материалите от късноантичните пластове и структури.

³⁰ Тъй като профилът не е запазен изцяло не можем да определим съотношението между диаметъра на съда и неговата височина, което да помогне при определянето на формата като паница или купа. Има биконична форма, устийният ръб е скосен от вътрешната страна, дъното не е запазено.

³¹ **Hayes, J.** Late Roman Pottery, p. 42 – 43, Fig. 6 5.

³² **Pellegrino, E.** Un ensemble de céramiques de l'extrême fin du IVe s. apr. J.-C., p. 183, fig. 3, 11.

твърдено или отхвърлено с извършването на интердисциплинарни изследвания на състава на глината.

В съседното северно помещение (Обр. 3 1), в пласт от сива глина, използвана според проучвателите за повдигане на подовото ниво в помещението е намерен фрагмент, който има близки формални характеристики със северноафриканската керамика (Обр. 2 6). Фрагментът е част от тялото на плитка, разлата паница, подобна на *Форми 62* и *64* по Хейс, които са характерни за късния IV – средата на V век³³. Изработена е от фина глина, изпечена до розово-червено с много добре огладена повърхност и покрита с плътен червен лак с лек блясък. Фрагментът е твърде малък, за да може да бъде определена формата му със сигурност. Връзката му със северноафриканското производство става предположение. Това може да бъде установено или отхвърлено в бъдеще чрез извършването на анализ на глината. В нивелиращия пласт заедно с него са намерени освен дребни, нехарактерни керамични фрагменти и три бронзови монети. Една от тях е определена като монета на Хонорий (408 – 423), а другата като 40 нумии от VI век³⁴.

В северозападното помещение на същата сграда (Обр. 3 3), в горелите деструкции от последния етап на обитаването ѝ, е намерен фрагмент от северноафриканска паница *Форма 104A* по Хейс³⁵ (Обр. 2 8). Тя има диаметър 32 см. Дъното не е запазено. Изработена е от фина глина със светлочервен цвят с дребни частици от слюда в тестото и покрита с матов, червен лак. Паницата е намерена заедно с отлята фибула с подви́то краче³⁶ и тока³⁷, характерни за VI век. Дж. Хейс поставя производството и разпространението на формата в 530 – 580 г. *Форма 104A* по Хейс е открита при разкопките на кастела Ятрус, която е част от продукцията на керамичния център при Утина, Северен Тунис и се датира в 450 – 500 г.³⁸. При разкопките на Никополис ад Нестум също е намерен фрагмент от *Форма 104* по Хейс³⁹. Примери са известни и от Атинската агора, където са намерени в депозити от втората четвърт – средата на VI век⁴⁰.

³³ **Hayes, J.** Late Roman Pottery, p. 109, 111, Fig. 18 5, 14, 15; **Hayes, J.** The Athenian Agora, Fig. 33 1073 – 1075.

³⁴ Нумизматичният материал е определен от проф. д.н. Иля Прокопов.

³⁵ **Hayes, J.** Late Roman Pottery, p. 160 – 166, Fig. 30 13.

³⁶ **Генчева, Е.** Римските фибули от България от кр. на I в. пр. н. е. – кр. на VI в. от н. е. Велико Търново, 2004, тип 206.

³⁷ **Трайкова, Л.** Коланът южно от Долен Дунав – края на III – началото на VII век. – В: Дисертации, том 10, София, 2018, Група С, тип VIII а.

³⁸ **Кабакчиева, Г.** Северноафриканска фина керамика, с. 413, кат. № 44.

³⁹ **Кузманов, Г.** Ранновизантийска керамика, с. 38, Обр. 1г.

⁴⁰ **Hayes, J.** The Athenian Agora, Fig 34 1158, 1159.

В инсулата югоизточно от кръстовището е проучен кладенец с правоъгълна форма и облицован с ломени камъни (Обр. 3 4)⁴¹. В него са намерени множество фрагменти от керамични съдове, като тези от амфорна тара преобладават. Датиран е в късния IV – V век. В него са намерени две бронзови монети на Теодосий I (379 – 395 г.) и на Марциан (450 – 457 г.). Сред керамичните фрагменти, открити в кладенеца, изпъква един с високо качество на глината, което се отличава от местната керамика (Обр. 2 7). Фрагментът е от устието на отворена паница с форма на обърнат пресечен конус и прав заоблен устиен ръб. Изработен е на колело от фина, много добре пречистена глина без видими примеси в тестото, получила след изпичането бежов цвят. Повърхността е много добре огладена и покрита с матов, плътен светлочервен лак. Върху външната повърхност е нанесена ролетна украса. Диаметърът на устието е 24 см. Тази форма намира аналогии сред производствените центрове на Северна Африка, като е много близка до *Форма 81А* по Хейс⁴². Предложената от този автор дата е втората половина на V век. *Форма 81* по Хейс е регистрирана в кастела Ятрус, където е открита в опожарен пласт от втората половина на V век⁴³. Формата е възпроизвеждана и при сивата фина керамика у нас, такава е публикувана от Г. Кузманов от Никополис ад Нестум⁴⁴.

През IV век в инсулата северозападно от кръстовището е била построена монументална сграда с бански трактат⁴⁵. Сградата има няколко преустройства, като през VI век зидовете ѝ са преизползвани при изграждането на поне три отделни жилищни пострройки. В нарушение при апсидата на по-ранната сграда (Обр. 3 5), заедно с материали, характерни за IV век, е намерен и фрагмент от вносна, червенолакова керамика (Обр. 2 5). Фрагментът е от паница *Форма 54* по Хейс. Запазена е малка част от устието. Глината на паницата е много фина, без видими примеси в тестото. Получила е след изпичането тъмно-червен цвят. Повърхността е добре огладена и покрита с плътен и качествен лак, който има цвета на глината. Вътрешната периферия на устието е украсена с ролетна украса. Диаметърът ѝ е 20 см. Тази форма е разпространена в периода от средата до края на IV век⁴⁶.

⁴¹ **Христева, С., Станев, К.** Археологическо проучване на ул. „Петър Парчевич“, с. 718, Обр. 3.

⁴² **Hayes, J.** Late Roman Pottery, p. 128, Fig. 22 5.

⁴³ **Кабакчиева, Г.** Северноафриканска фина керамика, с. 409, кат. № 34.

⁴⁴ **Кузманов, Г.** Ранновизантийска керамика, с. 37, Обр. 3в.

⁴⁵ **Христева, С., Станев, К.** Археологическо проучване на ул. „Петър Парчевич“, с. 717, Обр. 3.

⁴⁶ **Hayes, J.** Late Roman Pottery, p. 82 – 83, Fig. 13, Form 54.

Разгледаните в настоящата статия фрагменти от фина африканска керамика, показват, че разпространението ѝ в града е спорадично, а не резултат на редовна търговия. Най-ранният пример е от средата на III век. Това е паница *Форма 45А* по типологията на Дж. Хейс. Тази паница е и сред най-ранните материали, откривани в провинция Тракия, заедно с тези от селището при с. Георги Добрево в градската територия на Адрианопол, за които също се предполага северноафрикански произход⁴⁷. Засага тя е и единственият пример на африканска червенолакова керамика във Филипопол в периода I – III век. При детайлната обработка на керамичния материал от този период в бъдеще, вероятно ще добием още информация за разпространението на тези съдове в града⁴⁸. Следващите в хронологическо отношение *Форми 50В* и *54* по Хейс се отнасят към IV век. Няма достатъчно данни, с които да предположим, че са попаднали в града чрез организирана, редовна търговия. Картината не е по-различна и за вноса на северноафриканска керамика през VI век, където отново са намерени само единични фрагменти от северноафриканската керамика, а именно *Форми 99В* и *104* по Хейс.

От известните ни до момента данни в специализираната литература е видно, че нуждата от луксозни съдове във Филипопол е задоволявана с продукция от малоазийските керамични центрове⁴⁹, картина, която се потвърждава и от резултатите на най-новите археологически проучвания в Пловдив⁵⁰. Присъствието на северноафриканска, червенолакова керамика в периода от средата на III – края на VI век има спорадичен характер. Вероятно съдовете са внесени в града по Централния път, от Константинопол или търговските центрове по Егейското крайбрежие, откъдето са разпространявани във вътрешността на Балканския полуостров⁵¹.

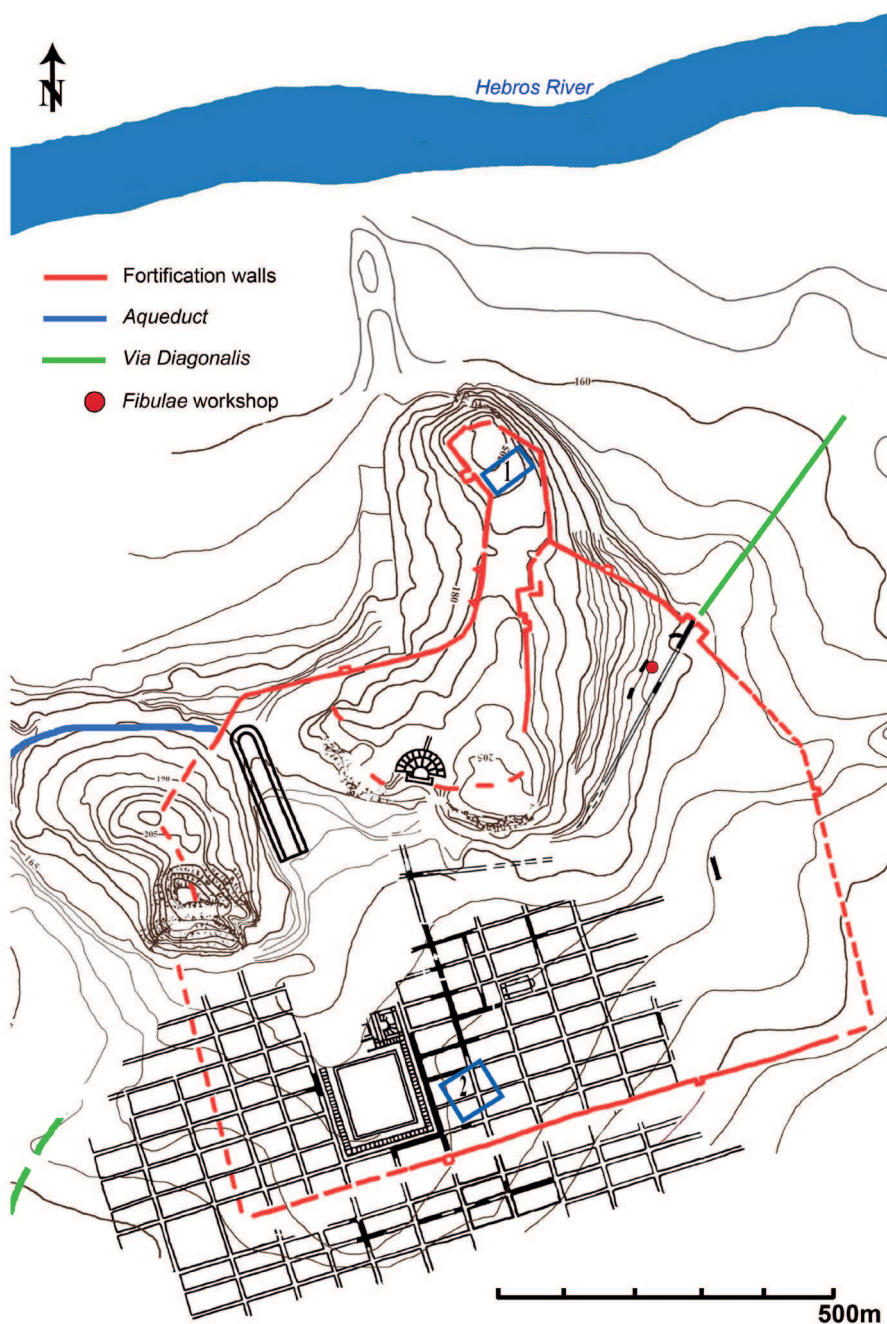
⁴⁷ **Пенчева, Е.** Северноафриканска червенолакова керамика от селище от римската епоха в Дана бунар в землището на с. Георги Добрево, община Любимец. – В: Б. Божкова, Е. Генчева (ред.). In memoriam Ivan Venedikov. Годишник на националния археологически музей, том 14, София, 2020, с. 177 – 195. **Harizanov, A.** Supply of imported fineware, p. 93, 95.

⁴⁸ Огромното количество от керамичен материал от I – III век, намерен при разкопките в града, все още не е обработен изцяло.

⁴⁹ **Ботушарова, Л.** Нови данни за Филипопол през римската епоха. – В: Годишник на музеите в Пловдивски окръг, 2, София, 1956, с. 127 – 128; **Димитрова-Милчева, А.** Луксозна керамика – импорт и местно производство в Тракия и Мизия през I – III в. сл. Хр. – В: Р. Иванов (ред.). Археология на българските земи, том 3, София, 2008, с. 120 – 122; **Райчева, М.** Вотивна плочка с медальон на Антиной от Филипопол. – В: Изкуство и идеология, София, 2012, с. 872 – 878; **Harizanov, A.** Supply of imported fineware, p. 82 – 89.

⁵⁰ Наблюдение на автора, направено при участието ѝ в част от археологическите разкопки в Пловдив в периода 2011 – 2020 г.

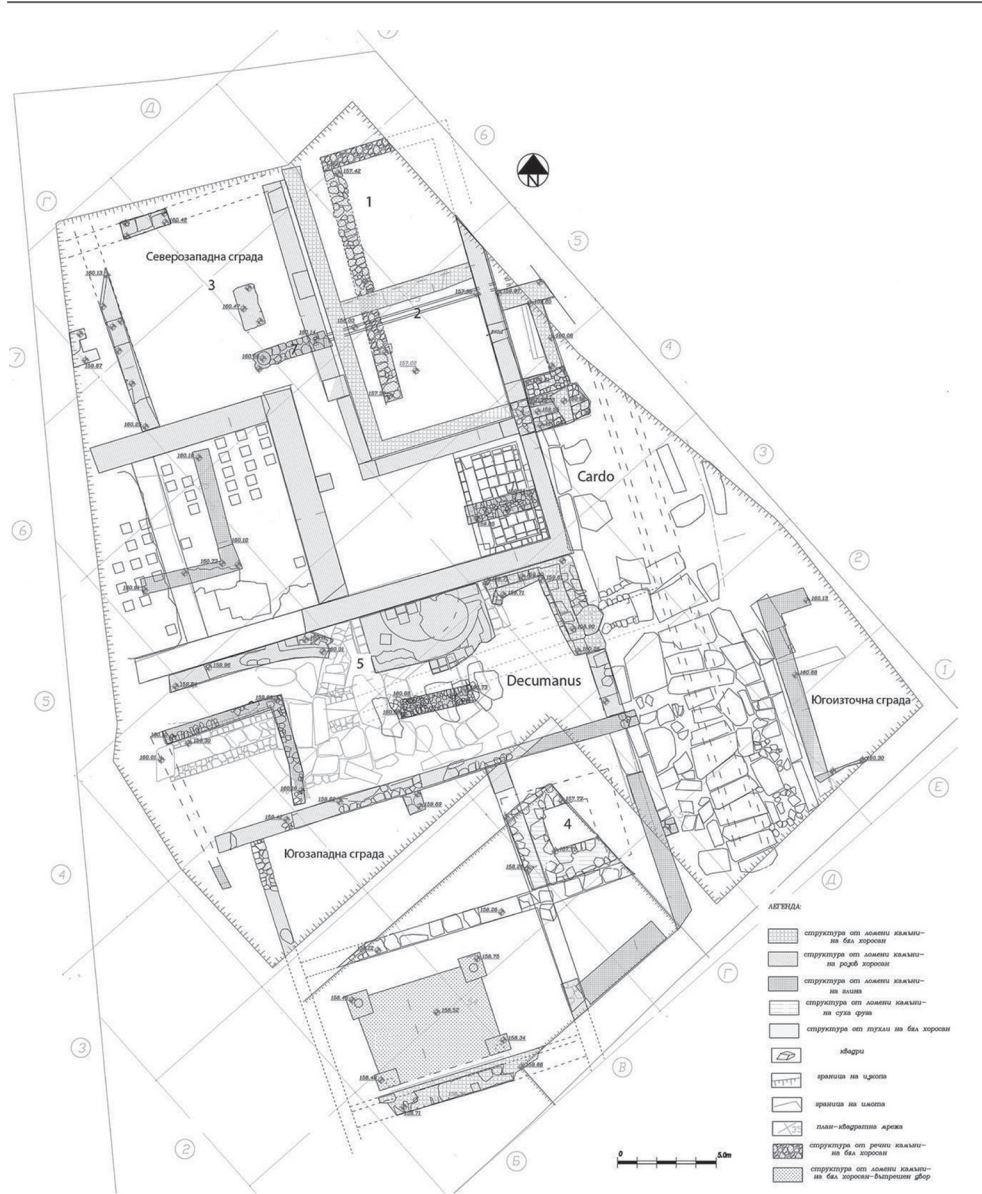
⁵¹ **Пенчева, Е.** Северноафриканска червенолакова керамика, с. 183.

Обр. 1. Филипопол. Общ план на античния град с местоположението на археологическите обекти, където са намерени северноафрикански, червенолакови фрагменти: 1) Небет тепе; 2) ул. „Петър Парчевич“ № 1 – 3.

Обр. 2. Северноафриканска, червенолакова керамика, открита във Филипопол.

78 XVII национални студентски научни четения
Европейско културно-историческо наследство

ХРИСТИЯНСТВОТО И БЕСИТЕ

Гинка ЧЕРВЕНКОВА

МП „Археология и археологическо културно наследство“,
ПУ „Паисий Хилендарски“

От около средата на XX в. в българската наука бива налагана като единствена или най-малкото като доминантна (хипо)тезата, че бесите били покръстени незнайно от кого и как едва в края на IV в., изведнъж, от днес за утре. Доказателства не се привеждат по правило никакви. Критичността в научното дирене често липсва. А всичко, що се пише като научни приноси днес, бива впрягано непременно да съвпадне с това недоказано предположение. Но вярно ли е то? А ако не е вярно?

Български трудове изследващи една по-ранна християнизация в Тракия отколкото приема науката днес се появяват до към средата на XX в. Най-известни са историята на българската църква от М. Дринов от 1869г.¹ и дисертацията на Д. Цухлев² от началото на XX в. Следват някои епизодични публикации от края на XX в. наскоро. Т. напр. В. Динева³ заявява, че християнството е в Тракия още от времето на Христовите апостоли.

Тези две конкуриращи се тези превръщат въпроса за корените на християнството в Тракия най-общо и при бесите в частност в актуална, научна област и понастоящем.

1. Християнството в Тракия и сред бесите в периода I – III в.

Още Марин Дринов изтъква, че християнството е в Тракия от средата на I в., а първите му разпространители са самите апостоли Андрей, Филип и Павел, за което свидетелства самият ап. Лука в 16-та глава на Апостолските деяния.⁴ По-подробно някои от главните извори са измерени и систематизирани от Д. Цухлев, а те са:

¹ **Дринов, М.** Исторически прегледъ на българската църква отъ само-то ѝ начало и до днесъ. Виена, 1869, с. 1.

² **Цухлев, Д.** История на Българската църква. Първи период, 864 – 1186 г. Т. 1. София, 1910 – 1911, с. 9 – 12, 14 – 19.

³ **Динева, В.** Софийската Мала Света гора. София, 2007, с. 19.

⁴ **Дринов, М.** Исторически прегледъ, с. 1.

- I. Новият Завет и по-конкретно: свидетелството на ев. Лука, че той с ап. Павел „отъ Трояда се отправихме въ Самотракъ, и на утринята – въ Неаполъ, а отъ тамъ въ Филипи“, след което ап. Павел основал църкви във Филипи, Амфиполис, Аполония, Солун, Берия и в други градове, откъдето по-сетне християнството се разпространило във вътрешността на Тракия, „за което, прочее, се е трудилъ и самъ апостолътъ, както той самъ говори въ едно от посланията си, че разпространилъ Христовото учение отъ Иерусалимъ до Иллирикъ и основалъ църква въ Никополъ⁵“⁶;
- II. Сведението от Св. Теодорит Блажени за проповед на Св. ап. Павел в Тракия⁷;
- III. Сведенията за ап. Андрей, че е проповядвал от град Византион по тракийското черноморско крайбрежие чак до делтата на р. Дунав (и отвъд нея) и обратно, след което продължил по егейските брегове на Тракия, а също така и основал църкви в Малка Скития (дн. Добруджа) и лично ръкоположил епископи и презвитери там⁸;
- IV. Краткият труд на Св. Иполит (Хиполит) Портуенски (ок. 222 г.) за живота на 12-те апостоли, където се казва: „апостолъ Андрѣй подиръ това, като проповѣдвалъ на **скититѣ** и **тракийцитѣ**, прѣтърпѣлъ кръстна смъртъ въ Патросъ Ахейски...“⁹;

⁵ Бел. авт.: Никопол на р. Места в полите на Родопа, където са археологически разкопаните му руини, а не в залива Арта северно от дн. гр. Превоза, както Цухлев погрешно предполага преди 110 години.

⁶ **Цухлев, Д.** История на Българската църква, с. 10 – 11 и с. 10, бел. 6 и с. 11, бел. 1 – 9 – с позоваване там на: **Деян. Ап.** VII. 1 – 34, XII, 9 – 12, XVI, 13 – 40, XVII, 1; **Посл. към Римл.**, XV, 18 – 19; **Посл. към Тита**, III, 12; и известието, че ап. Павел е проповядвал във Филипи, което според Цухлев се е случило през 50 г. сл. Хр., съгласно **Посл. към Коринт.** XI, 9, **Посл. към Филип.** IV, 15, **Деян. Ап.** XVI, 12; **Църковенъ вѣстникъ**, бр. 30, год. VI, София, 355-356, бел. 12.

⁷ **Цухлев, Д.** История на Българската църква, с. 11 и с. 11. бел. 10 – с позоваване там на: **Бурмовъ**, Български книжници, ч. II (май), г. II (1859), бр. 10, с. 303.

⁸ **Цухлев, Д.** История на Българската църква, с. 10 и с. 10 бел. 1, 2 – с позоваване там на: **Васильевскій**, Ж. В. Н. Пр., януари и февруари 1877г., където исторически са разгледани всички предания за ап. Андрей; **Eusebii**, *Histor. Eccles.*, lib. III, cap. I; **Теодоритъ**, *Jn Psalom* (CXVI, § 1); **Le Quien**, *Oriens Christianus*, t. 1, p. 1094; **Църковенъ Вѣстникъ**, София, год. VI, бр. 30, стр. 355; **Menologium Graecorum** iussu Basilii imper. Urbini 1725, t. II, p. 124; **Записки Акад. Наукъ**, т. VI, с. 106 – 107; **Гласник**, кн. XVI, с. 37 – 38; **Филаретъ**, Свят. юж славян, изд. II, 30 – 32.

⁹ **Цухлев, Д.** История на Българската църква, с. 10 и с. 10 бел. 3 – с позоваване там на: **Maxima Biblioth. Veterum Patrum**, t. III, edit. Londuni 1677, p. 265; **Архиеп. Макарий**, *Исторія хрістіанства въ Россіи до равноапостол. княза Владимира*, изд. II Спб. 1868, с. 9 бел. 9, с. 13 бел. 17 и с. 12 – 22 с по-нататъшни доказателства за мисиите на Св. ап. Андрей в Тракия и Скития.

- V. Сведението от Ориген, че ап. Андрей е проповядвал между ски-тите¹⁰;
 VI. Свидетелството на Доротей, че „Андрей, братъ на апостола Петра, обходилъ всички Византия, **всичка Тракия и Скития** и проповѣдвалъ Евангелието“¹¹;
 VII. Известията от Деяния Апостолски и от Епифаний, че Св. ап. Лука е проповядвал Евангелието в Тракия¹².

Макар и индиректно, информация за проповед на светите апостоли в Тракия дава *Църковната история* на Евсевий, която стъпва на неоецелелия труд на Ориген:

*Но когато светите апостоли и ученици на нашия Спасител се разпръснаха по света, ... Скития бе отредена на Андрей ... Павел, който навсякъде проповядваше Евангелието на Христа от Йерусалим чак до Илирик ... Това са изричните думи, които Ориген използва в третия том от своите Коментари на Произход.*¹³

В някои съвременни научни интерпретации – макар и не навсякъде подкрепени с научен апарат и/или с доказателства от изворите – също се акцентира:

*Диоцезите Тракия и Дакия, като част от Балканския полуостров, били засегнати от християнската религия още през първите векове след Рождество Христово.*¹⁴

Що касае навлизането на християнството конкретно сред бесите следва да не се забравят земите на беската диаспора¹⁵ в Скития, съотв.

¹⁰ **Цухлев, Д.** История на Българската църква, с. 10 и с. 10 бел. 4 – с позоваване там на: **Eusebii**, *Histor. Eccles.*, lib. III, cap. I; **Архиеп. Макарий**, *Исторія христіанства*, с. 9, 10, бел. 13.

¹¹ **Цухлев, Д.** История на Българската църква, с. 10 и с. 10 бел. 5 – с позоваване там на: **Guil. Cave**, *Scriptor. Eccles. Histor. Litter.*, Genev. 1720, p. 107; **Corp. Histor. Byzant.**, t. V, Venet, 1729, p. 349; **Архиеп. Макарий**, *Исторія христіанства*, с. 11 и с. 12 – 22 с други, по-късни свидетелства за проповедта на ап. Андрей в Тракия и в Скития (Малка и Голяма).

¹² **Цухлев, Д.** История на Българската църква, с. 12. бел. 1 – с позоваване там на: **Le Quien**, *Oriens Christ.*, t. II, p. 5; **Бурмовъ**, *Български книжници*, с. 303; **Деян. Ап.** XVI, 8 – 39, ап. Лука говори там като участник в проповедта в гр. Филипи, където останал, а Павел и Сила заминали за Амфиполис.

¹³ Мой превод от: **Евсевий**, *Църковна история и мъчениците на Палестина* [на англ. ез.], т. 1, Лондон, 1927, 3.1., вкл. бел. 3.

¹⁴ **Марков, К.** *Духовен живот в българските земи през късната античност (IV – VI век)*, Монография, София, 1995, с. 23. Изказвам благодарност на доц. д-р Г. Митрев от ПУ, който насочи вниманието ми към книгата на Марков и ми я препоръча като материал за бесите.

¹⁵ Бел. авт.: Рим сложил ръка на земите на бесите след финалната битка в над 100-годишните си военни сблъсъци с тях, завършила около 11 г. пр. Хр. с крах на предвожданата от Вологез беска армия. Последвалата жестокост на Пизон предизвикала в края на I. в. пр. Хр. и началото на I. в. сл. Хр. беска бежанска вълна към земите около делтата на р. Дунав

в Малка Скития (дн. Добруджа). От началото на I в.¹⁶ те допълват традиционните и изконни бески земи¹⁷, когато става въпрос за беските територии, съотв. за територии с компактно беско население.

и на север от нея (Някои съвременни автори, прим. П. Делев, предполагат, че се касаело за насилствено преместено от самите римляни компактно беско население отвъд Дунав, т.е. за депортации – въпреки, че за подобна политика на Рим няма нито сведения, нито доказателства. Но дори и в този случай фактът, че има беска емигрантска вълна към тракийския североизток, е неизменен и неоспорим.). В резултат, границата на беското териториално пространство – в смисъла на многолюдно етносно присъствие, а не на политически организирана формация – се изместила на североизток от изконните бески земи. Там именно заточеният римски поет и автор на небезизвестните „Метаморфози“ Овидий заварил компактно население от беси и даки, сред които живял в последните десетилетия от живота си, чак до смъртта си през 17 г. сл. Хр. Вероятно затова някои престижни издания посочват за бесите, че са „народ в североизточната част на Тракия, около планината Хемус, и в околностите на Хеброс“ (мой превод от английски език от: „[a] people in the north-eastern part of Thrace, about the Haemus mountains, and in the vicinity of the Hebrus“, в: **A Latin Dictionary**. Founded on Andrews' edition of Freund's Latin dictionary, by Charlton T. Lewis and Charles Short, Oxford, 1879, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0059:entry=Bessi>, посетен 30.1.2022 г.), разширявайки по този начин териториалния обхват на беските земи чак до северна Добруджа и отвъд нея на север, т.е. като добавят към традиционните бески земи по Хемус, Хеброс и в Родопи също и тракийския североизток на беската диаспора. Вж.: **Ov.** Tr. 3.10, 4.1., **P. Ovidius Naso**, Tristia, ed. Arthur Leslie Wheeler, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:abo:phi.0959.008:3:10>, посетен 29.1.2022г.; **Encyclopaedia Britannica**, 6th ed., vol. III, Edinburgh, 1823, с. 590; **Делев, П.**, „Тракийските беси“, с. 6 – 65, в Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, ИФ, т. 1000, София, 2012, с. 31, 33 с бел. 50 – 56 с цитати и позоваване там на: **Anth. Gr.** 6.335 (Антипатър); **Cass. Dio** 54.34.5-7, 55.30.3.6; **T. Liv.** perioch. 140; **Flor.** 4.12.17; **Jordan. Rom.**; **Tac.** ann. 6.10.3; **Ovid.** Trist. 3.10.5, 4.1.67; както и на съвременни публикации от авторите **Г. Кацаров, Ц. Данов, S. Casson, Г. Михайлов, М. Тачева** и на **История на България**, т. 1, София, 1979, с. 284. Вж. и: **Червенкова, Г.**, 'Родопи и ранното християнство', [на английски ез., **Tchervenкова, G.**, 'Rhodopa and Early Christianity'], с. 74 – 97 в Journal of Early Christian History, бр. 9, кн. 2, 2019, с. 77 и с. 77 бел. 14 – 16 с позоваване там на: **Cass. Dio**, Roman History, 51.25.5, 54.34.5 – 6; **Suetonius**, Lives of the Caesars, vol. 1, 2.94.5; **Appian**, Roman History, 10.4.16; както и на публикации от **А. Фол** и **В. Фол**.

¹⁶ Вж. поясненията в предходната бел. 15.

¹⁷ Бел. авт.: Откъслечните и разпилени у редица древни автори сведения за териториалния обхват на беските земи могат да бъдат обединени и систематизирани така: Традиционно на север те се простирали до северните склонове на Хемус (дн. Стара планина) стигайки чак до Понтос, който топоним днес едни тълкуват като Черно-морското крайбрежие, а други като р. Струмешница, която е десен приток на р. Струма (**Страбон** 7.5.12; **Червенкова, Г.** Родопи и ранното християнство, с. 76; **Делев, П.** Тракийските беси, с. 35, 37 – с цитиране там отново на **Страбон** 7.5.12.); на запад граничили с илирийските народи (автариати и дарданци) и с пеонците, според едни римски автори (прим. **Страбон** 7.5.12: „Бесите притежават ... най-голямата част от Хемус ... Те се разпростират ... до илирийските народи ...“, мой превод по: **Географията на Страбон** [на англ. ез., The Geography of Strabo], т. 1, Лондон, 1892, с. 489), а според други стигали до коритото на река Стримон/Стрюмон (дн. р. Струма) (**Плиний**, Естествена история [на англ. ез., Pliny, Natural History], т. 2, кн. 3 – 7, Лондон, 1942, 4.38, 4.40), което само по

Съществуват някои, макар и ненапълно сигурни сведения ..., че ранната християнизация на древнотракийските земи е дело на първите християнски мисионери. Така, според преданието, апостол Андрей – ... – успял да създаде някои християнски църкви в Малка Скития. Там той лично бил ръкоположил епископи и презвитери. ... Иполит – епископ Портуенски (222 г.) в съчинението за 12 апостоли казва: „Апостол Андрей, като проповядвал на скитите и траките ...“ ... От началото на IV в. произхожда сведението на Доротея относно дейността на Андрей: „Андрей ... обходил цяла Византия, Тракия и Скития и проповядвал...“¹⁸

По отношение на момента на навлизане на християнството в Родопа, към която следва да отнесем тук, както тесните беломорски равнини в южното ѝ подножие (в древността крайбрежието на Тракийско

себе си предполага, че двете сведения би трябвало да означават едно и също или че се допълват, т.е. че на север от р. Струма бесите са граничили с илири, а на юг границата на земите им е минавала по коритото на р. Струма, като техни били земите по източния ѝ бряг; на изток бесите граничили с Одриското царство (**Делев, П.**, „Тракийските беси“, с. 35 – с позоваване на **Strabo** 7, fr. 48 от **Ватиканското епитоме** Vat. 482; **Полибий**, История [на англ. ез.], т. 5, Лондон, 1978, 23.8.3 – 7; **Червенкова, Г.** Родопа и ранното християнство, с. 76), границата им с което се меняла, както се загатва от епизода не само около поръчаното от одриса/сапееца Котис убийство на беския принц Рабокент, но и от акциите на Лолий срещу беските земи в полза на одрисите, съотв. сапееите; на юг беската земя се простира до крайбрежните равнини на Тракийско море, **Θρακικό πέλαγος** (дн. северните брегове на Егейско море), където епизодично около пл. Пангей се споменават и сатрите, които от своя страна са споменати още от Херодот във връзка с бесите и с Дионисиевото светилище (**Плиний**, Естествена история, 4.38, 4.40; **Амиан Марцелин**, История [на англ. ез.], т. 3, Лондон, 1986, 22.8.4; **Дион Касий**, Римска история [на англ. ез.], т. 5 – 6, Лондон, 1955, 49.36.6; **Червенкова, Г.**, Родопа и ранното християнство, с. 76; вж. също Херодотовото сведение “ΒΗΣΣΟΙ ΔΕ ΤΩΝ ΣΑΤΡΕΩΝ ΕΙΣΙ ΟΙ ΠΡΟΦΗΤΕΥΟΝΤΕΣ ΤΟΥ ΙΡΟΥ”, в Hdt., 7.111.2; на старогръцки в **Делев, П.**, История на племената в Югозападна Тракия през I хил. пр. Хр., София, 2014, с. 167, бел. 1.; в превод на бълг. ез.: „... като пророци на светилището служат бесите, едно племе от сатрите“, в **Делирадев, П.** Бележки по историческата география на България. Тракийските беси и тяхното светилище, Б.м., Б.г., [с. 134 – 142], отпечатък 487 във фонда на Библиотеката на РАМ – Пловдив, с. 138).

¹⁸ **Марков, К.** Духовен живот в българските земи, с. 23 – с позоваване там на само малка част от изнамерените от Цухлев извори и на нищо друго, а именно на: **Menelogum Graecorum** insi Basili imper. Urbini 1725, vol. II, p. 124; **Maxima Bibliotheca Veterum Patrum**, Londini 1677, vol. III, p. 265; **Euseb.**, H. E., III, I; **Corp. Hist. Byzant.**, Wenet 1729, vol. IV, p. 329. Следва да се обърне внимание на анахронизма в цитата на Марков що касае понятието Византия, каквато държавно-териториална единица не съществува по времето на Христовите апостоли; освен това, Византия не е историческо понятие, а съвременен технически термин обозначаващ Източната римска империя. Подчертаването е мое за да индикирам, че според сведенията в Скития е имало освен скити, също и траки: вероятно това са именно бесите, за чиито многочислени преселвания там има сведения, вж. бел. 15 тук горе.

море¹⁹), където от край време са били зимните пасища на родопското население, така и долината на р. Нестос (дн. р. Места), в която е древният град Никополис ад Нестум, за която изворите²⁰ посочват, че е била територия на бесите, наричани още диобеси, дии, тетракоми и тетрахорити, съвременната историческа наука с позоваване и преповтаряне на издиреното от Д. Цухлев признава:

Апостол Павел, според сведението на евангелист Лука, действал много успешно в Македония и Егейска Тракия, като основал църкви в Амфиполис, ... и някои други градове ... Същият апостол ... лично действал като мисионер в тази област няколко години ... Тук се появили ... и най-близките сподвижници на Павел Тимотей, Сила и Тит. По тези места проповядвал и самият евангелист Лука.²¹

Според Пловдивската света митрополия и съгласно Житието му, Св. ап. Ерм, (Ермас/Хермас) от Седемдесетте, когото Св. ап. Павел споменава в своето Писмо до Римляните (16:14), основал църквата във Филипопол (дн. гр. Пловдив) и станал първият му епископ. Житието на Св. мчк Александър Римски добавя, че повечето граждани там в онзи момент били вече християни, дори аристократите – сведение, което историците нерядко наричат несигурно, макар и да не посочват кое ги кара да изразяват съмнение.²²

Макар и недоказана, в научно обръщение циркулира тезата, че „християнската религия до IV в. включително е по принцип градска религия“²³ – постулат несъмнено синхронизиращ със сведението от житието на Св. мчк Александър Римски, понеже като главен град в Тракия между Хемус и Родопа Филипопол е бил именно градско средище с перфектни условия за разцъфтяване на ранното християнство. Често без да се стъпва на никакви доказателства или изворови данни, на

¹⁹ Бел. авт.: А не на Македонско море, каквото никога не е имало като топоним.

²⁰ Вж. бел. 17 тук горе.

²¹ **Марков, К.** Духовен живот в българските земи, с. 23 – 24, с позоваване там на: **Цухлев, Д.** История на българската църква, т. I, с. 10 – 11, с изв. и лит.

²² „История“, сайт на Пловдивска света митрополия <<http://www.plovdivskamitropolia.bg/istoriya.html>> (посетен 14.10.2016 г.) <<http://www.plovdivskamitropolia.bg/eparhiya/istoriya.html>> (посетен 29.1.2022 г.); „Св. ап. Ерм“, сайт Православието, http://www.pravoslavieto.com/life/05.31_sv_ap_Erm.htm, посетен 22.8.2017 г., 29.1.2022 г.; „Житие на Св. ап. Ерм“, сайт на Църква Св. Неделя в гр. София <<http://www.sveta-nedelia.org/index.php/e/153-zhitie-na-sveti-apostol-erm>> (посетен 22.8.2017 г., 29.1.2022 г.); „История на Пловдивската епархия“, сайта на Пловдивска света митрополия, <<http://www.plovdivskamitropolia.bg/eparhiya/istoriya.html>> (посетен 31.12.2022 г.) **Марков, К.** Духовен живот в българските земи, с. 24 – с позоваване там на: **Le Quien**, Oriens Christ., vol. I, p. 9, 195.

²³ **Марков, К.** Духовен живот в българските земи, с. 3.

този съвременен постулат днес се противопоставят твърденията, че „тракийското население е предимно селско“²⁴ и че „християнството е имало своите адресати най-вече сред малоимотните и безимотните класи“²⁵ – предположения, които противоречат на житието на Св. мчк Александър Римски за разпространението на Христовата вяра в тракийския Филипопол сред всички слоеве на населението, т.е. както сред бедните, така и сред богатите.

По въпроса как и кога християнството навлиза сред бесите, днес се изтъква, че

*момент, за който следва да държим сметка, когато установяваме степенята на християнизация, е проникването на християнската религия в армията. ... Въпреки че случаят с армията не може да се пренесе механично върху други прослойки на обществото, той е показателен какви цели преследвал държавния[т] апарат чрез християнизацията. По такъв начин става ясно как се извършила християнизацията на тракийското племе беси.*²⁶

Противно на заявеното в така формулираното съвременно твърдение, всъщност никак не става ясно нито какви мистериозни цели с фокус християнизация на бесите е могла да преследва Римската империя във вековете преди имп. Св. Константин Велики, нито пък е разгадаемо какви са тези преследвани цели на Източната римска империя след идването на власт на имп. Св. Константин Велики. В периода до Миланския (Медиоланския) едикт империята неведнъж е изпадала в състояния на изстъпления и на свирепи преследвания именно на християните – положение точно противоположно на някакви твърдяни днес, но оставени неназовани цели на имперската администрация насила да християнизират населението си, в частност тук бесите.

Твърдението, че бесите били християнизирани посредством армията – освен неподкрепено от доказателства – е и съмнително: Числеността на беските рекрути спрямо останалото беско население е нерепрезентативна. Освен това, само онез от постъпилите в римската армия млади мъже, които успявали да останат живи до края на службата си, са могли да се завърнат на стари години по родните си места, а често те не са се връщали, както сочат епиграфските паметници, които още засвидетелстват най-многочислено беско присъствие в римския флот, а

²⁴ **Марков, К.** Духовен живот в българските земи, с. 3.

²⁵ **Марков, К.** Духовен живот в българските земи, с. 3.

²⁶ **Марков, К.** Духовен живот в българските земи, с. 3.

не в легионите на сушата, където условията за проникване на християнството са били по-благодатни. Т.е. беските рекрути не са могли да играят ролята на решаващ фактор за християнизацията на бесите²⁷.

В началото на III в. в тракийските земи вече има „значителен брой християнски мъченици, което ясно свидетелства за разпространението на християнството“²⁸. Такива са светците Максим, Теодот и Асклепиодот от Марцианопол (гр. Девня), които след като идват в Адрианопол били измъчвани някъде при Филипопол (гр. Пловдив) по времето на император Максимиан.²⁹ Дали обаче това неназовано място край Филипопол е било в беските земи или малко извън тях, днес вече не може да се установи.

2. Християнството и Родопата през IV в.

Още в първата половина на IV в. бесите в планината вече са засвидетелствани със собствена църковна организация в провинция Родопата. Доказателство дават съборните списъци: родопските епископи са сред активните участници във всички големи църковни събори на времето, прим. на Събора в Сердика (гр. София) проведен ок. 343 г. На него Родопата – заедно с епископите от провинциите Тракия, Мизия, Дакия, Втора Дакия, Македония, Фригия, Втора Фригия – била част от западното крило оформено около катедрата на Рим, което подкрепяло Св. Атанасий.³⁰

3. За събора в Сердика

... в Сердика се събрали двеста и петдесет архиереи. Пристигнал и великият Атанасий, ...

Съборното послание, написано от събралите се тук епископи...:

*Светият събор, събран по божия милост в Сердика от Рим, Испания, Галия, Италия, Кампания, Калабрия, Африка, Сардиния, Панония, Мизия, Дакия, Дардания, Втора Дакия, Македония, Тесалия, Ахейя, Епир, Тракия, **Родопата**, Азия, Кария, Витиния, Хелеспонт, Фри-*

²⁷ Бел. авт.: Не бива да се забравя, че християнството често е намирало своите първи сподвижници на Балканите не сред мъжете, а сред жените – какъвто е случаят с първия покръстен от Св. ап. Павел човек при пристигането му в южното подножие на Родопата, а този човек е бил жена, не мъж. Това обаче е въпрос извън обсега на настоящата разработка, поради което няма да бъде разискван тук.

²⁸ **Марков, К.** Духовен живот в българските земи, с. 24.

²⁹ **Марков, К.** Духовен живот в българските земи, с. 25.

³⁰ **Теодорет Киренски**, „Църковна история“, в БАН, **ГИБИ**, т. 1, с. 70 – 73. **Бернард, Л.**, Сердикийският събор 343 г., [на англ. ез.], София, 1983, с. 57. **Червенкова, Г.**, „Родопата и ранното християнство“, с. 83.

гия, Пизидия, Кападокия, Понт, Втора Фригия, Киликия, Памфилия, Лидия, Цикладските острови, Египет, Тибaida, Ливия, Галатия, Палестина и Арабия, поздравява в бога възлюбените братя ...³¹

Бернард изтъква варирането в различните извори на броя на провинциите, които изпратили епископи на Сердикийския събор. В писмото от западната фракция до Александрийската църква те са по-малко: Рим, Испания, Галия, Италия, Кампания, Калабрия, Апулия, Африка, Сардиния, Панония, Мизия (Моезия), Дакия, Норикум, Сисция, Дардания, другата Дакия, Македония, Тесалия, Ахея, Епир, Тракия, Родоп, Палестина, Арабия, Крит и Египет. А според съчинението на самия Св. Атанасий от 357 – 358 г. (Hist. Arianorum 17) на Светия събор е имало епископи от 35 провинции.³²

Така, според Теодорет Кирски³³ църковно представените провинции били 38, според самия Св. Атанасий, подкрепили го провинции били 35, а писмото разпратено от Събора подписали епископите на 26 провинции. Съществено тук е, че и в трите извора епископите от провинция Родоп са споменати и засвидетелствани – при това едноточно и категорично ясно – като застъпници на Св. Атанасий и на православие.

Затова не изненадват думите и на Евсевий Хиероним³⁴, че „беската борбеност“³⁵ (*Bessorum feritas*³⁶) от миналото вече се е превърнала в „сладка песен на кръста“ (*suum in dulce Crucis fregerunt melos*)³⁷ „и целият свят е един глас Христов“³⁸ (*et totius mundi una vox Christus est*³⁹). Ако и да не назовава кога точно се е случила християнизацията

³¹ Теодорет Киренски, „Църковна история“, в БАН, ГИБИ, т. 1, с. 73. Подчертаването е мое.

³² Бернард, Л. Сердикийският събор 343 г., с. 56 – 57. Подчертаването е мое.

³³ Бел. авт.: Теодорет Кирски е наричан още Теодорет Киренски, както и Теодорет Блажени.

³⁴ Хиероним, „Писма‘ LX.4.“ в БАН, ЛИБИ, т. 1, София, 1958, с. 217.

³⁵ Мой превод.

³⁶ ЛИБИ, т. 1, с. 217. Там *Bessorum feritas* е с превод „дивите беси“ – формулировка, която аз намирам за неточна в общия контекст на изворовото сведение, понеже освен като съществително име „дивост“, думата *feritas* е и глагол (*feritare*) със значението „боря се, съпротивлявам се“. Откъдето считам, че вложеният в извора смисъл е за прословутата борбеност на бесите, с която те били добре известни – а не за някаква тяхна нецивилизованост, каквато се внушава с лошия превод „диви“.

³⁷ Оригинал и превод както са поместени в БАН, ЛИБИ, т. 1, с. 217.

³⁸ Мой превод.

³⁹ ЛИБИ, т. 1, с. 217. Намирам превода на БАН с „и сега целият свят говори само за Христос“ за неточен, тъй като нюансно в смисъла си се отклонява от оригинала на

на бесите, писмото му при все това я засвидетелства като (отдавна?) вече приключил процес към средата на IV век, тъй като самият Евсевий Хиероним е роден около 340 г.⁴⁰

На този фон е анахронична и непонятна широко тиражираната днес в българската историческа наука парадигма, че бесите били покръстени в края на IV в. Това няма как да е вярно, след като още през първата половина на същия този IV в. бесите пеят „*сладка песен на кръста*“ и още на Сердикийския събор около 343 г. тяхната люлка Родопа вече има свои епископи, които са активни и с ясна про-православна позиция.

Забравяйки тези сведения, днес се пише – без данни от извори –, че с „*мисията*“⁴¹ да приобщи бесите към Христовата вяра бил натоварен „*траянополския[т] митрополит – Никита Ремесиански, който извършил покръстването на бесите през 396 г.*“⁴²

Няма обаче сведение в никакъв извор, че някой някога е натоварвал било Св. Никета Ремесиански, било някого друго с мисия да покръства зорлем бесите.

Това произволно изявление се прави с позоваване единствено на няколко строфи от поема⁴³ съчинена от Павлин (съотв. Паулин) Нолански за възхвала на приятеля си Св. Никета. Но в няколкото строфи никъде не се казва, че Св. Никета е бил траянополски митрополит. Ако е имало изобщо мисия по поръчение на Константинопол сред бесите, то за такава още Д. Цухлев⁴⁴ през 1910/1911 г. изказва предположението (а не прави констатация!), че е могла да бъде възложена на Траянополския или на Филипополския епископ – но Цухлев не твърди някоя от тези катедри да е била заемана от Св. Никита.

Във въпросната поема никъде даже не се и намеква, че централното държавно управление в Константинопол е изпращало някога изобщо Св. Никета сред бесите.

латински език.

⁴⁰ **Хиероним**“ в БАН, **ЛИБИ**, т. 1, с. 216.

⁴¹ **Марков, К.** Духовен живот в българските земи, стр. 26.

⁴² **Марков, К.** Духовен живот в българските земи, стр. 26.

⁴³ **Марков, К.** Духовен живот в българските земи, с. 26 – с позоваване там на: **Paul Nol.** Carm., XVII, 213 – 216.

⁴⁴ **Цухлев, Д.** История на Българската църква, с. 46 – 47 – с препращане там към: Epist. 60 ad **Heliodorum** in Vallarsi; **C de-Boor**, Nachträge den Notitia Episcopatum, in *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, Bd. XII, Gotha, 1891, S. 530, NrNr. 582 – 593; **Zelzer**, S. 542; **Цухлевъ, Д.** „Църковна организация на Балканския полуостров“, в Християнска Мисъл, г. II, кн. III, с. 161 – 162.

В поемата не се твърди също така и, че Св. Никета е покръстил бесите.

В поемата никъде не се посочва година! Крайно неприемливо е днешни автори да измислят конкретна година с препратка към поема, в която няма назована година.

В действителност в поемата единствено се възхвалява омайната проповед на Св. Никета (наричан днес: Ремесиански), с която той завладял сърцата на много беси. И това е всичко, което Паулин Нолански казва. С други думи, всичко останало, което днес често се твърди, са съвременни измислици, а не сведения от Паулин Нолански.

4. Св. Никета – епископът на бесите

Както вече стана дума, Родопа от IV в. е тясно свързана с името на Св. Никета⁴⁵. Той е наречен *Civitatis Romanoe episcopus*⁴⁶ (букв.: държавен, съотв. *градски римски/ романски епископ*⁴⁷). В края на XIX в. Бърн изтъква, че „**Romanoe** е една от формите, под които срещаме град Ремесиана в ръкописа на Генадий“⁴⁸. Това е дало основание Св. Никета да бъде наричан Ремесиански. Не бива да се забравя обаче, че *Романо* може да възхожда просто към Романия⁴⁹, с което име е била наричана векове наред Източната римска империя, особено на Балканите. Д. Цухлев посочва за Св. Никета, че е

*ходилъ въ Гидрундъ (на Епирския брѣгъ), въ Солунъ и въ Филипи; особено любимъ прѣдметъ за занятията му станали Бѣситѣ, между които прѣминалъ отъ Филипи и останалъ за дълго врѣме.*⁵⁰

Св. Никета е роден вероятно през 353 г.⁵¹ Според БПЦ той е починал към 420 г.⁵² А според Д. Цухлев смъртта му е настъпила на 24. юни 431 г.⁵³ Цухлев пояснява, че в своя „Месецеслов на изтока“ Сергей

⁴⁵ БПЦ, Жития на светиите. София, 1991, с. 302.

⁴⁶ Бърн, А. Въведение към вярванията и към Вас Боговете (Te Deum) [на англ. ез.], Лондон, 1899, с. 261.

⁴⁷ Мой превод от лат.

⁴⁸ Бърн, А. Въведение към вярванията, с. 261.

⁴⁹ Изказвам благодарност на доц. д-р Г. Митрев от ПУ за споделеното от него мнение, съотв. за насочващия коментар, че „Романия е действителното име на т.нар. Византия, Романия е наричана в българската средновековна литература.“

⁵⁰ Цухлев, Д. История на Българската църква, с. 47.

⁵¹ Цухлев, Д. История на Българската църква, с. 47.

⁵² БПЦ, Жития на светиите, с. 302.

⁵³ Цухлев, Д. История на Българската църква, с. 48, с позоваване там на: Bardenhewer, Les pères de l'église, t. III, p. 270; Сергей, Полны мѣсяцесловъ востока, ч. I, с. 168; Арх.

отнася смъртта на Св. Никета към 420 г.; че арх. Филарет е възприел същата година, но това трябва да е техническа грешка, тъй като малко преди това в същото свое съчинение Филарет казва „но тъй като блаж. Павлинъ, историка на Св. Никита, починалъ въ 431 г. на 87 г. отъ своя животъ, то, вѣроятно, и смъртъта на Св. Никита е послѣдвала не „по-рано“ – затова „слѣдва да се постави 431 год., а не „420 г.“⁵⁴, заключава Цухлев.

В историята Св. Никета е останал като епископът, който проповядвал Евангелието сред бесите, но не само: според Цухлев, той е проповядвал също и в двете Дакии (Dakia Ripensis, Dakia Mediterraneae). Проповедническата му дейност обхванала земите от Нишко-Пиротската област, съгласно краткото му житие издадено от БПЦ.⁵⁵ А за проповедта му сред беската диаспора около делтата на р. Дунав, Цухлев изтъква:

Ромжните считатъ Св. Никита за свой апостолъ, като му приписватъ: основанието на четири мѣнастиря, единъ за гърцитѣ, други – за Бѣситѣ, съ богослужение на родния имъ езикъ, трети – за Арменитѣ, четвърти – „за заклеване на нечиститѣ духове“ и откриването на Милковската епископия. Но това твърдение не може да се приеме за положително вѣрно, понеже не сж се запазили никакви положителни данни, които би говорили, че Св. Никита нѣкоги е проповѣдвалъ въ Молдавия и Влахия.⁵⁶

С проповедта са били свързани и пътуванията на Св. Никета. От тях известните днес са: през 392 г. бил в Наисус (дн. Ниш) по поръчение на Капуанския събор за да убеди еп. Боноза да остави лъжеучението си за Св. Богородица; на връщане от Рим през 397 г. се видял в гр. Нола с приятеля си Паулин Нолански – автора на цитираната горе поема⁵⁷ – който искал да го задържи да му гостува по-дълго, но Св. Никета бързал да се

Филаретъ, Св. Юж. Слав., изд. II, стр. 109, с. 109 бел. 49, с. II; **Martyrol. Romanum**, р. 17; **Бароний**, Weisleben der Heiligen 8, SS. 361, 358.

⁵⁴ **Цухлев, Д.** История на Българската църква, с. 48 – 49, бел. 9, с позоваване там на: **Сергий**, Полны мѣсяцесловъ востока, ч. I, с. 168; **Арх. Филаретъ**, Св. Юж. Слав., изд. II, с. 109, с. 109 бел. 49, с. II.

⁵⁵ **БПЦ**, Жития на светиите, с. 302. **Цухлев, Д.** История на Българската църква, с. 47.

⁵⁶ **Цухлев, Д.** История на Българската църква, с. 48 – 49, с позоваване там на: **Когалничано**, „История на Дакия“, в **Порофирия**, История Атона, III, с. 341; **Ἱστορία Δακκία παρα Φωεῖνου**, Βίενα, 1818, т. α, с., 175; **Порфирий**, История Аθона, ч. III, с. 341. Подчертаванията са мои.

⁵⁷ **Павлин Нолански**, 'Поеми' XVII.193.206 – 224", в **ЛИБИ**, т. 1, с. 257 – 259 – издадени по **J. P. Migne**, S. Paulini Nolani Poemata, PL LXI, поема XVII, с. 487 – 489.

върне в своята епархия; през 402 г. за празника на Св. Филикс той пак ходил в Нола.⁵⁸

4. Библия Бесика – тракийският превод на Светото писание.

Преводът на Библията на тракийски език – известен днес с техническия термин *Библия Бесика* –, за чието съществуване свидетелства приведенят в цитат тук долу откъс от проповед на Св. Йоан Златоуст⁵⁹, често е приписван на Св. Никета. Това твърдение обаче се явява анахронистично и невярно, тъй като в нито един извор не се казва, че освен с литературната, с проповедническата и с мисионерската си дейност Св. Никета се е занимавал и с преводаческа такава, при това с нещо толкова важно като превод на Светото писание – а Павлин Нолански надали би спестил похвалите си в коментираната тук горе своя поема за възхвала на приятеля си, ако Св. Никета би се бил нагърбил и с нелеката работа по нещо толкова голямо като превод на Библията.

Независимо, дали тракийският превод на Библията е дело на Св. Никета или на друг кръг бески/тракийски ерудити от IV в., самото му наличие е индикация за нещо изключително съществено: за утвърждаването на езика на траките още през IV в. за литургичен език на Църквата. А това само по себе си не допуска хипотезата бесите – бидейки част от траките – да са били покръствани чак в края на същия този IV в.

Св. Йоан Златоуст в самата своя проповед (обозначавана днес като Проповед № 8, *Homilia VIII*), държана предполагаемо в църквата „Св. Павел“ в Константинопол през 399 г.⁶⁰, буквално казва:

*et Scythae et Thraces et Sarmatae et Mauri et Indi et qui ad extrema orbis sedes habent, iis quae scripta sunt in linguam suam translatis, philosophantur: haec, inquam, quae per somnium quidem imaginati sunt ii.*⁶¹

В превод на български език:

и скитите, и траките, и сарматите, и маврите, и индийците, и онез що имат поселищата си по краищата на земята, те, на

⁵⁸ Цухлев, Д., История на Българската църква, с. 48.

⁵⁹ "S.P.N. Joannis Chrysostomi. Homilia VIII", в Migne, J.-P., PG, vol. LXIII, Paris, 1862, с. 499 – 510.

⁶⁰ Изказвам благодарност на доц. д-р Д. Димитров от ПУ за експертното му мнение в разменената на 25. – 26.8.2022г. електронна кореспонденция за уточняване на годината, в която е произнесена речта.

⁶¹ "S.P.N. Joannis Chrysostomi. Homilia VIII", in Migne, Patrologiae Graecae, с. 501 – 502.

които писанията са им преведени на езика им, философстват: това, казвам, ли са тези, които в (преследване на) мечтата си най-бързо са си ги представили?!⁶²

Отражение – макар и индиректно – на същия факт има и в писмото на Св. Йероним (също Евсевий Хиероним), Eusibius Hieronymus, от 396 г. до Хелиодор:

Bessorum feritas, et pellitorum turba populorum, qui mortuorum quondam inferiis homines immolabant, stridorem suum in dulce Crucis fregerunt melos, et totius mundi una vox Christi est.⁶³

В този контекст е съвършено правилната констатацията на Г. Михайлов, „че цялата културно-историческа обстановка в Тракия след Константин Велики подкрепя идеята за съществуването на писмен превод на евангелието на тракийски език“⁶⁴.

Посоченият току-що откъс от проповедта на Св. Йоан Златоуст днес обаче нерядко бива употребяван за придаване на мнима достоверност на редица неистинни твърдения, между които: че речта била произнесена „три години след като е извършено покръстването на бесите“⁶⁵; или че „това преводаческо дело ще да е било дело на същия Никита Ремесиански“⁶⁶; или че „[к]ато си е служил с гръцката азбука, както повелява традицията на столетието, той [Никита Ремесиански] успял да преведе в интерес на мисионерската си дейност ако не цялата Библия, то поне Евангелието“⁶⁷.

Както вече бе изложено, изобщо няма засвидетелствана година на покръстване на бесите, камо ли пък това да е била късната 396 г. В самата проповед не се казва нищо такова и това е добре видно от текста ѝ, който не случайно бе приведен тук горе в цитат – както в оригинал на

⁶² Мой превод.

⁶³ „Евсевий Хиероним. ‘Писма’ LX, 4“ в БАН, **ЛИБИ**, т. 1, с. 217 – издадени по **Migne**, PL, XXII – XXX. За превода на български език вж. **ЛИБИ**, т. 1, стр. 217, макар и да намирам същия за неточен, вж. относно неточността бел. 34 – 39 тук горе и пасаж, към който се отнасят.

⁶⁴ **Марков, К.** Духовен живот в българските земи, с. 47, бел. 39 – с препратка там към: **Михайлов, Г.**, „On the Problem of a Thracian version of the Gospels“, in *Philologia*, 8 – 9, с. 3 – 7.

⁶⁵ **Марков, К.** Духовен живот в българските земи, с. 26 – с препратка там към: **Joan Chrys. P. G.** LXII, 500 – 501; **Бешевлиев, В.** Проучвания върху личните имена у траките. София, 1960, с. 55; **Кацаров, Г.** „Тракийските беси“, в *ИИД*, т. I (1924), с. 31 – 47.

⁶⁶ **Марков, К.** Духовен живот в българските земи, с. 26.

⁶⁷ **Марков, К.** Духовен живот в българските земи, с. 26.

латински, така и в превод на български език. Християнизацията е била процес, а не еднократен акт. Това често се забравя.

Няма също така и никакво сведение, нито във въпросната проповед на Св. Йоан Златоуст, нито в друг извор, че преводът на Библията е бил направен от Св. Никета.

Няма сведение нито в проповедта на Св. Йоан Златоуст, нито другаде, Св. Никета да си е служел с гръцката азбука сред бесите. Няма изворово сведение, тракийската *Библия Бесика* да е била писана с гръцки букви. Всичко това са съвременни измислици.

Невярно е и твърдението, че гръцките език и азбука били традиция на столетието. Напротив, през IV в. официален език в империята е латинският; едва след около три века (от император Ираклий насетне, началото на VII в.⁶⁸) той ще започне да отстъпва място на гръцкия език в Източната римска империя – но не и толкова рано като IV век.

Още имп. Св. Константин Велики е толерирал разпространението на Евангелието на различни езици говорени в империята – тук следва да припомним за поръчаните именно от него 50 луксозни библии, които вероятно са били именно преводи⁶⁹.

На техния фон, както и на фона на податките в изворите за *Библия Бесика* – която е възможно да е една⁷⁰ от тези 50 библии на имп. Св. Константин Велики – са очевидно неистинни и цялата поредица от по-нататъшни, често срещани, днешни изявления, като: че тракийският език бил „безписмен“⁷¹ и „елементарен“⁷², та затова „сложния[т] и метафоричен език на Стария завет“⁷³ налагал гръцката азбука в тракийската *Библия Бесика*. Освен, че не стъпват на изворови данни, такива измислици се конфронтират не просто със самата *Библия Бесика*, но и със запазените сведения от други източници (за тях веднага тук долу) за църкви с беска проповед в поне няколко манастира в Светите зами, а вероятно и другаде: не бива да се забравя – ако и да не може да се провери – и цитираното, но оспорено от Цухлев твърдение на съвремен-

⁶⁸ Вж. по този въпрос глава „II. Грецизация на Източната римска империя (610 – 717)“ в **Мутафчиев, П.** Лекции по история на Византия. София, 2014, с. 222 и сл.

⁶⁹ Не съм срещнала до момента да е дискутиран в българската историческа наука въпросът за 50-те библии на император Константин Велики – накратко аз съм засегнала този въпрос в статията **Червенкова, Г.** Родопа и ранното християнство, с. 91.

⁷⁰ **Червенкова, Г.** Родопа и ранното християнство, с. 91.

⁷¹ **Марков, К.** Духовен живот в българските земи, с. 26.

⁷² **Марков, К.** Духовен живот в българските земи, с. 26.

⁷³ **Марков, К.** Духовен живот в българските земи, с. 26.

ната Румънска православна църква за бески църкви с беска проповед в четири манастира в Малка Скития.

5. Родопа през IV – VI век – крепости с църкви и църковна организация.

Укрепените родопски градове в периода IV/V – VI в. са отражение на църковните организация и инфраструктура. Защото всяко укрепено селище е имало църкви вътре в укрепената си част и други извън крепостните си стени, в непосредствена близост до тях или по-настрана – както потвърждава това и археологията (вж. примерно разкопките на Перперикон⁷⁴). Към църквите се прибавят още по-многобройните параклиси пръснати буквално навсякъде. А в допълнение идват и манастирите.⁷⁵

Прокопий изброява новопостроените или ремонтирани крепости и укрепени градове в Родопа по заповед на имп. Юстиниан Велики.⁷⁶ Според повечето издания, те наброяват 102 твърдини⁷⁷. Според публикацията на същия списък в ГИБИ, том II, те са по-малко, тъй като там част от крепостите са отнесени от Д. Дечев не към Родопа, а към провинциите Тракия и Хемимонт⁷⁸. В Таблица № 1 са представени различ-

⁷⁴ **Овчаров, Н.** Хроника на свещения град Перперикон. София, 2005, с. 59 – 76.

⁷⁵ **Червенкова, Г.** Родопа и ранното християнство, с. 84.

⁷⁶ *Бел. авт.:* Старогръцкото 'Εν Ῥοδόπη τὰ καινούργια („В Родопа новите“) с латински еквивалент *In Rhodope, recentia* („В Родопа, наскорошни“), е предадено на английски език в цитираното тук издание от 1888 г. като *In Rhodope the following new forts* („В Родопа следните нови крепости“). Следователно, списъкът назовава новопостроените или ремонтирани крепости и в него липсват по-ранните и неремонтираните твърдини. Т.е. Родопа е имала повече крепости от изброените от Прокопий.

⁷⁷ Вж. също: **Червенкова, Г.** Родопа и ранното християнство, с. 85 – 87.

⁷⁸ Както се вижда от Таблица № 1, БАН принципно е възприел поредността на крепостите следвана в Бонското издание от 1838г., макар и с някои разминавания, т.напр.:

(1) Крепостта на ред № 4 със старогръцкото име *Θουδανέλαναι* (т.е. Туданеланай), което и на латински е аналогично, а именно *Thudanelanae* (т.е. Туданеланае), както тя фигурира и в Бонското издание от 1838 г., и в Лондонското от 1888г., изцяло липсва в изданието на БАН. На нейно място (вж. ред № 5) БАН посочва крепост *Суданел*, каквато няма в никое от другите две, по-ранни издания. Тъй като думата *Туданеланае* трудно може да се сведе като звучене до *Суданел*, то не е ясно откъде се появява такава крепост при БАН и идентична ли е тя с *Туданеланае* или се касае за две различни селища?

(2) Неяснота поражда и ред № 15: Крепостта със старогръцкото име *Οὔεσούπαρον* (т.е. Уесупарон) с близкото му по звучене латинско *Vesiparum* (т.е. Весипарум), БАН е предал като Бесапара – което, макар и изглеждащо логично, не изключва изцяло възможността да се касае за две различни селища.

(3) От селищата на ред № 35 (*Τὸ ἔμποριον* (Емпорион, т.е. Тържището) – *Emporium* /Емпориум, т.е. Тържището/) и ред № 36 (*Ταυροκεφάλαιον* (Таурокефалайон)

ните начини, по които списъкът е публикуван в три от най-известните му издания – в Бонското от 1838 г., в Лондонското от 1888 г. и в Софийското от 1958 г. Тъй като най-нов измежду тях е публикуваният от Дечев през 1958 г. вариант, то на същия вероятно затова се гледа като на коригиращо и по-точно издание от предхождащите го две. Най-меродавен обаче остава оригиналът на ръкописа от XIII в. съдържащ списъка на

– *Taurocephalaеum* (*Тауроцефалаеум*)) БАН е направил едно название, а именно *Тържището Таврокефалон*, т.е. според БАН това е една крепост, докато в Бонското и в Лондонското издания това са две различни крепости.

- (4) Укрепеното селище *Θρακης Βόσπαρα* (*Тракис Боспара*, т.е. Тракийска Боспара – сравни ред № 14 от Бонското издание с ред № 106 от Лондонското издание), на което в Бонското издание съответства латинското *Thraciae Bospara* (*Трациае Боспара*, т.е. „В Тракия Боспара“), БАН е предал с „В Тракия: Боспара“, от поставеното двоеточие на български език не е ясно, дали то се отнася само за *Боспара*, или и за всички изброени след нея. Българската наука е възприела второто тълкуване и разглежда, както *Боспара*, така и всички селища след нея в изданието на БАН като спадащи към провинция Тракия, а не към Родопи – интерпретация, която е несъвместима с Бонското и Лондонското издания, където и *Тракийска Боспара*, и всички крепости след нея са посочени като родопски.

- (5) Същото разминаване има и при ред № 50: *Αἰμιμόντου* (*Аймонту*) – *Haemimonti* (*Хемимонти*), което при БАН вече е „В Хемимонт“, т.е. според изданията от 1838 г. и от 1888 г. се касае за крепост, докато за БАН това е името на провинция Хемимонт. Оттук също следват значителни различия, защото всички изброени след това названия са за българската наука крепости в провинция Хемимонт, а не в Родопи, докато за Бонското и за Лондонското издания те са родопски крепости.

Тъй като крепостите – с едни и същи имена и бройка – са в различен порядък в Бонското и в Лондонското издания, то, ако следваме интерпретацията в ГИБИ, излиза, че не е ясно нито колко са крепостите попадащи в провинциите Тракия и Хемимонт, нито пък кои са те. Оттук и неяснотата колко точно и кои са родопските крепости, ако дадем приоритет на БАН. Защото, в Бонското издание на списъка след *Θρακης Βόσπαρα* (ред № 14) следват 36 крепости, а след *Αἰμιμόντου* (ред № 50) още 52, докато в Лондонското издание след *Thracian Bospara* (ред № 106) следват 48 крепости, а след *Haemimonti* (ред № 50) още 14, което ще рече, че веднъж крепостите в Тракия са 36 (БАН + Бонското издание), друг път са 48 (БАН + Лондонското издание) и то все като се следва един и същия списък на Прокопий, съотв. че хемимонтските крепости са хем 52 (БАН + Бонското издание), хем само 14 (БАН + Лондонското издание) и това също въз основа на все един и същия списък на Прокопий!

Ако се следват Бонското и Лондонското издания (без да се взема под внимание ГИБИ на БАН), тогава няма противоречие, тъй като и според двете издания всичките посочени от Прокопий 102 крепости, независимо от това в какъв порядък са изброени, са все родопски твърдини.

Т.е. въпросът за границите на провинция Родопи не може да се изясни еднозначно въз основа на списъка на Прокопий, тъй като – макар и един и същ – той днес е обект на различни интерпретации.

Тъй като границите на провинция Родопи са обект на разнопосочни днешни интерпретации, които излизат извън предмета на настоящата разработка, то въпросът за тях няма да бъде разгледан тук.

Прокопий: съпоставката показва известни отклонения от ръкописа и в трите изброени тук издания⁷⁹.

**Таблица 1. Списъкът на Прокопий
за родопските крепости в различните издания.**

<i>Ἐν Ῥοδόπῃ τὰ καινούργια</i> ⁸⁰ (прев.: В Родопа, новите ⁸¹)	<i>In Rhodope, recentia</i> ⁸² (прев.: В Родопа, наскорошни ⁸³)	<i>In Rhodope the following new forts</i> ⁸⁴ (прев.: В Родопа следните нови укрепления ⁸⁵)	<i>В Родопа нови постройки</i> ⁸⁶	№ на реда
Κασεήρα.	Caseera.	Caseera,	Касеира,	1
Θεοδωρούπολις.	Theodoropolis.	Theodoropolis,	Теодоропол,	2
Τὸ τοῦ Θράσου.	Thrasi.	Thrasi,	Трасу,	3
Θουδανελᾶναί.	Thudanelanae.	Thudanelanae,		4
			Суданел,	5
Μούνδεπα.	Mundepa.	Mundepa,	Мундепа,	6
Θαρσάνδαλα.	Tharsandala.	Tharsandala,	Тарсанда,ла,	7
Δένιζος.	Denizus.	Denizus,	Денизос,	8
Τόπαρον.	Toparum.	Toparum,	Топарон,	9
Δαλатарβα.	Dalatarba.	Dalatarba,	Далатарва,	10
Βρέ.	Bre.	Bre,	Бре,	11
Κουσκάβρι.	Cuscabri.		Кускавири,	12
Κούσκουλος.	Cusculus.		Кускулис,	13
Θρακῆς Βόσπαρα.	Thraciae Bospara.		В Тракия: Боспара,	14
Οὔεσοῦπαρον.	Vesiparum.		Бесапара,	15
Καπιστούρια.	Capisturia.		Капистурия,	16
Βηρίπαρα.	Veripara.		Вирипара,	17
Ἰσγίπερα.	Isgipera.		Изгипера,	18
Ὀζόρμη.	Ozorme.		Озорми,	19
Βηρηϊαρος.	Vereiaros.		Верийарос,	20
Ταμονβαρί.	Tamonbari.		Тамонвари,	21
Σκέμνας.	Scemnas.	Scemnas,	Скемнас,	22
Καράσθυρα.	Carasthya.	Carasthya,	Карастира,	23
Πίνζος.	Pinzus.	Pinzus,	Пинзос,	24
Τουлеοῦς.	Tuleus.	Tuleus,	Тулеус,	25

⁷⁹ Изказвам специална благодарност на доц. д-р Г. Митрев от ПУ, който броени дни преди отпечатването на настоящата моя статия препоръча съпоставката с дигитализирания оригинал на ръкописа от XIII в. съдържащ списъка на Прокопий, наличен на сайта на Ватиканската библиотека.

⁸⁰ **Procopius**, De Aedificiis IV, c. 170 – 344, in Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, pars II, eds. Niebuhr and Dindorf, vol. III, Bonn, 1838, c. 305 – 307.

⁸¹ Мой превод.

⁸² **Procopius**, De Aedificiis IV, c. 305 – 307.

⁸³ Мой превод.

⁸⁴ **Procopius**, Of the Buildings of Justinian. London, 1888, c. 123 – 125.

⁸⁵ Мой превод.

⁸⁶ **ГИБИ**, т. II, София, 1958, c. 176 – 177.

Ἄρζον.	Arzon.	Arzon,	Арзон,	26
Καστράζαρβα.	Castrazarba.	Castrazarba,	Кастразарва,	27
Ζωσίτερον.	Zositersum.	Zositersum,	Зоситерзон,	28
Βέργισον.	Bergisum.	Bergisum,	Вергисон,	29
Δίγγιον.	Dingium.	Dingium,	Дингион,	30
Σάκισσος.	Sacissus.	Sacissus,	Сакисос,	31
Κυρτουξοῦρα.	Cyrtuxura.	Cyrtuxura	Куртуксура,	32
Ποταμουκά- σταλλον.	Potamocastellum.	Potamocastellum,	Потамукастело,	33
Εἰσδίκαια.	Isdicaea.	Isdicaea,	Исдикей,	34
Τὸ ἐμπόριον.	Emporium.	Emporium,	Тържището Таврокефалон,	35
Ταυροκεφάλαιον.	Taurocephalaem.	Taurocephalaem,		36
Βηλαϊδίπαρα.	Velaidipara.	Velaidipara,	Вилайдипара,	37
Σκίτακες.	Scitaces.	Scitaces,	Скитакес,	38
Βέπαρα.	Bepara.	Bepara,	Вепара,	39
Πουσινόν.	Pusinum.	Pusinum,	Пусинон,	40
Ἵμανκάρουβρι.	Hymnparubri.	Hymnparubri,	Химавпаруври,	41
Σκαριωτασ- αλούκρα.	Scariotasalucra.	Scariotasalucra,	Скариотасалукра,	42
Αὐγούστας.	Augustas.	Augustas,	Августас,	43
Οὐρδαούς.	Urdaus.	Urdaus,	Урдаус,	44
Τοῦ ἁγίου Τραϊανοῦ.	Sancti Traiani.	St. Trajanus,	Свети Траян,	45
Δέρταλλος.	Dertallus.	Dertallus,	Дерталос,	46
Σολβανοῦ.	Solvani.	Solvani,	Солвану,	47
Βάσκον.	Vascum.	Vascum,	Васкон,	48
Ζίγκυρα.	Zincyra.	Zincyra,	Зинкиро.	49
Αἰμिमόντου.	Haemimonti.	Haemimonti,	В Хемимонт:	50
Ζημάρκου.	Zemarchi.	Zemarchi,	Зимарку,	51
Κηριοπάρων.	Cerioparorum.	Cerioparorum,	Кирипарон,	52
Κασιβόνων.	Casibonorum.	Casibonorum,	Касибонон,	53
Τὸ Οὐγκου.	Unci.	Unci,	Уку,	54
Ἄντωνῖνον.	Antoninum.	Antoninum,	Антоинон,	55
Γεσιлафосσάτον.	Gesilae fossatum.		Гесилафосатон,	56
Χεροῖνον.	Cheroenum.		Херинон,	57
Προβίνου.	Prohini.		Провину,	58
Τοῦ ἁγίου Θεοδώρου.	St. Theodori.		Свети Теодор,	59
Βουρδέπτω.	Burdepto.		Вурдепто,	60
Ῥακούλη.	Rhacule.		Ракули,	61
Τοῦ ἁγίου Ἰουλιανοῦ.	St. Juliani.		Свети Юлиан,	62
Τζιταετοῦς.	Tzitaetus.		Цитаетус,	63
Βηλαστύρας.	Velastyras.		Виластирас,	64
Γετρίνας.	Getrinas.		Гетринас,	65
Βρέδας.	Bredas.		Вредас,	66
Βήρος.	Verus.		Вирос,	67
Θωκύωδης.	Thocyodis.		Токиодис,	68

Βία.	Via.		Виа,	69
Ἀναγονκλίας.	Anagonclias.		Анагонкли,	70
Σούρας.	Suras.		Сурас,	71
Ἀνθιπάρου.	Anthipari.		Автипару,	72
Δορδάς.	Dordas.		Дордас,	73
Σαρμαθών.	Sarmathon.		Сарматон,	74
Κλεισοῦρα.	Clisura.		Клисура,	75
Ἱλასιάναι.	Hylasianae.		Иласиане,	76
Θρασαρίζου.	Thrasarichi.		Трасариху,	77
Βαῖκα.	Baeca.		Века,	78
Χρῦσανθος.	Chrysanthus.		Хрисант,	79
Μαρκέρωτα.	Marcerota.		Маркерота,	80
Ζδεβρίν.	Zdebrin.		Здеврин,	81
Τοῦ ἁγίου Θεοδώρου.	St. Theodori.		Свети Теодор,	82
Ἀσγαρζος.	Asgarzus.		Асгарзос,	83
Βουρτούγχιζι.	Burtudgizi.		Буртудгиз,	84
Ταυρόκωμον.	Taurocomum.		Таврокомон,	85
Νίκη.	Nice.		Ники,	86
Καβοτούμβα.	Cavotumba.		Кавотумба,	87
Δείξας.	Dixas.		Диксас,	88
Γητιστράους.	Getistraus.		Гитистаус,	89
Δέβρη.	Debre.	Debre,	Деври (Гитристайе),	90
Προβίνου.	Probini.	Probini,	Провину,	91
Κάρβερος.	Carberus.	Carberus,	Карверос,	92
Τὸ Ἑσιμόντου.	Esimonti.	Esimonti,	Тиесимонти,	93
Ἀσγίζους.	Asqizus.	Asqizus,	Азгизус,	94
Δαλάтарβα.	Dalatarba.	Dalatarba,	Далатарва,	95
Θεοδωρούπολις.	Theodoropolis.	Theodoropolis,	Теодоропол,	96
Τζυειδών.	Tzyidon.		Циидон,	97
Τζονπολέγων.	Tzonpolegon.		Цонполегон,	98
Βασίβουνον.	Basibunum.		Васивунон,	99
Ἀγχίαλος.	Anchialus.		Анхиало,	100
Μαρκιανόν.	Marcianum.		Маркианон,	101
Κυρίδανα.	Cyridana.		Киридана,	102
Βεκοῦλι.	Beculi.		Векули.	103
		Cuscabri,		104
		Cusculus,		105
		Thracian Bospara,		106
		Vesiparum,		107
		Capisturia,		108
		Veripara,		109
		Isgipera,		110
		Ozorme,		111
		Vereiaros,		112
		Tamonbari,		113
		Ditch of Gesilas,		114
		Cheroenum,		115
		Probini,		116

	St. Theodorus,	117
	Burdepto,	118
	Rhacule,	119
	St. Julianus,	120
	Tzitaetus,	121
	Velastyras,	122
	Getrinas,	123
	Bredas,	124
	Verus,	125
	Thocyodis,	126
	Via,	127
	Anagonclias,	128
	Suras,	129
	Anthipari,	130
	Dordas,	131
	Sarmathon,	132
	Clisura,	133
	Hylasianae,	134
	Thrasarichi,	135
	Baeca,	136
	Chrysanthus,	137
	Marcerota,	138
	Zdebrin,	139
	St. Theodorus,	140
	Asgarzus,	141
	Burtudgizi,	142
	Taurocomum,	143
	Nice,	144
	Cavotumba,	145
	Dixas,	146
	Getistraus,	147
	Tzyidon,	148
	Tzonpolegon,	149
	Basibunum,	150
	Anchialus,	151
	Marcianum,	152
	Cyridana,	153
	Beculi.	154

Бесите се оказали сред най-ревностните привърженици на православиято.⁸⁷ Така:

Когато императоръ Анастасий (въ 514 год.) насила искалъ да разпространи Евтихиянството въ империята, Бѣситѣ се явили

⁸⁷ Бел. авт.: А това надали би се случило, ако християнството им е било натрапено по някаква мистериозна държавна поръчка само век по-рано, както гласи възприетият догмат в родната наука.

най-върли защитници на православието, като го защищавали даже с оржие въ ржцѣ.⁸⁸

Провинция Родоп, в църковно отношение съотв. епархия Родоп, била подчинена на собствен суверен (ὕπο ἡγεμόνα)⁸⁹ и – както свидетелства Пътеводителят на Хиерокъл (Hieroclis Synecdemos⁹⁰) – през VI в. имала 7 главни града⁹¹:

4 β. Ἐπαρχία Ῥοδόπησ, ὑπο ἡγεμόνα, πόλεις ζ.	4 в. Епархия Родоп, под хегемон ⁹² , градове 7.
5 Αἶνος	5 Айнос (Аенос) ⁹³
6 Μαξιμιανούπολις	6 Максимианупол ⁹⁴
7 Τραϊανούπολις	7 Траянопол
8 Μαρώνεια	8 Маронея
634,9 Τόπιρος νῦν Ῥούσιον	634,9 Топир, сега Русион
635,1 Νικόπολις	635,1 Никопол
2 Κερεοπούργος	2 Кереопюрго.

Псевдоепифаниевият списък (*Pseudoepiphanii Notitia*)⁹⁵ и епархийският списък от времето на Исаврийската династия (*Notitia Tempore Isa-*

⁸⁸ Цухлев, Д. История на Българската църква, с. 48 – с позоваване там на: **Теофанъ**, Chronog. 107 – 111; **Кедринъ**, Histor., lib. I, p. 285 ed ven...; **Филаретъ**, Св. Юли, Слав., изд. II, с. 208; **Чертковъ**, О Манасиной лѣтописи, с. 39 – 41. Вж. също: **Марков, К.** Духовен живот в българските земи, с. 27 – с препратка там към Theophane, Chronographe, 107 – 111.

⁸⁹ В **ГИБИ-II**, с. 88 – с позоваване на: manuscripts: **T** = cod. Taurinensis B.II.26 (XIIs.). **F** = cod. Farnesinus, iam Neapolitanus LXVIII (XII – XIVs.). **H** = cod. Hierosolymitanus (XII – XIIIс.); books: **Wesselingii** Vetera Romanorum itineraria, Amsterdami 1735; **G. Parthey**, Hieroclis Synecdemos et notitiae graecae episcopatum, Berolini 1866; **A. Burckhardt**, Hieroclis Synecdemos, Lipsiae 1893; **E. Honig-mann**, Le Synecdemos d'Hierocles et l'Opuscule géographique de Georges de Chypre, Bruxelles 1939.

⁹⁰ В **ГИБИ-II**, с. 88.

⁹¹ Ibid. Преводът на български език е мой.

⁹² Бел. авт.: Сравни 'под суверен' (ὕπο ἡγεμόνα) за Родоп с 'под управител' (ὕπο κομιστάρχον) за повечето от останалите епархии, примерно за епархия Европейска Тракия (Thracis Europis).

⁹³ Бел. авт.: По-рано Айнос се е казвал Полтимбрия, вж. Попов и Фол, Божествата на траките, София, 2010, с. 113 – 114. Срв.: **Амиан Марцелин**, т. III: 27.4.13: „Родоп, освен това, има Максимианупол, Маронея и Аенос...” (мой превод).

⁹⁴ Бел. авт.: По-рано Максимианупол се е наричал Порсула, вж. в **ГИБИ-III**, с. 186, бел. 7.

⁹⁵ В **ГИБИ**, т. III, София, 1960, с. 184 – 189 – там с позоваване съответно цитиране на: **Cod. Lipsiensis** bibl. Rep. I, 17 (XII s.); **Cod. Hierosolym.** 522 (XII s.); **Parthey, G.**, Hieroclis Synecdemos et Notitiae graecae episcopatum, Berolini 1866, 150 – 161; **Geizer, H.**,

rorum Scripta)⁹⁶ доуточняват, че пет от родопските катедри са били автокефални, т.е. били са самоуправляващи се архиепископии: Маронея, Максимианупол (по-рано Порсула), Ангялу, Кюпсала и Аинос (по-рано Полтимбрия). Според същия списък (*Isarorum Scripta*), Траянопол е бил подчинен на Константинопол, като е имал под своя опека градовете: Пера, Анастасиопол, Перверу (Пербера), Скопелу, Тену (Дена), Памфулу и Гариалон.⁹⁷

6. Манастирите на бесите извън Родоп и беската проповед там.

Известни днес са някогашните беските църкви и скитове в някои манастири в Светите земи и на п-ов Синай. Абсолютно неизвестни понастоящем, обаче, са беските мисионери и основаните от тях братства в далечна Етиопия. Конкретно:

Бесите били един от трите, съотв. от четирите водещи народа в религиозния живот на Светите земи през V – VI в. (вероятно и по-рано, и по-късно). Това е засвидетелствано в житието на Св. Теодосий, според което светията приживе построил голям манастир не далеч от Витлеем, който бил организиран около четири манастирски храма:

*Теодосий ... поддържа ... извънредно умело и хубаво своя манастир и съгражда в него четири храма. От тях единия предоставил на тия, които си служат с гръцки език... Във втория храм отправяли бесите на свой език молитви към общия на всички ни Господ. Арменците получили третия храм... А последният и четвърти храм... предоставил на завладения от демона и изобищо на умопобърканите...*⁹⁸

Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum, Berlin 1900. В оригинал:

Περὶ τῶν αὐτοκεφάλων ἀρχιεπισκόπων
 ..ζ' Ἐπαρχίας Ῥοδόπης ὁ Μαρωνίας
 θ' Ἐπαρχίας Ῥοδόπης ὁ Μαξιμιανουπόλεως
 ..ιη' Ἐπαρχίας Ῥοδόπης ὁ Ἀγχιαλοῦ (αχιαλου Α.)
 ..κγ' Ἐπαρχίας Ῥοδόπης ὁ Κυμψαλῶν
 ..λ' Ἐπαρχίας Ῥοδόπης ὁ Αἰνου

⁹⁶ В ГИБИ-III, с. 189 – 196 – с позоваване на: Cod. Paris. Graec. 1555A (XIVs.); C. de Boor, 'Nach-träge zu den Notitiae episcopatum', Zeitschrift für Kirchengeschichte XII (1890 – 1891), 520 – 534; Г. Κονιδά-ρης, Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκόποι τοῦ οἰκουμένου πατριαρχείου καὶ ἡ τάξις αὐτῶν, Athen 1934.

⁹⁷ В ГИБИ-III, с. 189 и с. 193.

⁹⁸ Кацаров, Г., Извори за старата история и география на Тракия и Македония (ИИТМ), София, 1949, стр. 426. Изказвам благодарност на доц. д-р Г. Митрев от ПУ, който ми препоръча това издание.

Още преди век Бътлър пояснява за манастира на Св. Теодосий, че към храма на арменците били причислени арабите и персите, а на бесите били подчинени северните народи под влиянието на Тракия, ползващите рунно писмо и говорещите славянски.⁹⁹

Проповедта на тракийски/бески език не изглежда да е била изолиран случай:

От житието на св. Теодосий Киновиарх († 529 г.), съставено от Теодор от Петра (ок. † 536 г.), научаваме за съществуването на манастир на бесите, наречен Кутила (Κουτίλα)¹⁰⁰, в Светите земи, покрай р. Йордан¹⁰¹. Св. Йоан Мосх също говори за „манастир на бесите“ (Σοῦβίβα τῶν Βέσων) покрай р. Йордан, чийто игумен той лично среща, но дали става въпрос за същия манастир, споменат в житието на св. Теодосий Киновиарх, или за друг, не може да се каже със сигурност. От актовете на Константинополския събор от 536 г. се вижда, че там е присъствал и Андрей – игумен на манастира на бесите в Константинопол. Този манастир е бил посветен на Пресвета Богородица (ἁγίας ἐνδόξου Θεοτόκου καὶ ἁειπαρθένου Μαρίας τῆς τῶν Βεσσῶν). Съществуват податки, че това не е бил единственият тракийски манастир в пределите на Константинопол. Изворите също така говорят за наличието на манастири на бесите в Египет, при това не само на един. Съществуват данни и за монашеско присъствие на траките и на други места в пределите на Източната римска империя, включително и на планината Синай.¹⁰²

Анонимният поклонник от Пиаченца засвидетелствал ок. 570 г. в долината между Хорев и Синай поредния манастир с литургия на бески език. В него – по подобен начин като в манастира на Св. Теодосий край

⁹⁹ **Бътлър, А.** Животът на отците, на мъчениците и на други главни светии, т. 1 [на англ. ез.], Лондон, 1925, с. 38.

¹⁰⁰ Бел. авт.: Кутила е името не на манастира, а на местността. Вж.: **Кацаров, Г.** ИИТМ, с. 426.

¹⁰¹ Бел. авт.: Касае се за брега на Мъртво море, а не на р. Йордан, вж.: **Кацаров, Г.** ИИТМ, с. 426.

¹⁰² **Каравълчев, В.** Манастирът на българите на остров Оксия, статия от 6.7.2016 г., на сайта Живо предание. Образци на съвременното православно богословие, на <https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,100521/catid,280/id,22848/view/article/> (посетен на 19.1.2023 г.) – там с позоваване на: **Sym. Metaphr.**, Vita S. Theod. – PG 114, 493; **Joannis Moschi**, Pratum spirituale, cap. 157: Relatio duorum monchorum monasterii Subevorum Syrorum de cane, qui fratri viam ostendit – PG 87(3), 3025; **Mansi**, Sacrorum conciliorum, 8, Florentiae 1762, p. 1009 – 1010; **Симеонова, Г.**, Покръстването: През погледа на етнографа, С. 1994, с. 16 – 17; Виж и: **Janin, R.** Les monasteres nationaux et provinciaux a Byzance (Constantinople et environs). – In: Echos d'Orient, 32, 132, 1933, p. 432 – 435.

Витлеем – имало три абата, които били много ерудирани, извършвали книжовна дейност, правели преводи и отслужвали литургия всеки на своите езици: 1) латински, гръцки, сирийски; 2) египетски и 3) бески.¹⁰³

*... quod monasterium circumdatur muris munitis: in quo sunt tres abbates scientes linguas, hoc est, latinam, grecam, syram & egyptiacam & bessam, vel multi interpretes singularum linguarum.*¹⁰⁴

*In quo monasterio sunt tres abbates scientes linguas, hoc est latinam, grecam, syram, & egyptiacam, & bessam.*¹⁰⁵

*In quo monasterios tres sunt abbates, scientes linguas Latinam, i Grecam, Syram, Egyptiacam & Bessam.*¹⁰⁶

Но беска проповед имало и по-далеч в Африка: чак в земите, които днес наричаме Етиопия. Това е документирано в църковния календар на Етиопската църква. В него има няколко дни посветени на беси-духовници: 30. януари (денят на Петър Бес); 28. април (денят на абат Бес); 2. юли (денят на абат Бес Отшелник и на всички беси); 24 август (денят на абат Бес). В календара има и ден посветен на Църквата на бесите: 7. юли.¹⁰⁷

Бесите и *Библия Бесика* вероятно са оказали съществено влияние върху ранното етиопско християнство. То датира от IV в. и негов основоположник е Св. Фруменций. След като на призова му към Александрия за книги и духовници, които да му помогнат да покръсти многото желаещи да приемат християнството, оттам не се отзовали (вж. житието на светеца), то вероятно светията е отправил апел към големите манастирски комплекси. На молбата му очевидно са откликнали само бесите – дали беските монаси от Светите земи и Синай или от Епархия Родоп и Малка Скития, това вече е размито във времето. Етиопската църква

¹⁰³ Gallica, "Itinerarium Antonini Placentini", гл. XXXVII, с. 112, в Itinera Hierosolymitana et descriptio Terrae Sanctae bellis sacris anteriora et latina lingua exarata / sumptibus Societatis illustrandis Orientis Latini monumentis, на <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1145350/texteBrut>> (посетен на 28.4.2018г.), както и на <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1145350/f173.image>> (посетен на 19.1.2023 г.) Вж също **Червенкова, Г.** Родоп и ранното християнство, с. 88–89, с по-нататъшни препратки и с коментар.

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Ibid, с. 131, на <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1145350/f192.image>> (посетен 19.1.2023 г.)

¹⁰⁶ Ibid, с. 377, на <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1145350/f442.image>> (посетен 19.1.2023 г.)

¹⁰⁷ **Major W. Cornwallis Harris**, The Highlands of Ethiopia, New York, 1843, с. 379, 384, 389, 392; **Червенкова, Г.** Родоп и ранното християнство, с. 90, с препратки и с обширен коментар.

обаче пази и до днес своята признателност към бесите – признателност надживяла дори самата ѝ покръстителка, Църквата на Бесите.

В заключение

Представените изворови сведения и съвременни интерпретации показват, че могат да се намерят и има достатъчно основания, които налагат, ако не пълното ревизиране на наложения в науката догмат за християнизация на бесите чак в 396 г., то поне неговото преосмисляне, както и подхождането в бъдеще с по-голяма прецизност при четенето на изворите и с повече критичност към възприетата понастоящем датировка в края на IV в.

|||||

МП „Обща история. Европейска цивилизация:
антично и средновековно наследство“ ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Настоящата разработка има за цел да представи един конкретен епизод от кореспонденцията между Николай Мистик и цар Симеон. Сведенията, получаваме от писмо № 23, датирано в периода между 922 и юни 923 г.¹, а това което ни интересува е използването от страна на патриарха на образа на светия княз Борис като инструмент за натиск над

XVII национални студентски научни четения
Европейско културно-историческо наследство

цар Симеон. В текста на писмото константинополския първосвещеник противопоставя образите на Борис и Симеон, обвинявайки българския владетел в родоотстъпничество и незачитане паметта на баща си, опитва да постигне целите си и да защити византийския интерес. В текста ще разгледаме какъв е политическият контекст на писмото и защо патриархът прибягва до такъв укорителен тон; ще разгледаме по-конкретно как изглежда това противопоставяне баща-син и съществува ли то в реалността, извън ума на Николай Мистик; като допълнителен извор ще бъде разгледано и Посланието на патриарх Фотий до княз Борис, за да видим по-каков начин е обрисуван идеалният християнски владетел там и доколко това описание се припокрива с Борис и Симеон.

Нека първо се запознаем накратко с политическата обстановка. От 920 г. император на Византия е Роман Лакапин, дошъл на власт чрез обвързването си с управляващата династия – дъщеря му е омъжена за малолетния василевс Константин VII. Той бързо се укрепва на престола като обявява последователно трима свои синове за съимператори². От друга страна, цар Симеон след битката при Ахелой (917 г.) се титулова василевс на ромеите³. Той започва да използва успешно образа на Мойсей и да се представя като предводител на богоизбрания народ. През 922 г. започва поредният поход на българските войски в посока на Константинопол. Превзета е крепостта Виза, през юни е достигната византийската столица и околностите ѝ са подложени на грабежи. След това е обсаден и превзет Одрин, като е задържан в български ръце за кратко⁴. Водят се бойни действия, ромеите се опитват да се противопоставят. През същия период са и опитите на Симеон да завърже преговори с арабите, разполагащи с флот. Периодът, когато е писано интересувашото ни писмо е свързан с ескалация на напрежението, империята е поставена в положение да се защитава от редовните нахлувания на българите в съвсем близки до столицата райони. Патриархът Николай Мистик е натоварен с много тежка задача – той трябва първо да спре тези изтощителни и неспирни набези и да се съдейства за осъществяване на мирни преговори. Както е видно от предишните му писма, обаче това не му се отдава така лесно. Броят на писмата изпратени от Николай Мистик само в периода от декември 920 г., когато Роман Лакапин е коронован за василевс, до септември 923 г., когато е срещата между Симеон и Роман е 15, за повече яснота общият брой на писмата до Си-

² Дашков, С. Императоры Византии. Москва, 1997, с. 175 – 176.

³ Йорданов, Ив. Печатите на цар Симеон I Велики. – В: Българският Златен век. Сборник в чест на цар Симеон Велики (893-927 г.). Съст. В. Гюзелев, Ил. Илиев, К. Ненов. Пловдив, 2015, с. 102 – 103.

⁴ Лешка, М. Симеон Велики и Византия. София, 2017, с. 220 – 221.

меон, изпращани от 913 до 925, е 26. Явно затрудненото положение на Византия кара патриарха да смени ласкателния си тон с по-суров и да се опита да повлияе на българския цар с лични укори.

Има и нещо друго, което е редно да се спомене. Във всяко писмо ще открием думите баща и син, използвани в смисъл на духовното бащинство на константинополския патриарх над Симеон. Прекомерната честота на употребата на тази постановка явно е целяла да предразположи Симеон към послушание и подчинение. Освен това самият тон на повечето писма подсказва за действително близки отношения между двамата или поне за желание от страна на патриарха отношенията да са такива. В българската историография съществува твърдението, че Николай Мистик и цар Симеон се познават лично от годините, когато Симеон се обучава в Константинопол⁵. Но всъщност поне за сега не са познати сведения, които да подкрепят това. Възрастта на Николай Мистик и Симеон е доста близка, както става ясно от писмо № 27: *„А когато сме прекарвали младините си и особено когато сме достигнали до шестдесетата си година, към която ти вече или се приближаваш, или се намираш недалеч...“*⁶, но това не е достатъчно доказателство, че те са се срещали по време на обучението си. Николай Мистик е с десетина години по-възрастен от Симеон. Той е роден през 852 г. в Италия⁷, а Симеон, както е известно, се ражда около 863 г., когато Борис подписва мира с Византия. Още като дете Николай Мистик отива в Константинопол, където е обучаван от патриарх Фотий⁸. Относно това, при кого се обучава младият Симеон, няма сведения.

Това, което наистина ни дава сериозно основание да смятаме, че двамата не се познават и първата им среща е през 913 г. е едно изречение в писмо № 24: *„...доколкото аз узнах характера ти по време на нашата непродължителна среща...“*⁹. Важно бе, наистина да подчертаем това, че двамата не се познават лично и са се срещали само веднъж, за да сме наясно, че колкото и пъти в писмата си патриархът да нарича

⁵ **Трендафилов, Хр.** Цар и век. Времето на Симеона. Четири инсталации. Шумен, 2017, с. 111.

⁶ Писмо №27 на патриарх Николай Мистик до цар Симеон. – В: Българският Златен век. Сборник в чест на цар Симеон Велики (893 – 927 г.). Съст. В. Гюзелев, Ил. Илиев, К. Ненов. Пловдив, 2015., с. 456.

⁷ **Nicholas I Patriarch of Constantinople.** Letters. Waskington, 1973, p. 5 – 6.

⁸ **Златарски, В.** Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до българския царъ Симаона. – В: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Т. X. София 1894, с. 381.

⁹ Писмо №24 на патриарх Николай Мистик до цар Симеон. – В: Българският Златен век. Сборник в чест на цар Симеон Велики (893-927 г.). Съст. В. Гюзелев, Ил. Илиев, К. Ненов. Пловдив, 2015., с. 449.

Симеон свой духовен син, това не свидетелства за близки отношения, а за желанието от страна на патриарха за послушание и подчинение на българския цар.

В текста, който ще разгледаме патриарх Николай Мистик се опитва да принуди цар Симеон да прекрати военните действия, като го противопоставя на покойния му баща. Ето как започва откъса: *„И справедливо е, като си станал наследник на властта на блажения си баща, така да бъдеш наследник и на неговата миролюбива душа и на другите християнски качества. Той с божията помощ положи основата, на тебе пък подобава да градиш (по-нататък), а не да разрушаваш, нито да подкопаваш основата. Той завърза връзки на любов с ромеите, а ти пък трябва да ги затегнеш, доколкото имаш сила, а не да ги късаи; той по внушение свише отвърна оръжието от убийствата на християните, а ти като почиташ баща си и си негов роден син и наследник на неговия боголюбив нрав, длъжен си съвсем да го захвърлиш като нещо вредно“*¹⁰. Патриархът се опитва да припомни на Симеон дългогодишните мирни отношения между българи и ромеи по времето на княз Борис с надеждата, че споменът ще е достатъчен за спиране на продължителната война. Споменато е също така, че Симеон трябва да е наследник на миролюбивата душа на баща си и на християнските качества.

Тук трябва да се обърнем към друг извор, за да ни стане ясно за какво говори патриарха. Това е Посланието на цариградския патриарх Фотий до българския княз Борис. То е писано непосредствено след покръстването на българите и преди пристигането на пратениците на папа Николай I в България¹¹. Същинското заглавие на посланието завършва с изреча: *„кое е работа на един княз“*¹². Този изключително ценен текст съдържа насоки за учението на православната вяра, за Символа на вярата, за Вселенските събори. Също така съдържа и точни практически насоки как трябва да се държи един християнски владетел. Затова и тук ще разгледаме именно Посланието на Фотий, за да видим кои са тези така важни християнски качества, които трябва да притежава Симеон. Ето кои са някои от тези качества: смиреността пред Бога, съграждането на храмове, бързината и силата на ума, които трябва да се упражняват, умереността в облекло, обноски и говор, размишляването преди всяко

¹⁰ Писмо №23 на патриарх Николай Мистик до цар Симеон. – В: Българският Златен век. Сборник в чест на цар Симеон Велики (893-927 г.). Съст. В. Гюзелев, Ил. Илиев, К. Ненов. Пловдив, 2015., с. 446.

¹¹ **Варненски и Великопреславски митрополит Симеон.** Послението на цариградския патриарх Фотий до българския княз Борис. Варна, 2017, с. 27.

¹² Пак там, с. 28.

действие, самообладанието, благосклонност и милосливост към собствените поданици и други¹³.

Съветите на Фотий са свързани най-вече с вътрешната политика и това как християнският владетел трябва да се държи с поданиците и обкръжението си. Пасажите, които правят впечатление и можем да свържем с конфликта Византия – България при Симеон са по-малко. Сред тях е съветът за враговете: *„Достойни за наказания са враговете;...Ако някой постъпи като враг или дръзне да извърши нещо враждебно, той си навлича наказание, което подобава на враговете“*¹⁴. Друго интересно е поучението за клетвата: *„Необмислената клетва е готово клетвопрестъпление.“*¹⁵, можем да добавим и *„От прекалени обещания трябва да се пазиш“*¹⁶. Тези две изречения всъщност могат да бъдат аргумент в полза на цар Симеон, който не откликва на предложенията на ромеите за мирен договор. В крайна сметка Симеон не нарушава нищо от предписаното от патриарх Фотий, а дори можем да предположим, че той като баща си се води по тези поучения във вътрешната си политика и то успешно, тъй като не ни е известно по времето на управлението му да е имало някакви вътрешни бунтове. С други думи, българският владетел води една за него справедлива война срещу врагове, които са престъпили някакви клетви или не са спазили дадените обещания.

Нека се върнем на писмото на Николай Мистик и да видим какви допълнителни заплахи получава цар Симеон: *„Питам те, чедо мое, и ти ми отговори, както е прилично на твоята кротост и доброта: ако беше жив още онзи, който сега се намира при светиите на небето, и те види че действаш така и вършиш убийства и войни, с какви думи би се обърнал той към теб? Какво, мислиш, би било неговото душевно настроение, нима той не би се облял със сълзи, не би ли се изпълнил с печал и униние и не би ли сметнал живота си за непоносим? Нима той като скубе с двете си ръце космите от побелялата си глава и брада с ридания не би извикал: „Какво правиш чадо мое!“...“*¹⁷. Подобни заплахи продължават и в следващите редове. Целта на патриарха е да обрисова една въображаема ситуация, в която покойният княз Борис е разочарован от сина си, който е съсипал всичко, изградено от него. Дали обаче тези редове действително са подействали на Симеон и дали наистина

¹³ Пак там, с. 61 – 73.

¹⁴ Пак там, с. 75.

¹⁵ Пак там, с. 77.

¹⁶ Пак там, с. 79.

¹⁷ Писмо №23 на патриарх Николай Мистик до цар Симеон. – В: Българският Златен век. Сборник в чест на цар Симеон Велики (893-927 г.). Съст. В. Гюзелев, Ил. Илиев, К. Ненов. Пловдив, 2015., с. 446 – 447.

Борис би бил разочарован? Все пак можем да си припомним действията на княз Борис приживе. В края на IX век, когато маджарите поставят Симеон в твърде незавидна ситуация, княз Борис напуска манастира, за да помогне на сина си в отбраната¹⁸. Без да сме абсолютно убедени в достоверността на това сведение, е невъзможно да си помислим че Борис би предпочел мир пред защитаването на българската гледна точка. Нека не забравяме защо цар Симеон води тази война и защо Николай Мистик е толкова безсилен в опитите си да го „укроти“.

През 913 г. е срещата между Симеон и константинополския патриарх. Колкото и неясноти да има около тогавашната коронация на българския владетел, със сигурност освен корона, той е получил и някакви обещания. През 920 г. на византийския престол сяда Роман Лакапин, който с възкачването си стабилизира положението на империята, като прекъсва годините на управление на регентството със сменящи се членове. Все пак, през годините на своето властване Симеон изгражда своя политическа теория за властта в християнския свят и както виждаме от неговите титли, запазени по печатите му, явно той има реални основания да се смята за действителния и съответно единствен василевс на християните.

Още след срещата му с патриарх Николай Мистик и договорения мир през 913 г., той започва да използва титлата василевс, която се появява по печатите му. Известни са няколко типа негови печати – на някои е отбелязано, че Симеон е „василевс на ромеите“ и че също така е „потомък на лъв/лъвов“ – препратка към положението на Симеон на духовен син на император Лъв VI¹⁹. Макар да не знаем каква точно е постигната договорка на срещата през 913 г., според византийската идея за семейството на народите, Симеон има право на реални претенции за византийския престол след смъртта на Лъв и брат му Александър, когато единствен наследник остава Константин VII, който не само е малолетен, но и за неговата легитимност неведнъж са изразявани резерви, тъй като той е роден при четвъртия брак на баща си. Друг вид печати на цар Симеон са тези с надпис „На миротворния василевс, многая лета!“²⁰, които най-вероятно се появяват след битката при р. Ахелой в 917 г.²¹ Изглежда, че след Ахелой завърша, поне на теория, овладяването на

¹⁸ Фулденски летописи. – В: Латински извори за българската история. Съст. Ив. Дуйчев, М. Войнов, Стр. Лишев, Б. Примов. София, 1960, с. 48.

¹⁹ **Хрисимов, Н.** За понятието *emargos* и цар Симеон (на база два типа негови печати). – В: Симеонова България в историята на европейския югоизток: 1100 години от битката при Ахелой. Т. II. Велико Търново, 2018, с. 155.

²⁰ Пак там, с. 151 – 152.

²¹ Пак там, с. 158 – 159.

византийския ойкумен. Симеон вече е владетел на християните и след тази победа на бойното поле му остава да бъде само миротворец и да осигури мирното съществуване на подвластните си.

Появата на Роман Лакапин дава възможност на Николай Мистик вече да може да се аргументира, но за Симеон този нов василевс е незаконен. В българо-византийските отношения започва нов етап. Още при Ахелой цар Симеон не само печели битката, но и си присвоява „символен капитал“²², който ще използва при поставянето на Роман Лакапин на престола.

На пръв поглед странните военни действия в периода след 917 г., изпълнени с грабежи, набези, оттегляния, завладяване и после изоставяне на крепости (пр. Одрин) са такива, защото Симеоновите войски не воюват за територии, които да присъединят, войната е за това, кой има истинското право да владее богоизбраната империя на християните.

В заключение, можем да кажем че в своето писмо № 23 патриарх Николай Мистик прибегва до крайност в диспута си със Симеон. Той търси уязвимо място, опитва се да провокира българския владетел като противопоставя неговия образ на войнстващ цар с този на миролюбивия му и свят баща. Дали това е успешно, няма нужда да си отговаряме, тъй като в следващите писма, продължаваме да четем поредица от неуспешни опити за въздействие от страна на патриарха. По-важното е да си отговорим защо патриархът прибегва до тази крайна мярка. Не бива да си представяме, че империята е поставена на колене, напротив, към момента тя има действащ император и се отбранява от набезите на българите, засвидетелствани са и успехи на ромейските части²³. Явно това, което наистина плаши патриарха и прави прекратяването на бойните действия и сключването на мир невъзможни, са мотивите и аргументите на Симеон да започне тази кампания. За съжаление, невъзможно е да се възстанови пълната картина на събитията, тъй като българската страна на кореспонденцията и съответно българската гледна точка не е достигнала до нас.

²² **Трендафилов, Хр.** Цар и век. Времето на Симеона. Четири инсталации. Шумен, 2017, с. 113.

²³ **Лешка, М.** Симеон Велики и Византия. София, 2017, с. 220.

„БЕСЕДА ПРОТИВ БОГОМИЛИТЕ“ КАТО ОГЛЕДАЛО НА СРЕДНОВЕКОВНОТО БЪЛГАРСКО ОБЩЕСТВО¹

Радослав СМАИЛОВ

МП „Българската история в балкански и европейски контекст“
ПУ „Паисий Хилендарски“

Вместо увод. Въведение

„Беседа против богомилите“ на Презвитер Козма се определя като едно от *„най-значителните и оригинални произведения в старобългарската литература“*² и *„един от най-ранните старобългарски извори“*³, представящ същността на богомилството, тяхното разпространение, учение и възгледи. Като религиозно и социално движение, богомилството възниква през X век в Средновековна България по времето на цар Петър I и се разпространява из Европа, Мала Азия и Русия до XIV – XV век, когато изчезва. Книжнината на богомилите системно е била унищожавана, като исторически сведения за тяхното движение и вярвания се съдържат основно в антибогомолски извори, основна сред които е творбата на Презвитер Козма.

1. Представяне на автора и неговото произведение

Презвитер Козма е български книжовник, като се смята, че е бил *„църковен деец от преславския дворцов кръг, близък до българския владетел“*⁴. Единственото сведение за Козма е съчинението му „Беседа против богомилите“, открояваща се с *„оригиналност и ораторско май-*

¹ Изследването е осъществено с финансовата подкрепа на проект „Интерактивна лингвистична карта на Родопите (в акустичен аспект) СП21-Ф-СМ-003 към Поделение НПД на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“.

² **Петканова, Д.** Българска средновековна литература. В. Търново, 2001, с. 347.

³ **Ангелов, П.** Представата за богомилите в антиеретическата книжнина. //Civitas Divino-Humana// 2004, с. 660.

⁴ **Милтенова, А.** Противобогомилска книжнина. Презвитер Козма. – В: История на българската средновековна литература, София, 2009, с. 282.

сторство”⁵. Подобно на други творби от средновековната литература „Беседа против богомилите“ не е датирана, което поражда редица въпроси около живота на нейния автор, както и за причината за нейното създаване. Смята се, че произведението е създадено през 969 – 970 г., след смъртта на цар Петър (927 – 969 г.)⁶, като споменаването на презвитер Йоан може да бъде свързано или със старобългарския писател Йоан Екзарх, презвитер Йоан, който е преводач на житията на Антоний Велики и Панткратий Тавроменийски по времето на цар Симеон или с Йоан Дебърски – архиепископ, живял през първата половина на XI век. Според повечето от учените, изследвали „Беседа против богомилите“, Йоан следва да бъде свързан с Йоан Екзарх.

Усетили популисткия магнетизъм на новопоявилата се ерес реагират византийските управници, като във второто писмо-отговор на Константинополския патриарх Теофилакт (933 – 956) до цар Петър (ок. 950 г.) се прави внушение за откритата намеса на светските власти.⁷ Писмо на патриарх Теофилакт, написано след 941 г. съдържа сведения за необходимостта от вземане на мерки от Цар Петър срещу богомилите – *„А тъй като според твоите питання вече ти бе отговорено относно новопоявилата се ерес, сега отново – както поиска, – след като от вас узнахме по-пълно престъпността на учението, ти пишем по-ясно и по-пространно. ... Защото тяхното нечестие е манихейството, смесено с павликянството”*⁸. Историческите сведения показват, че църквата предприема дейности за борба с ересите, относително бързо след тяхната поява, обикновено в рамките на десет години. В периода между 40-те и 50-те години липсват сведения за провеждане на църковен събор на който богомилите да бъдат анатемосани, поради което се смята, че творбата датира от периода след 50-те години.

Въпроси се пораждат и от конкретното място на написване на „Беседа против богомилите“. Приемащите, че споменатият презвитер Йоан е охридският архиепископ, са на мнение, че творбата е написана в Охридско. Според други беседата е създадена в района на Преслав, поради факта, че властта там е била *„най-обезпокоена от появата на новата ерес и търси пътища да се справи с нея”*⁹. „Беседа против богомилите“ е създадена именно в борбата срещу богомилите – поради

⁵ Грашева, Л. Стара българска литература. Ораторска проза. София, 1982, с. 9.

⁶ Петканова, Д. Българска средновековна литература, с. 342.

⁷ ГИБИ, У 185-189. Вж. също Петровский, Н.М. Письмо патриарха константинопольского Феофилакта царю Болгарии Петру. – В: ИОРЯСЛ, XVIII, 3, 1913, с. 365 – 372.

⁸ Петров, П. Гюзелев, В. Христоматия по история на България. Том 1. София, 1978, с. 225.

⁹ Петканова, Д. Българска средновековна литература, с. 347.

широкото разпространение на явлението. Вярванията на богомилите се противопоставят на основния символ на християнството – кръста, смятан за „символ на обединяването на небето и земята“¹⁰, което застрашава религиозната позиция на държавата, в следствие на което властта започва борба в разпространението на първото издадено Богомилско евангелие.

Произведението на Козма се определя като ораторска проза, в която се наблюдава полемично-поучителен характер. Презвитер Козма дава една от опорните точки на формиращата се българска интелигенция, критично настроена към пороците, ширещи се сред обществото¹¹, но от друга страна, старобългарският книжовник отстоява разбирането, че „богатството не е зло, ако добре се управлява и ако неговите притежатели спазват християнския морал и вършат добрини, като са щедри и общителни“¹². В творбата Козма първоначално изследва и търси корените на новопоявилия се ерес, преди да започне да осъжда неговите действия и възприятия, поради което творбата може да бъде условно разделена на две части – критико-полемична и поучителна¹³. Според Кацарска „Беседа против богомилите“ има „синкретичен характер, който се движи между философското съчинение, християнската проповед, публицистиката и социологическото изследване на нравите, което е показател за високата образованост на нейния автор“¹⁴. Текстът в пълните преписи на беседата е разделен от подзаглавия, поради което творбата се разделя на 13 отделни проповеди. Творбата на Козма има стройна композиция, която се подчинява на единен замисъл, свързан с богомилството. Като термин богомилството не е напълно изяснен, като се смята, че произлиза от създателя на учението – Богомил, имащо значение „Мил на Бог“¹⁵. В „Беседа против богомилите“ Козма описва, че богомилите се наричали „християни“, както и „небесни жители“¹⁶. Допуска се, че Козма е познавал в детайлни преводите на отците в църквата, поради използваните изрази „както рече Василий Велики“, „както казва Йоан Златоуст“ и т.н. Установени са сходства между творбата на Козма и „Богословието“ на Йоан Дамас-

¹⁰ Шнигер, М. Стара българска литература. Пловдив, 1992, с. 106.

¹¹ Комсолова, Р. Елит и власт в Средновековна България. София, 2014, с. 136.

¹² Петров, П. Гюзелев, В. Христоматия по история на България, с. 177.

¹³ Милтенова, А. Противобогомилска книжнина. Презвитер Козма, с. 283.

¹⁴ Кацарска, К. Старобългарска литература. Благоевград, Бон, 2011, с. 279 – 280.

¹⁵ Ангелов, Д. Богомилство. София, Булвест, 1993, с. 109.

¹⁶ Грашева, Л. Стара българска литература. Ораторска проза, с. 30 – 31.

кин¹⁷, а отделни части се свързват и с места от житията на Сава Освещени и Антоний Велики. Творбата на Козма се отличава с критичен патос и самобитен авторски почерк, като *„жанровата природа съчетава изобличението със защита на православните догми с наставление към верните на Христовото учение“*¹⁸.

Освен беседата на Козма, сведение за образа на богомилите се съдържат и в още две произведения – „Послание“ на Евтимий от Акмония, съставено през средата на XI век и съдържащо сведения за фундагигити¹⁹, които са последователи на богомилите в Мала Азия и трактатът „Паноплия догматика“ от началото на XII век на Евтимий Зигавин – византийски философ²⁰. Сведения за богомилите достигат и от Василий Врач, който е бил богомилски водач, живял във Византия по времето на император Алексей I Комнин (1056 – 1118 г.) от „Алексиада“ на принцеса Ана Комнина²¹, както и в „Паноплия догматика“ от XII век на Евтимий Зигавин (византийски книжовник). Сблъсъци между византийския император и византийския водач се съдържат в съчиненията на Теодор Скутариот – „Обзорна хроника“ от XIII век²², както и във „Всемирна история“ от XII век на Йоан Зонара²³. Сведения за богомилите се съдържат и в писмото на Евтимий от манастира Периблепта за малоазийските богомили²⁴. От средновековните извори достига и името на богомилския водач Василий, който е живял по времето на Император Алексей I Комнин (1056 – 1118 г.) във Византия. Сведения за сблъсъци между Василий и Император Алексей I се срещат в „Алексиада“²⁵ (Ана Комнина),

¹⁷ **Бегунов, Ю.** Козма Презвитер в славянстих литературатах. – В: Изследование, т. 2, 1973, с. 231 – 232.

¹⁸ **Станчев, К.** Стилистика на жанровете в старобългарската литература. София, 1985, с. 76.

¹⁹ **Ангелов, П.** Представата за богомилите в антиеретическата книжнина, с. 660.

²⁰ **Ангелов, Д.** Богомилството в България. София, 1980, с. 34.

²¹ **Комнина, А.** Алексиада. – В: Гръцки извори за българската история, София, 1971, с. 141 – 149.

²² **Скутариот, Т.** Алексей Комнин се опитва да унищожи богомилската Ерес. – В: Гръцки извори за българската история, София, БАН, т. 8, 1972, с. 219 – 221.

²³ **Зонара, Й.** Поява на богомилството. – В: Гръцки извори за българската история, том 7, София, 1968, с. 205.

²⁴ **Евтимий от Акмония.** – В: Гръцки извори за българската история, том 10, София, 1980, с. 9 – 49.

²⁵ **Комнина, А.** Алексиада. – В: Гръцки извори за българската история, том 8, София, 1972, с. 141 – 149.

„Паноплия догматика“ (Евтимий Зигавин)²⁶, „Обзорна хроника“ (Теодор Скутариот)²⁷ и „Всемирна история“ (Йоан Зонара)²⁸.

2. Характеристики на богомилите, дефинирани от Презвитер Козма

Богомилството е продукт на противоречията в обществения живот на Средновековна България.²⁹ То се появява през Х век, чрез последователи на учението на поп Богомил – български свещеник, по време на царуването на Петър I. Условията в които се развива богомилството, са пряко свързани с провежданата политика на Петър I и водените войни с Византия. Като недоволство от управлението на царя, богомилите се противопоставят, поради което са обявени за еретици, защото критикували църковната институция и създадените от нея ритуали. Именно поради това противопоставяне, Цариградската патриаршия определя богомилството като вредно за интересите на църквата и нейните канони. Историческите сведения посочват Стефан, Теодор и Добри като основни последователи на поп Богомил³⁰.

Нравствените възгледи на богомилите са свързвани с вярванията за съществуването на добро и зло, като основни начала. Богомилите са водени от стремежа си за връщане на апостолическите принципи в християнството, за духовно израстване на населението, което е известно като алтернативно или народно християнство. Приемали са, че злото е създадено от Сатаната, който оплита в мрежите си хората, за да ги отдалечи от Бог, като единствено волята и желанието за безгрешен живот, могат да ги освободят от извършване на зли деяния и да ги превърнат в „небесни жители“. Именно поради тези си вярвания, богомилите не признават църковните писания и Стария завет, като не искали да почитат кръста като символ на християнската вяра и вярвали в прераждането, което официално се отрича от църквата³¹. Последователите на поп Богомил вярват, че Адът е на Земята и само душата на добрите може да отиде в Царството божие. Църквата на богомилите, която се смята за наследник на апостолската, приема три духовни чина: дякон; презвитер

²⁶ **Зигавин, Е.** Изложение за ереста на богомилите. – В: Гръцки извори за българската история, том 10, София, 1980, с. 50 – 75.

²⁷ **Скутариот, Т.** Обзорна хроника. – В: Гръцки извори за българската история, том 8, София, 1972, с. 219 – 221.

²⁸ **Зонара, Й.** Поява на богомилството. – В: Гръцки извори за българската история, том 7, София, БАН, 1968, с. 205.

²⁹ **Пампов, К.** Философия на средновековната българска история, София, 2022, с. 26.

³⁰ **Джамбазов, К.** Рицарите тамплиери в историята на България, 2016, с. 85.

³¹ **Петканова, Д.** Старобългарската литература IX – XV век. София, 1997, с. 310.

и епископ. Всички богомили могат да изпълняват функциите на свещеници и проповедници, като наричат епископът „дяд“. Привърженици на традиционните традиции в християнството, богомилите не признават съвременния религиозен живот и прилаганата политика от цар Петър. В отговор, царят ги обявява за ерес и започва активни действия за ограничаването им.

Като явление богомилството се заражда по българските земи, но бързо се разпространява в Европа, Русия и Малта до XIV – XV век, когато напълно изчезва³². Богомилите са едни от първите достигащи до заключението, относно ролята на просветата, която трябва да бъде насочена към всички чрез принципа на равенство, без значение от тяхната възраст, пол и положение в обществото. Смятали са, че образованият човек е „прогледнал“, защото е разбрал смисъла на словото, като са вярвали, че словото е Бог. Те налагат четенето и дискутирането на различни въпроси, като сред тях почти няма неграмотни. Богомилите инициират създаването на училища, които определят като „обществени заведения с религиозна и социална мисия“, в които обикновеният човек може да се превърне в осъзнат, да израсне нравствено и да се превърне в добър християнин.

Най-голямото влияние върху възпитателните стратегии, богомилите имат поради:

- *Налагане на богослужението, за общуване на населението чрез използване на Божието слово.*
- *Четенето на роден език.*

Тези две промени довеждат до използване на народния език за духовно израстване и формиране на нов светоглед на населението, променящо възгледите за образованието и отношението към възпитанието. В основата на учението им е разбирането, че съвършенството на човек се постига чрез мислене и поведение, водено от израстването на отделната личност. Вярва се, че поп Богомил поставя основите на теологията в България, като идеологията, на която се опира, е, че книгите са в основата на спасението на хората. Поради това богомилите вярват, че тълкуването на знаци и символи от книгите и възможността за размишляване върху тях и водене на дискусия е право на всеки човек и Свето писание. Затова презвитер Козма, смята, че богомилите „*владееят книжовните дълбини*“.

Богомилите вярват, че народът трябва да бъде просветен, да се развива духовно и да бъде четящ, за да може да тълкува Свещената книга. По време, когато книгите са малко и в Църквите звучи слово без

³² Гечева, К. Богомилството и неговото отражение в средновековна християнска Европа. София, 2007, с. 392.

превод, богомилите поставят искането си проповедите да се провеждат на народен език, за да могат всички да ги разбират, поради което защитават правото на образование на всеки, без значение от неговата възраст и пол. Именно с тези си разбирания, те оказват влияние върху съвременните образователни стратегии, като още през Средновековието променят разбирането за образование на населението и налагат културата си за четене на книги³³.

Запазените книжни масиви от богомилите показват наличието на два вида творчество: произведения, които отразяват основните вярвания и учения на поп Богомил, както и произведения, които са предназначени за избрана част от населението, съдържащи езотерични текстове, свързвани с достигане до тайно познание за предварително подготвена публика, с послания за следване на възприетата идеология.

Богомилската книжнина е създавана в ограничен обем и разпространявана само до тази част от населението, която иска да се образова и се интересува от своето интелектуално развитие. Книгите са били предавани скрито от държавното управление, като са четени и тълкувани от вярващите и идеите са предавани на неграмотните. Благодарение на богомилите се създават множество апокрифни книги, в които са включени мотиви от народни вярвания, по отношение на различни теми. Богомилските проповедници обяснявали в книгите си разбирането си за възникването на света, естеството на космоса и мястото на човека в него, разбиранията за добри и лоши постъпки.

В първата част на „Беседа против богомилите“, Козма анализира учението на богомилите. Въпреки, че творбата е посветена на ереса, Козма в нито една от нейните части не наименува еретичното движение – *„Случи се, че в годините на правоверния цар Петър в българската земя се появи поп по име Богомил – по-вярно е да се нарече Богунемил. Той пръв почна да проповядва ерес по българската земя“*³⁴. Разкривайки обичайте на богомилите и произхода на ересите, Козма извежда причините да напише творбата – *„Исках да премълча за тях заради многото им басни, но се боя от по-голямо наказание, защото, ако ние мълчим, някой ще се съблазни от тяхното прелъщение ... Заради христолобивия народ ще разкрия техните лукави речи, за да не попадне някой в мрежите им и като разберат техните измами, да отбягват учението им“*³⁵. В началото на творбата Козма създава представа за външния вид на богомилите, поради трудното им разпознаване

³³ **Попхристов, Д.** За богомилите от „уста на ухо“, София, 2018, с. 64.

³⁴ **Грашева, Л.** Стара българска литература. Ораторска проза, с. 30 – 31.

³⁵ **Козма, П.** „Беседа против богомилите“. <http://www.slovo.bg/showwork.php?Au-ID=489&WorkID=18083&Level=1> (11.05.2022).

от християните³⁶ – „Външно еретиците са като овце: кротки, смирени и мълчаливи. Наглед лицата им са бледи от лицемерния пост“³⁷. Козма представя еретическите разбирания на богомилите, като достига до отричането на учението, поради неговата заплаха за християнството и неговото бъдеще. Назоваването на участниците в богомилството, изразява отношение на Козма към носителите на злото – „вълци“, „нови апостоли и предтечи на антихриста“ и „злите псета“. В творбата на Козма, дяволът е представен като „враг и неприятел“, „неправеден уредник“ и „отпаднал ангел“, с които изрази се окачествява „простотията“ на последвалите го. Целеустремено и методично, Козма извежда устоите на еретиците и установява необходимостта от борба срещу тях.

Опитите на църковната и светската власт да се справят с разпространението на богомилството не са успешни, като проповедните им се ограничават само до „нападки срещу феодалната класа и нейния крепител – църквата, но получават по-широк характер“³⁸, като социална опора на богомилите били селските маси, които в този период са основна част от населението на страната. Срещу богомилите са организирани различни действия от управляващите, включително конфискуване на имоти и наказания срещу отделни техни последователи³⁹.

Разпространението на богомилството, се отразява в творбата на Козма, като авторът подробно представя техните ритуали и отрицателното им отношение към основните християнски празници. Изобличението на вярванията на богомилите е представено под формата на „антитези, построени с градация, на места стигащи до сарказъм“⁴⁰. Обръщението на Козма към богомилите е пряко с използване на риторични въпроси и използване на цитати от Светото писание като аргументи. Първият полемичен дял на творбата е с характер на остър диспут „с експресивен стил, вариращ от наставлението до унищожително обвинение“⁴¹.

Религиозният мироглед на Козма се основава на защитата му на официалното християнско учение и църковния ред, като определя, че „всеки съвършен дар и всяко добро желание иде отгоре“⁴². Козма при-

³⁷ Петров, П. Гюзелев, В. Христоматия по история на България, с. 228.

³⁸ Гечева, К. Богомилството и неговото отражение в средновековна християнска Европа, с. 26.

³⁹ Иванов, Й. Богомилските книги и легенди, фототип. София, Захари Стоянов, 2007, с. 31 – 32.

⁴⁰ Милтенова, А. Противобогомилска книжнина. Презвитер Козма, с. 284.

⁴¹ Велчев, В. Козма Презвитер. КМЕ, т. 2, София, 1995, с. 370.

⁴² Козма, П. „Беседа против богомилите“. <http://www.slovo.bg/showwork.php3?Au-ID=489&WorkID=18083&Level=1> (11.05.2022)

ема духовенството за свято, а еретичеството определя като най-голям грях. Въпреки призоваването за спазването принципите на християнството, Козма определя страданията на своята класа и неправдите на народа, които са причинени от властимащите.

Предпоставките за възникването и развитието на богомилството се разглеждат в културен, политически и социален аспект. Съществени фактори за развитие на богомилството имат българската писменост и християнството, чрез които богомилите формират същността на своето вярване. Идеите за богомилството се зараждат от малко на брой хора, които са запознати с църковните закони и Библията, новозаветните книги, както и с апокрифи и предхождащите ги учения (като павликянство и масалианство). Запазените исторически сведения установяват силния стремеж на богомилите към *„реформа на наложената догматизирана по византийски образец християнска религия в България, въз основа на евангелския морал, проповядван от Христос и апостолите“*⁴³. Вярванията и учението на богомилите отхвърлят догмите на църквата, включително кръста, литургиите, изображенията на Светци, причастието и почти всички църковни молитви, поради което Козма критикува обществото и настоява за въдворяване на хармония и ред в държавата.

Разпространяване на богомилството се определя и от положението на българската църква, по отношение на липсата на свещеници и учители, които да научат народа на български език и да му разяснят последиствията, които могат да причинят ересите. Липсата на духовенство и на учители спомага за разпространяване на езичество по българските земи. Непризнаването на никакво управление от страна на богомилите, освен на тяхното и неуважаваното на религиозните институти, Козма отбелязва като *„набляга на техният жар, с който те разпространяваха идеите на неподчинение на правителството и омраза към царя. Те обиждаха водачите на народа, оклеветяваха болярите и считаха за непотребни на Бога всичките тези, които служеха на царя“*⁴⁴.

Литературата, издавана от богомилите, въпреки, че е преследвана се разпространява бързо. В нея богомилите представят същността на православните книги, и дълбочината на техните разбирания, а Козма изразява мнението си за тях като ги определя като фалшиви и лъжливи. В творбата си Козма е изключително остър срещу неразумието на населението, като за да придаде повече авторитет на творбата си и на собствените си разбирания се основава на църковните закони, Божието

⁴³ Ангелов, Д. Богомилство, с. 232.

⁴⁴ Пенджекова-Христева, Р. Един забравен ръкопис на екзарх Стефан I Български („Богомилите и Презвитер Козма“ – извороводски и археографски аспекти, Смолян, Съюз на учените в България, 2011, с. 84.

благоволение, както и на житието на Св. Антоний, словата на Йоан Златоуст и на Ефрем Сирий.

В критиките си Козма използва конкретни явления от живота на българите, като определя обществото като *„раздирано от противоречия, беден и недоволен народ, разложено духовенство, имотни алчни егоисти“*⁴⁵, с използване на поучения, изобличения и на места груби изрази. Творбата на Кузма е най-ранната критика за вярванията на богомилите, изобличаваща богомилското учение. Козма одобрява по-крайните мерки, които следва да се вземат срещу богомилите, като описва публичните екзекуции и публичните събори, чрез които да се *„заздравят основите на държавата“*⁴⁶.

Убежденията на Козма, че хората и материалния свят са дяволско творение, защото незначитат авторитета на църковните власти, изразява чрез пасажа *„като хулят богатите, (богомилите) учат своите да не се подчиняват на господарите; мислят, че са омразни на Бога тези, които работят на царя и заповядват на всеки слуга да не работи на своя господар“*. Вярванията на богомилите убеждават населението, че не следва да се подчиняват на царя, като спасение може да бъде постигнато единствено чрез присъединяване към техните разбирания. Козма изрично определя влиянието на поп Богомил в разпространяването на ереса *„[На] поп Богомил, който при Петър, българския цар, възприе тази манихейска ерес и я разпространи в българската земя...анатема“*. ... *„И тъй се случи, че върху българската земя, по време на царуването на набожния цар Петър, живееше един поп Богомил...започнал пръв да проповядва ереста на българска земя“*...⁴⁷

Цялата първа част от „Беседа против богомилите“, Козма е посветил на противопоставянето си на богомилите, като има за цел да докаже погрешността на техните вярвания, като открито ги критикува и изобличава. Козма представя и повода за създаване на творбата си – появата на поп Богомил и появилите се съблазни за обществото – *„...някой ще се съблазни от техните лъжи и ще погине немощният брат, за когото Христос умря. Заради това дръзвам, чрез моята работа, уповавайки се на Божието богатство, което можа да проясни и нашия език, да изобличавам врага на Християнския кръст“*⁴⁸.

⁴⁵ Петканова, Д. Българска средновековна литература, с. 348.

⁴⁶ Кацарска, К. Цит. съч., 2001, с. 282.

⁴⁷ „Богомилството – енигмата на българското Средновековие“. Българска история. <https://bulgarianhistory.org/istoriata-na-bogomilstvoto/> (11.05.2022)

⁴⁸ Козма, П. „Беседа против богомилите“. <http://www.slovo.bg/showwork.php3?Au-ID=489&WorkID=18083&Level=1> (11.05.2022).

Козма описва и външния вид на богомилите, като „скромни и бледи“, но са бледи от „лицемерен пост“, защото „учението им е плевел“, а отвътре са „вълци и хищници“. Според Козма външният вид на богомилите заблуждава и подтиква хората да пристъпят към техните вярвания, търсейки спасение за душите си. В желанието си да покаже колко е погрешно учението на богомилите, Козма разкрива възгледите им за сътворението на света, за господството на дявола на земята, за каноничните книги и отношението им към църковните служители. Оценката на Козма за богомилите е, че те са „вредни от гледище на официалното учение, църквата и държавата, като богомилството е сила, която руши устоите на обществения ред“⁴⁹.

3. Критики на Презвитер Козма срещу монасите

Втората част от „Беседа против богомилите“, Козма представя възгледите си по отношение на духовенството и християнските миряни, като се отделя внимание и на причините за възникване на ересите. Авторът с огорчение констатира, че *богомилските проповедници в личния си живот се стремят да показват онова, което липсва на българското монашество – скромност, бедност, пост и духовно смирение*.⁵⁰ Козма критикува монасите, защото според него те изпълняват формално задълженията си и не съзнават достатъчно отговорността на своето звание. В творбата си, Козма изразява виждането си, че разпространяването на ересите се поражда в голяма степен, поради упадането на християнския морал, което се дължи на нечетенето на Свещеното писание. Констатациите за измамния външен вид на богомилите в беседата са тясно свързани с *изобличителните слова и по отношение на проявяването от тях мнимо благочестие и привързаност към християнството*.⁵¹ Езическите обичаи които се практикуват по българските земи, като вярата в сънища, баенето, игрите и песните, според Козма, също допринасят за разпространение на ереси, защото са първоизточник на злото, което прониква у хората и което ги кара да се подчиняват на дявола.

Явните критики срещу епископите и свещениците, Козма отправя в заключителната част на „Беседа против богомилите“, защото те не бдят „за християнския ред в обществото и не са образец за подражание“⁵².

⁴⁹ Петканова, Д. Българска средновековна литература, с. 350.

⁵⁰ Ангелов, Д. Богомилството в България. София, 1993, с. 69.

⁵¹ Ангелов, П. Средновековна България и нейните съседни. Парадигма, София, с. 321 или CIVITAS DIVINO – HUMANA, сборник в чест на проф. Георги Бакалов, 2004, 2017, с. 659 – 667.

⁵² Милтенова, А. Противобогомилска книжнина. Презвитер Козма, с. 285.

Разпространяването на еретически вярвания и учения, според Козма се дължи на „ленността“ на свещениците, както и на „невежеството на епископите“⁵³ и липсващите проповеди към народа.

В творбата си, Козма представя развитието на манастирския живот, като въпреки увеличаването на монасите, според автора те показват все повече слабости. Критиките са насочени към нравственото несъвършенство на монасите, което довежда до загуба на доверие и насърчава развитието на ересите. Козма е критичен и към епископите, като ги определя като недостойни на бъдат Божий служители, защото не се грижат за народа, като са „лениви, доят и стрижат стадото, а не се грижат за него“⁵⁴. Според Козма ересите се появяват поради ленността и невежеството на епископите, които само вземат от народа, а не му дават редовно поучение. „Епископът и свещеникът могат много да постят, вратът им може като тръстика да се превие от пост, но пак нищо, ако не се грижат за просветата на хората, ако не ги поучават с любов“⁵⁵. Козма се застъпва за нуждата от християнска проповед и необходимостта от разяснителна дейност от страна на монасите и епископите.

Заклучение

Презвитер Козма използва достъпен, полемичен и образен език, като използва множество библеизми, ирония и сравнения („Наистина (еретиците) са по-лоши и по-мерзки от бесовете“). „Беседа против богомилите“ се определя като „еталон за полемическа проза“⁵⁶, имаща съвършена композиция, показваща дарбата на писателя. Ангажираността на Козма към бъдещето на България показва родолюбие и ангажираност с проблемите. Творбата е книжовен извор, съдържащ сведения имащи исторически, социален и християнски характер, отличаваща се „със своите художествени качества на полемичен трактат“⁵⁷. И в настоящия момент „Беседа против богомилите“ поражда множество въпроси по отношение на вложените от Козма идеи.

АЛЕКСАНДЪР МЕНШИКОВ – „СЯНКАТА“ НА ПЕТЪР ВЕЛИКИ (ПО ПОВОД 350 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА ПЕТЪР I)

Кристина МИНЧЕВА

БП „Документалистика и архивистика“,

ПУ „Паисий Хилендарски“

Не само руската, но и западноевропейската историография оценява обективно и по достойнство делото на Петър I (1672 – 1725 г.). През първата четвърт на XVIII век в Русия започват кардинални промени във всички сфери на обществения живот – „истински революционен поврат“.¹ Главните цели на тези преобразования са засилване на икономическата и военната мощ на страната и превръщането на Русия в една от водещите световни държави. Този процес с неговите темп, мащаб, степен на реализация се ръководи от една личност – император Петър I. Именно той извършва епохални дела и реформи, които бележат както цялата история на Русия, така и на европейския континент. Точно той за пореден, но не и последен път поставя болезнената и вечно актуална тема за взаимоотношенията Русия – Европа. Неговите стратегически цели са Руската империя да бъде сериозно реформирана по европейски образец, да настигне и надмине обществения, финансов и военен прогрес на страните и армиите на държавите в Западна Европа. Но като държавник и стратег, Петър наред с генералните преобразования във всяка една област на тогавашното руско общество спазва и отечествената традиция. А тази традиция на руската душа освен месианизма включва и идеята за присъствието на Русия като велика сила на световната политическа сцена, като колос, с който всички държави на земното кълбо трябва да се съобразяват. Руският цар, титулуван в по-късен етап от своето владичество, император, модифицира есхатологичната концепция от XV век за „Москва като Третия Рим“² в посока приемственост. Приемственост не

¹ Шму́рло, Е. Ф. История на Русия IX – XX век. София, 2008, с. 331.

² Иванов, С. „Второй Рим глазами Третьего: Эволюция образа Византии в российском общественном сознании“, 2015 <

от Византия, заради нейното религиозно фарисейство, а от Древния Рим – свидетелство, за което е както титлата му „император“, а така също и преименуването на държавния законодателен орган на „сенат“.

Именно Петър Велики постига за периода на своето царуване (42 г.) тази цел, преследвана с векове от руските владетели. И е характеризирани от своите съвременници и потомци като „Деятел от световен мащаб“³, „Руският Колумб“⁴, „силен човек“⁵

Но безспорна историческа истина е и заключението, че той не постига сам своите грандиозни цели. Именно на Петър Велики принадлежи мъдрата максима: „Кралете не правят велики министри, но министрите правят велики крале“.⁶ Край неговата ярка владетелска звезда свети цяло съзвездие от достойни и славни съмишленици. Александър Меншиков е може би най-яркият образ в това съзвездие – воин и строител, политик и държавник, фаворитът, приятелят, „сянката“ и „дясната ръка“ на императора.

Документалните извори за царуването на Петър I и делата на неговия „светлейши княз“ са многобройни и разнообразни: писма, записки и спомени на съвременници, царски укази, донесения на чуждестранни дипломати, канцеларски архиви, следствени дела, лична кореспонденция. Но въпреки обемния архивен материал значителният исторически деятел от времето на Петър за съжаление е по-скоро второстепенен герой на литературни произведения и филмови ленти, отколкото обект на сериозни и последователни исторически изследвания.

Подобна тенденция е характерна за западната и руската (в недалечното минало съветска) историография. Неглижирането на исторически образ с величината на Петровия „светлейши княз“ придобива много измерения. Преди всичко той е споменаван само с няколко реда или няколко пасажа в историческите хроники на различните епохи: от съвременниците като княз Борис Куракин с неговата „История на Петровото царуване“, през потомците като Велбе Порозовская, Николай Карамзин в неговата 12-томна „История на руската държава“ до доста по-съвременните изследвания на 20-ти век от традиционни историци като Соловьев, Устрялов, Бритнер. Дори по-съвременните монографии на Костомаров, Лев Усикин и Николай Павленко и обзорни научни трудове като „История на Русия – от най-древни времена до наши дни“⁷ са недостатъчно изчерпателни по темата.

³ Павленко, Н. Полудержавный властелин. Москва, 2005, с. 5.

⁴ <<https://bg.inbel.org/3358-peter-the-great.htm>> (14.03.2023).

⁵ Пушкин А. Бележки по руската история през XVIII век. Том 6, София, 1972, с. 49.

⁶ Павленко, Н. Пьотър Първи. София, 1978, с. 20.

⁷ Орлов, А. Сивохина, Т. История на Русия от най-древни времена до наши дни. София, 2006, с. 71.

„Дворецът на Меншиков“ се явява атрактивен исторически обект в обиколките на Петербург, но и неговите уредници признават, че хилядите документи от дейността на генерал-губернатора тепърва ще бъдат изучавани и изследвани.

Относно българската историография – нейната посока и обхват са сходни. Меншиков е бегло споменаван в трудове от енциклопедичен тип като „Великите князе, царете и императорите на Русия“⁸ или сборника „Русия между Запада и Изтока (XVIII – началото на XXI век).“⁹

Значителната историческа фигура на Меншиков заслужава не само биографични очерци, които в духа на историко-типологичния метод (събитията, свързани в социално-историческите процеси) хронологически се проследяват живота и дейността на видния руски държавник. Нужна е разработка, която без да претендира за изчерпателност, да включва и оценъчен подход към делата на личността чрез историко-системния метод (проследяването чрез отделни събития и исторически ситуации на тенденции и процеси в историческото развитие), фрагментиран в различните аспекти на неговата дейност.

Произход

Постулатът за потеклото и произхода, за благородната „синя“ кръв е бил определящ за съдбата на живеещите в онази епоха – края на XVII – началото на XVIII век поради господството на строго съсловно разделение в обществото. Меншиков е поредното гениално изключение от общото правило за благородство по произход и получаването на богатство и обществено положение единствено с „усилието да се родиш“.

Александър Меншиков е роден на 6 ноември 1673 г. в Москва. Баща му е Данаил Меншиков (починал 1695 г, според някои източници загинал при обсадата на Азов.). В семейството има освен него още три сестри. По-късно, след успешната кариера на брат им, те ще бъдат омъжени за генерали и царски родственици.

За социалният произход на семейство Меншикови съществуват две главни версии. Едната е официалната, удостоверена с държавни грамоти и представена пред света. Тя утвърждава благородно му потекло на дворянин с литовски корени. В числото на защитниците на Смоленск от руските войски (1654 г.) е упоменат шляхтича-католик Станислав Менжик.¹⁰ Според нейните очертания дядото на Меншиков попада в руски плен, жени се за дъщеря на търговец и служи вярно на короната. Към

⁸ Андреев, А. Андреев, Й. Великите князе, царете и императорите на Русия. София, 2001.

⁹ Русия между Запада и Изтока (XVIII-началото на XXI век). София, 2011.

¹⁰ <<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D0%BD%D1%88%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%8B>> (13.03.2023), с. 1.

официалната версия се придържат благоразумно не само съвременници на великия княз, а и негови потомци. Дори Александър Пушкин в своята „История на Петър I“ (подготвителни текстове – 1701 – 1702 г.) поддържа тази теза и добавя за достоверност факти около търсенето на родовото имение на Меншикови в близост до Орша. От средата на 1707 г. датира и декларация от конгрес на литовската шляхта, подписано от княз Радзивил, президента на конгреса Волович и още 46 знатни литовски дворяни. В нея Меншиков е признат за „син на Литовското княжество“. Но в документа умишлено са пропуснати всякакви конкретни податки за генеалогията на Меншикови, родното имение и неговите предци. В крайна сметка, независимо от наличието на редица официални документи, версията за благороден произход е спорна и наподобява мистификация.

По-реалистична е другата хипотеза за произхода на тази забележителна историческа личност, макар Пушкин да я определя като „шега“. Тезата за „ниският произход“ на Меншиков е поддържана от независими източници като датския посланик Юст Юл, английския аташе Чарлз Витворт, цитирания княз Куракин, генерал Манщайн, историка от втората половина на XVIII век Щербатов. Според нея баща му е царски коняр¹¹ или дори обикновен редови мужик (селянин), пратил сина си на обучение за занаят при пекар в Москва. А малкият Александър е натоварен с функцията да продава печивата на наставника си – банички и пирожки. Именно по столичните улици той прави впечатление с интелекта и красноречието си на един от приближените на престолонаследника Петър – генерал Франц Льофорт. Той го взема на служба (1686 г.) и по-късно препоръчва 14-годишното момче на Петър за негов „денщик“. Под този термин се крие многопластово тълкувание на прислужник, но също така и на ординарец. Скоро Алексашка става не просто слуга, а и истински другар на младия царевич във всичките му занимания. Освен близки по внушителния си ръст (Петър е 203 см., а Алексаша – 197) двамата намират редица общи увлечения като страстта винаги да създават нещо със сръчните си ръце.

Юношата не само придружава Петър в неговите военни игри, но и става част от младежкия весел „всеипиянши събор“, наред с останалите приближени на Петър – Головин, Кикин, княз Ромодановски и общите им „кощунствени забавления“¹²

Всъщност, доказана историческа тенденция е, че Петър I не фаворизира благородния произход, а се обгражда с хора с интелектуален и практически потенциал. Както отбелязват историците: „Той (Петър)с

¹¹ Шикман, А. П. Светлейший князь, генерал-адъютант. – В: Большая энциклопедия русского народа, Москва, 1997, с. 48.

¹² Шмурло, Е. Ф. История на Русия IX – XX век. с. 324.

желание ги взема отвсякъде и не обръща внимание на произхода им”¹³. Неговият прагматизъм довежда до бързото издигане в йерархията на обикновени хора, но ярки и способни личности във високоставени държавници.

Престолонаследникът открива Пьотър Шафиров като продавач в дюкяна на богат търговец с неговите три езика, бърз и находчив ум и го взема под своя закрила. Шафиров ще се издигне до нивото на сенатор и вицеканцлер, втория човек във външнополитическата йерархия на Руската империя. Сходна е и съдбата на Михаил Сердюков. Самоукият механик и покръстен калмик ще получи доверието на Петър и блестящо ще се справи с инженерната задача да направи Вишневолодския канал плавателен за нуждите на флота. След среща с царя в своята работилница и консултация за поправката на ценен пистолет, тулският ковач Никита Демидов ще стартира славната фамилна кариера на поколения руски „заводчици“ (фабриканти). Поверен му е държавния металургичен завод в Урал.

Така че съдбата на Меншиков съвсем не е изключение в контекста на мирогледа и практиката на Петър I. Като личен придружител на вече интронизирания цар Петър, Меншиков участва в подхода на 35 „столисти“ във Великото посолство в Западна Европа. По-късно го придружава с други 10 „волонтери“ и по време на неговото пътуване в Англия (1697 – 1698 г.).

Военна кариера

Една кариера, съзвучна с грандиозните планове на Петър I, включва военното поприще. Меншиков съдейства на господаря си при създаването на Преображенския полк. И именно в него получава първото си воинско звание – бомбардир (1693 г.). При потушаването на въстанието на стрелците (1698 г.) е повишен в поручик от бомбардирската рота.

На 19 юли 1703 г. Петър I формира Ингермеландския пехотен императорски полк от „най-добрите и подходящи войници“. Той е назован „Меншиков“ полк по повод удостояването на пълководеца с титлата на губернатор на областта Ингермландия.¹⁴ В редица ключови сражения именно командирските и лични качества на Меншиков и подчинената му бойна единица се явяват решителен фактор за поредица славни победи на руската армия. При реалните военни действия по време на Северната война (1700 – 1721) той осъществява стремителна военна кариера. Поверено му е командването на значителни военни части от разнообразни родове войски: пехота, кавалерия, артилерия, флота.

През 1702 г. енергичните действия на Меншиков подпомагат успешния щурм на крепостта на Нотебург под командването на княз Го-

¹³ Шмурло, Е. Ф. История на Русия IX – XX век. с. 304.

лицин. Година по-късно Меншиков сам ръководи кампанията към Ниеншанц. Със своя личен пример, тактическа грамотност и упоритост той постига превземането на крепостта, за което е произведен в чин генерал-майор. Същата година (1703) на 10 юли заедно с цар Петър си поделят славата за първото спечелено морско сражение срещу шведите в устието на Нева.

Като комендант на новосъздадените град и крепост Петербург успешно отбива през юли 1704 нов шведски десант. Противникът е посрещнат с унищожителни артилерийски залпове и се оттегля на своите кораби. Меншиков е повишен в чин генерал-поручик.

В посочената година е произведен на поста командир на цялата руска кавалерия и изпратен с важна военна мисия. Специален 15-хиляден корпус под негово командване се сражава с шведските войски в Полша и Литва. Тази военна част е сформирана, за да окаже помощ на съюзниците на Русия – саксонския курфюрст и краля на Полша Август II. Меншиков си извоюва правото да действа независимо от формалния командир на кампанията – Огилви. Извежда руския корпус от обкръженото Гродно до безопасната крепост на Киев. На 18 октомври 1706 г. корпусът се връща и смазва войските на генерал Мардефелд под Калиш. Мардефелд попада в плен, шведско-полската войска е напълно разбита, а руските жертви са незначителни (84 убити). На 14 февруари същата година е превзет и Шчечин, който Меншиков отстъпва на Полша. За успешната операция Меншиков е удостоен от царя със златен жезъл и чин подполковник от лейбгвардията. А полският крал го дарява с почетната титла „Светлейши княз на Римската империя“.

Ключова е и ролята на пълководеца Меншиков при победата и превземането на Нарва (1707 г.). Именно неговата тактическа хитрост сломява съпротивата на силно укрепения град.

При решителния поход на Карл XII Меншиков също трупа неоценими заслуги. Неговата конница извършва поредица „диверсии“ спрямо бавноподвижната шведска войска, нанасяйки и загуби от 100 до 400-500 убити и пленени с унищожени оръдия при Опошня и Смели. Такива стълкновения демобилизират противника и повдигат бойния дух на руската армия.

Скоро идва време за решителни битки. Две конни колони с численост над 10 хиляди души, водени от него и самия цар, пресрещат при Лесная обоза на шведите и неговото прикритие (29 септември 1708 г.). Ариегардът, командван от ген. Льовехаупт, губи 8 хиляди войници, значителна част от артилерията и припасите на войската. Тази победа предопределя изхода от генералното сражение при Полтава.

Към успешните действия на Меншиков трябва да бъде причислен и ускореният марш на конницата към Батурин. С невероятен демарш

руските войски успяват да превземат резиденцията на Иван (Ян) Мазепа (2 ноември 1708 г.) два дни преди армията на Карл XII и хетмана-изменник да се добере до нея. Така руската армия лишава противника от последните складове за боеприпаси и оръжие. Съществена придобивка са и хетманските знаци за власт. Чрез тях на мястото на отстъпника е произведен нов хетман – Иван Скоропадски

В Полтавското сражение неговият военен гений блести с пълна сила. На 27 юни 1709 г. нему е поверено командването отначало на авангарда, а по-късно на левия фланг на руската армия. Именно Меншиковата кавалерия от 24 полка разбива най-напред атакуващия отряд на генерал Шипенбах и пленява генерала. В решителния момент флангът предприема неординарна атака спрямо основните сили на противника, командвани от генерал Рос. Този тактически прием на практика решава изхода от сражението. Кавалерията на Меншиков и пехотата на Голицин преследват неотстъпно бягащия враг и го настигат при преправата на р. Днепър до Переволчино. Переволчино от 29.08.1709 г. е Рубикон за окончателния крах на скандинавските надежди – капитулация и общо над 16 хиляди пленени нашественици с цялото им оръжие, снаряжение и артилерия. Победата под Полтава носи на княза най-високото военно звание фелдмаршал¹⁵.

Трудно може да бъде изведена точната формула за триумфалните успехи на пълководеца и военачалника Александър Меншиков. В тяхната основа стои безкористната вяръност към царя и Отечеството. Те са съчетани с безпримерна смелост, граничеща със себеотрицание и жертвоготовност. Някои историци я формулират като „хазартен риск“¹⁶. Примерите са многобройни: Край Ниеншанц Меншиков е в първата редица на шурма и сам помага за поставянето на шурмовите стълби до стените на крепостта. При Полтава се надсвива над смъртта, под него падат убити три коня. Но като че ли няма по-ярка демонстрация на неговата дързост от морската битка от 7 май 1703 г. при Нева. Идеята да се атакуват тежко въоръжени кораби с малки лодки, пушки и брадви граничи с безумието. „Самоубийственият“ отряд от 30 лодки е разделен на две. Едната колона ръководи Меншиков, другата самият Петър. В мъгливата сутрин руските шурмоваци успяват да се промъкнат до вражеските съдове и ги превземат „на абордаж“. Пленени са два големи кораба – галеонът „Гедан“ и фрегатата „Астрилд“. Надписът на медала, връчен на Меншиков от царя по повод победата в устието на Нева говори сам по себе си: „Небываемое бывает“ („Невъзможното се сбъдва“).

¹⁵ Советская военная энциклопедия. Том 5, Москва, 1978, с. 205.

¹⁶ Павленко, Н. Полудержавный властелин. с. 63.

Шедьовърът във военното изкуство на Меншиков е измамната тактическа постановка край Нарва (1707 г.). След няколко месеца обсада руският военачалник от пленници разбира за ширещия се глад в крепостта. И ето че скоро защитниците и забелязват как облечени в шведски униформи полкове водят престрелка с обсаждащите войски и придвижват към крепостта обоз с припаси. Голяма част от гарнизона напуска града, за да подпомогне идващото подкрепление. Всъщност „подкреплението“ представлява замаскирани руски полкове в шведски униформи. Хитро замислената засада завършва с грандиозно поражение за местния гарнизон, който губи над половината от личния си състав. След този ден превземането на силно фортифицираната, но обезлюдена крепост е въпрос на финална атака.

Александър Меншиков синтезира в образа и делата си типичните черти на руския войник и пълководец. Храброст и жертвоготовност в неговия характер и действия са съчетани със завидна енергия и организаторски умения, нападателен устрем и оригинални, нестандартни тактически прийоми в течение на военните действия. Именно той се явява една от ключовите исторически пълководци, които утвърждават статута на руската армия като водеща военна сила от европейски мащаб.

Последното му „военно“ дело е участието в мащабно морско учение през 1715 г. В 1721 година му е присъдена и титла на морски вице-адмирал.

Фактически военната му кариера приключва през февруари 1714 г. Посрещнат тържествено с воините-победители в Петербург, той посвещава остатъка от живота си на „цивилните“ държавни дела и изграждането на Санкт Петербург като голям и красив европейски град и новата столица на Русия според замислите на новопроизведения император Петър Велики.

Строител и организатор

Меншиков е назначен за генерал-губернатор на Петербург през 1703 г. и остава на този пост с кратко прекъсване до 1727 г. На тази длъжност той материализира организационния си талант на държавник, строител, разпоредител. Като такъв той осъществява мечтата на Петър Велики новият град да израсне от блатистите земи до Ладожкото езеро до столица на обновена Русия, „Северна Венеция“, и ключово пристанище на Стария континент.

В първите години след основаването на града стратегията на Петровия губернатор включва освен изграждането на най-необходимия жилищен фонд (едноетажни дървени къщи), вятърни мелници, хамбари, улици, строителство на военни съоръжения. Такава е крепостта Кронщат на остров Котлин. Отбранителната стратегия включва и по-

строяването на корабостроителници и кораборемонтни работилници (т.нар. „верфи“) по протежението на река Нева. Издигнати са и функционирали прочутите Петровски и Повенецки оръжейни заводи. 1719 г. е завършен и леярният завод. Губернаторът полага неизменни грижи за снабдяването на разквартируваните в града военни части.

След придобиването на военно превъзходство в Северната война акцентът в строителството на града се пренася върху неговото благоустройство. Важна роля изиграва и фактът, че Санкт Петербург е обявен за новата столица на Русия. През 1713 г. в нея се пренасят императорския двор, сенатът и дипломатическия корпус. И ако император Петър Велики разгръща мащабните си замисли за устройството на новия престолен град, на неговия „парадайз“, то тези планове са осъществявани именно от неговия генерал-губернатор. Осигуряването на работна ръка и специалисти за разнообразните проекти, тяхната техническо и финансово осигуряване, инспекцията на изграждането на обектите пада изцяло върху Меншиков. Обширният му дом на Василевкия остров (наричан до днес „Дворецът на Меншиков“) не е само разкошно жилище, а и работно учреждение с редица канцеларии на чиновници и администратори, пишешци и разнасящи преките нареждания и указания на губернатора.

Правилното застрояване на града, „укротяването“ на прокопаните канали с дървена обшивка, изграждането на мостове през Нева и нейните притоци („мостът, наречен Петровски е изграден от дървени трупи“ през 1706 г.)¹⁷ са първостепенни задачи за губернатора. Тук не бива да бъде пренебрегван и решителния принос на обикновените работници, чиято повишена смъртност се дължи на суровия климат и на недостатъчно подходящите условия на работа и живот.

Също така отговорност на градоначалника се явяват спазването на чистотата по улиците и площадите, реда по пазарите и превенцията срещу умишленото покачване на цените, контрола на качеството на предлаганите там стоки. В отговорностите на губернатора и неговия административен апарат са и организацията на реда в града, и работата на нощния караул, инспекциите при спазването на противопожарните мерки.

Пристанището е разширено и обновено в унисон с императорската идея новата столица да стане търговска „врата“ и „око“ на Русия към Европа. Само през 1724 г. на него акостират 180 чуждестранни търговски кораба. „Прозорецът към Европа е отворен.“¹⁸

¹⁷ Опарина, Е. „Как работят подвижните мостове – символ и главна забележителност на Санкт Петербург“ <

¹⁸ Орлов, А. Сивохина, Т. История на Русия от най-древни времена до наши дни. с. 164.

Постепенно според идеите на императора и осъществяването им от неговата „дясна ръка“ Меншиков, Петербург придобива мащабите и фасадата на живописна европейска столица с каменни улици, широки площади, монументални храмове като Петропавловския събор (строителството му започва 1710 и продължава до 1732 г.) и красиви паркове. Издигнати са внушителните сгради на Адмиралтейството, първият музей и първата публична библиотека в Русия (1719 г.). Оформена е прочутата лятна градина с амбицията да стане „по-хубава от Версай“, с нейните павилиони, зелени поляни и статуи в античен стил. На 22.01.1724 г. е открита и Морската академия на страната, която прераства по-късно във фундаменталната Руска академия на науките.

1721 г. Петербург се превръща един от малкото осветени европейски градове – улиците му са огрени от 595 специално изработени фенери за нощното осветление.

До голяма степен уникалният облик на Петербург, обогатен, ала останал автентичен през вековете, се дължи на неговите основатели и първи строители като Александър Меншиков.

Социален статус, обществено и държавно признание

Александър Данилович Меншиков достига върховете на признание и успех в обществената йерархия на царска (императорска) Русия. Синът на коняря (или мужика) се изкачва до най-високите етажи на държавната стълба и получава редица важни постове, награди и привилегии, достъпни изключително за високоблагородни особи. Званията и почестите, които придобива, са свързани с неговите военни, но и светски ангажменти и заслуги.

Още в 1702 г. след ходатайство на Петър му е присъдена благородническа титла – граф на Свещената Римска империя. С грамота на римския император Леополд на 19 януари 1705 г. е произведен в княжеско достойнство. По височайше повеление на Петър I на 30 май същата година му е присъдена на него и по низходяща линия на неговото потомство титлата княз на руското царство. Титулт „княз на Ижорската земя“ (Ингермландия – днешна Петербургска област) е придружен от официалното обръщение към личността му – „негова светлост“. Също така е назначен от император Петър Велики за първия председател (президент) на новосформираната Военна колегия и заема поста за продължителен период (1719 – 1724 и 1726 – 1727).

Според становището на историографите, след смъртта на Франц Льофорт (1699 г.) именно Меншиков остава най-приближения съратник и приятел на Петър I, неговата „дясна ръка“, „сянка“, верен помощник във всяко начинание. При тържественото влизане и грандиозния победен парад на Петър в Москва (21.12.1709 г.) той застава от дясната

страна на царя, което подчертава неговите изключителни заслуги. На 11 август 1723 г. по време на тържествена церемония „дядото“ на руския флот (тоест самият император) го провъзгласява за „лоцман“ на флота. През май 1724 година при коронацията на Екатерина I отново е показно поставен на почетна позиция. Доверието на императорската двойка е толкова голямо, че именно на него е поверено попечителството над царските дъщери Анна и Елисавета.

Подобаващи са и получените награди от втория човек в руската държавна йерархия. Фелдмаршал Меншиков гордо носи на своя мундир най-високите руски ордени: орден на „Св. Андрей Първозвани“ (1703), орден „Св. Александър Невски“ (1725), орден „Света Екатерина“ – 1727 г. (единственият мъж, награден с типично „женски“ орден) и отличията на европейските монархии: „Орден на Белия орел“ на Жечпосполита (Полша – 1705 г.), „Орден на Слона“ на датския крал (1710) и „Орден на Черния орел“ на пруския канцлер (1713 г.).

Любопитен факт е, че именно Меншиков е първият руснак удостоен със званието почетен член на Лондонското кралско общество. Писмото за удостояване с почетното членство е подписано от самия Исак Нютон (1714 г.)

Длъжностите, почетните звания и награди логично кореспондират с просперитета на материалното и имотно състояние на Александър и цялата фамилия Меншикови. По правило императорът го награждава с територии от завладените земи. Още през 1700 г. синът на мужика получава във владение село Лукино в Московския уезд (област). Победата при Калиш му носи като царско дарение гр. Орша в Литва. Заради успешния поход срещу Мазепа (1707 г.) Петър му присъжда владението на село Ивановское, принадлежало на продажния хетман. А след славния триумф при Полтава Меншиков придобива владение над градовете Почеп и Ямпол с прилежащите им земи.

Многобройни са и резиденциите и дворците на великия княз: Меншиков дворец в Санкт-Петербург в Ораниенбаум и Големия Меншиков дворец в Кронщат, Подмосковния Алексеевский дворец, резиденцията в Раненбургската крепост. Свидетели като пътешественика Корнелий де Бруин ги описват като „великолепни места“ с удивителни градини и езера. А самите сгради са внушителни с „красиви кабинети и удобни стаи“¹⁹. Собственикът им поддържа изискана кухня, огромен брой чуждестранни слуги, великолепен оркестър, разкошни екипажи и пишно обзаведени покои. Дворецът на Меншиков на Василевският остров в стил барок нерядко е използван като жилище от самия император. Строителството на двореца в столицата „започнало през май 1710 г. До 1714 г. по-го-

¹⁹ Павленко, Н. Полудержавный властелин. с. 45.

лямата част от строителните работи били завършени.²⁰ „Петър Първи нарекъл двореца „Посланически дом“ и прекарвал в него почти всички празници и тържествени вечери.“²¹ Разкошът в Петербургската резиденция е толкова показен, че често там се извършват важни държавни и семейни актове и процедури. В двореца се осъществяват и ритуалите на две царски сватби.

При конфискуването на владенията на Меншиков след неговото сваляне от власт, се оказва, че висшият държавен сановник притежава 8 града, над 60 села и повече от 43 хиляди крепостни селяни от мъжки пол. Той е най-богатия крепостен владетел в Русия след самия цар. Така че епитетът „полудържавният властелин“²², използван от редица историци, намира своята обосновка.

Личен живот

Историографията по правило спазва тънката граница между историческата достоверност и намесата в съкровено, лично пространство на изследвания от нея обект. Но в много случаи именно интимният живот на историческата фигура оформя неговия облик като личност.

Жената на живота за Александър Меншиков се именува Даря Михайловна Арсениева – рожба на якутски войвода. Александър се среща с нея през 1698 г., когато е 25-годишен (тя е само на 16). Даря изпълнява функциите на придворна дама в свитата на царевна Наталия Алексеевна. В тази свита са и сестрите на Алексаша – Анна и Мария. Случайното запознанство при посещението на сестрите прераства в голяма и взаимна любов между скромната, лъчезарна и красива девойка и мъжествения воин. След оживена размяна на писма в течение на няколко години, пратки с подаръци като „елмазено сърце“ и взаимни уверения в обич, на 18 август 1706 г. идва ред на тържественото бракосъчетание и тяхната пищна сватба в Киев. Даря Михайловна остава предана съпруга на Меншиков до края на земните си дни. Тя му ражда 7 деца (трима сина и четири дъщери). От личната кореспонденция между двамата личат взаимната им обич и привързаност. Както и страданието от честите раздели заради отсъствието на съпруга от дома и участието му в бойните действия. Само за 1712 г. Александър праща 15 прочувствени послания до любимата жена. В годините на военни ангажименти на мъжа си Даря Михайловна напуска охолния живот в Петербург и Москва и пребивава в Киев, Харков, Смоленск и Брянск, за да е по-близо до него.

²⁰ Т, Марина. „Василевският остров и дворецът на Меншиков“, <<https://patilane.com/sankt-peterburg-vasilievskiyat-ostrov-i-dvoretsat-na-menshikov/>> (11.03.23), с 1.

²¹ Т, Марина. „Василевският остров и дворецът на Меншиков“.

²² Павленко, Н. Полудержавный властелин. с. 7.

Писмата на Меншиков до обичаната съпруга, както и цялата му останала кореспонденция, административните му документи и актове, са диктувани от него, но писани от секретар. Князът владее говоримо немски език и умее да чете: нееднократно го прави, прочитайки списъците с награждавани офицери на публични тържества. Но писмено Меншиков през целия си живот остава неграмотен. Това е любопитен личен детайл от образа на видния държавния деятел. Той успява да наподобява полуграмотен подпис с печатни букви на по-късните документи, но остава далеч нивото на високообразована личност. Липсата на системно образование „светлейшия княз“ компенсира с тънък усет и интуиция, с практицизъм и енергия в решаването на държавните дела. Както и на съдействието на многобройни секретари и писари – от преките му помощници Волков и Франц Вит до всичките 29 официални служители в неговия щат на генерал-фелдмаршал. Отношението на Александър към неговите подчинени историографите характеризират като „патриархално“²³. Той е техен господар и разполага с живота им и с плодовете на техния труд. Но също така се грижи за тяхното благосъстояние, защитава ги и осигурява кариерното им развитие.

Все пак Меншиков следва аристократичната мода и в упоменатата вече резиденция на Василевкия остров създава галерия с изискани картини по стените и придобива лична библиотека. Тя е необходимото интелектуално украсение на благородническото жилище.

Почти моногамното битие след брака на втория човек в империята съвсем не изключва наличието на такт в сърдечните дела. Петър често използва своя добър приятел и като посредник при решаването на личните си (по презумция с държавно значение) ангажменти. По време на „великото посланичество“ (1698 г.) в Англия Александър връчва прощален подарък на местната любовница на царя – актрисата Летисия Крос. Именно на него е възложена деликатната мисия по развода на Петър с първата му съпруга – княгиня Евдокия и уреждането на брачните договарености с Марта Скравонска (Катерина Трубачова), известна по-късно като Екатерина I. Чаровната пленница от Мариенбург е преминала като прислужница и държанка през неизвестен сержант, пълководец Шереметиев и самия Александър Данилович. Но овладяла сърцето на Петър, слугинята се въздига в царица, за което е вечно благодарна на своя покровител.

За личното влияние на Меншиков върху поведението и постъпките на руския владетел красноречиво говори и следния епизод. Петър периодично изпада в неконтролируем гняв. В конкретния случай през май 1698 г. този гняв е насочен към болярина Шеин и градира в смърт-

²³ Павленко, Н. Пьотър Първи. с. 190.

на заплахата за потърпевшия. Напразно Льофорт, Зотов и Ромодановски се опитват да предотвратят печалната развръзка. Самите те получават удари с шпага. Едва след намесата на Александър, Петровият свещен гняв е укротен.

Като част от личното пространство трябва да бъде отбелязано, че здравето на княза съвсем не е безпроблемно. Той страда дълги години от хронично възпаление на белите дробове. Но със силния си организъм го преодолява без да води здравословен живот. Едва в последните периоди на управлението си е принуден да се лекува на парни бани и минерални извори. Напротив – негови сътрапезници (като камерюнкер Бергхолц) възхваляват разкошните софри и безкрайните шумни алкохолни пирове по руски образец у Меншикови. По повод рождения си ден на 6 ноември 1715 г. Меншиков се напива до безпаметност, губи връчения му орден с брилянти. Независимо от обявената щедрата награда за намиране на ордена (200 рубли) на историческата наука остава неизвестно дали той е открит. През юли 1721 г. по повод пускането на вода на кораба „Панталеймон“ се организира друго подобно угощение. На него Меншиков губи съзнание, смъртно пиян.

Друга, далеч не толкова осъдителна, страст на княза са игрите на карти и партиите шах.

В личния си живот Меншиков е добър съпруг и грижовен баща на семейство, приятел и довереник в личните дела на своя царствен покровител. Пороците му градира в други области на човешките и обществени взаимоотношения.

„Тъмните“ страни на руския герой

Въпреки всичките му приноси за каузите на Русия, историческата аура на Меншиков е далеч от идеализирания образ. Безпристрастната научна хроника регистрира редица откровени пороци, които помрачават ореола на великите му дела. Един от тези пороци е безкрайната алчност за земя и пари, с които синът на селянина се опитва да компенсира невзрачния си произход и бедното си детство. Мнозина зависими от царския фаворит боляри, търговци и чиновници (дори и общини, манастирски и духовни общности) му даряват разкошни подаръци и значителни суми, надявайки се на неговите закрила и благоразположение. Само след завоюването на Шлиселбург и Виборг той получава като подаръци 19 160 рубли.

Въпреки щедрите дарения на монарха и подчинените, Меншиков перманентно увеличава паричните си постъпления с нелегитимни дейности. 1714 г. избухва т.нар. „продоволствена афера“. На великия княз е възложено да доставя хляб отначало в Петербург, а след това в Московска и Казанска област. Но продажните цени на хляба достигат неве-

роятни висоти и възбуждат народното недоволство. Специалната разследваща комисия приема, че печалбата на доставчика в Петербург е „умерена“ (30%), но тя се умножава до над 65% в Москва и Казан. В крайна сметка Меншиков получава „начет“ и е принуден да върне част от нея. А царят издава два специални указа, забраняващи на висши държавни служители да извършват държавни поръчки и лимитира максималния процент печалба – 10%.

Александър Данилович прави вечната грешка на всеки фаворит: вместо да се държи в сянка, използва за лично облагодетелстване своята сила и влияние. Датският посланик Юст Юл заключава за княза, че „във всичко, което се отнася да почести и печалба, е най-ненаситното от съществата, родени някога от жена“²⁴. Подобни са и тъжните обобщения на самия Петър Велики. Императорът с огромно разочарование заключава: „Меншиков е заченат в беззаконие, а с мошеничество ще свърши своя живот“.²⁵ Основният капитал на неговите придобивки съставят присвоените под различни предлози земи, гори, села на провинили се благородници. В добавка князът се специализира по отнемане на наследства на спорни имуществата. През 1711 г. нашумява машинацията му спрямо бившия литовски хетман Огински. Възползвайки се от крайно затрудненото материално положение и дълговите му зависимости, Меншиков изкупува на безценица семейното му имение край Езерско. Подобна сделка е недостойна за благородник.

Незаконни грабежи спрямо полските магнати и дребната шляхта по различни поводи за изнудване са практика в делата на „негова светлост“. Широка публична известност добива и Почепското дело. Освен дарения му след битката при Полтава гр. Почеп, Меншиков с безскрупулните си похвати „изкупува, изнудва, заграбва“²⁶ земския фонд на цялата област.

Другата страна на греховните Меншикови страсти са присвояването и разхищението на държавните средства. Известно време той пази показна почтеност, не приема рушвети, за което е наричан „избрано от бога оръдие, единствения човек, който няма порок пред царя“ от събирателя на доходи Курбатов.²⁷ Самият княз нееднократно признава, че е харчил „държавни пари за себе си, а свои за нуждите на хазната“²⁸. Меншиков тенденциозно пропуска съотношението: присвоените от държавата суми са многократно по-големи от жертваните лични средства в неин интерес. Императорът е особено бдителен в посока на

²⁴ Павленко, Н. Пьотър Първи. с. 189.

²⁵ Павленко, Н. Полудержавный властелин. с. 211.

²⁶ Павленко, Н. Пьотър Първи. с. 190.

²⁷ Павленко, Н. Пьотър Първи. с. 190.

²⁸ Павленко, Н. Пьотър Първи. с. 192.

злоупотреби с държавни средства и се отнася безмилостно към всички „грабители“. Издава редица укази, предвиждащи жестоки наказания за държавни чиновници, присвояващи бюджетни активи. Пратени в Сибир и екзекутирани са държавници на високи постове като другаря му от детските години Кикин и вече споменатия Шафиров. Критериите спрямо фаворита и любимеца на императора все пак са различни. Нали той е единствения, към който в своите писма царят използва обръщения като: „Май липсте камарат“, „Мой господин капитан“ или „Mein Herr“²⁹. Петър с горчивина констатира неотменната нужда от Меншиков в държавните дела: „Остана ми една вярна ръка, макар и крадлива“.³⁰ Срещу Александър Данаилович се водят няколко следствия (1715, 1718, 1724 г.). Закрилят го кръстникът на неговите дъщери тоест самият император и новопроизведената императрица. Той признава част от прегрешенията си. И се разминава с царско порицание, връщане на присвоените земи и суми.

Към греховете на княза се прибавят приютяването в своите имения на избягали селяни срещу заплащане и укриване на крадци и други престъпници.

В крайна сметка дори търпението на закрилниците му приключва. 1724 г. чрез строги санкции Петър I го лишава от няколко имения, отнема му патента за изкупуване на тютюн в Русия, сваля го от поста на императорски наместник на гр. Псков. Меншиков е детрониран и от „сакралните“ длъжности Президент на Военната колегия и заемания почти 22 години пост губернатор на Санкт Петербург.

Следващата година обаче Петър Велики вече на смъртния си одър го извиква обратно при себе си. Този акт се приема като прошка спрямо провинения фаворит.

Неизбежната участ на „сянката“

Съдбата на Александър Меншиков повдига вечния исторически казус за великия владетел и неговия най-приближен сътрудник, неговата „сянка“. „Сянката“ изчезва без нейната светлина, министърът губи влияние без своя царствен патрон. Според запазените данни и документи на Александър Данилович му е пределно ясно, че издигането му се дължи на покровителството на „император всерусийский“. Дори железните парапети в Големия Петербургски „Дворец на Меншиков“ са украсени със съчетанието на двата инициала (ПМ и АМ). Заради това е беззаветно верен на своя другар и владетел до последния му земен ден.

Но след смъртта на Петър Велики (януари 1725 г.) е принуден да действа самостоятелно. Опирайки се на гвардията той издига на прес-

²⁹ Павленко, Н. Пьотър Първи. с. 118.

³⁰ Павленко, Н. Полудержавный властелин. с. 98.

тола вдовицата на Петър под името Екатерина I. По този начин запазва влиянието си още няколко години. Меншиков си връща двата ключови поста в държавата – президент на Военната колегия и столичен губернатор. В началото на 1728 г. е удостоен със званието генералисимус, което го превръща във върховен командир на руската войска. Князът безрезултатно харчи сили и време, за да бъде избран и удостоен с титлата херцог на Курландия (днешна Латвия) и да увенчае с владетелска корона себе си и рода си. Неговите амбиции поставят външната политика на държавата пред риска за война с Полша и Екатерина с изрична заповед го връща в Петербург. Ала авторитетът му е вече „безвъзвратно накърнен“³¹.

Политиката на Меншиков и живите съмишленици на Петър (Макаров, Волков, Остерман, Толстой) е да запазят основните параметри на Държавното развитие, макар без тяхната енергия и мащабност. Продължена е грижата за армията и нейната боеспособност. Съхранена е колегиалната система на управление и нейните органи, новостите в бита и нравите на благородничеството, разпространението на Просветата (открита е Академията на науките по Устав, писан от починалия император). Влошаващото се положение на обикновените хора (селяни, занаятчийци, търговци), лавинообразните бягства на крепостните, безпокойт княза. В своите програмни документи той посочва като причина за трудната вътрешнополитическа обстановка разрасналият се чиновнически и административен апарат.

Меншиков намира подкрепа, за да основе Върховен таен съвет. Целта му – да обезсили и минимализира влиянието на Сената. Но тази административна реформа в един момент ще се обърне против самия него и неговите мегаломански планове.

Довчерашният продавач бленува за владетелско достойнство. Решава да сгоди дъщеря си за новия цар. Раздава от името на малолетния господар широки привилегии, постове и държавна издръжка на всеки от членовете на фамилията си. Всекидневните нужди на княза и неговото семейство и род удовлетворяват 322 служители и слуги. Месечната им издръжка от 4426 рубли и 85 копейки е внушителна сума. Именно прекомерните му лични амбиции и алчност довеждат до предвидимия крах.

В своя крайно егоцентричен поход към короната Александър ще се стреми да отстрани всякаква конкуренция и дори верните си съмишленици, на които разчита в коварните междусобици за власт и влияние в двореца. Отношенията му с Пьотр Николаевич Толстой минават през различни етапи на близост и противопоставяне. Дватама се съюзяват и след смъртта на императора при интронизирането на Катерина.

³¹ Прозоровская, Б. Меншиков-его жизнь и государственная деятельность. Москва, 1895, с. 283.

След това обаче близостта е забравена и заместена от съперничеството за разположението на новата владетелка. „Най-довереният и изкусен от министрите на царицата“³² рязко се противопоставя на княжеските планове за сватба на престолонаследника с дъщерята на Меншиков. В крайна сметка влиянието на Александър надделява. В деня на смъртта си Екатерина подписва заповедта за следствие срещу Толстой по клеветническо обвинение. Той е арестуван и изпратен на заточение в Соловки, където умира след година и половина (януари 1729 г.).

Отстраняването на Алекс Макаров пък може да се характеризира като типичен дворцов преврат. Случайно изпуснатата реплика за неодобрение на годежа между династическия наследник и Меншиковата дъщеря го превръща в пречка за осъществяване на амбициозните княжески планове. На 23 май 1727 г. след погребението на Екатерина, кабинетът на новия цар е заличен и неговият секретар – на практика уволнен. Алекс Василевич е назначен на по-ниска длъжност „Председател на Камер-колегията“³³.

След кончината на Екатерина I, Меншиков постепенно губи контрол над дворцовия елит около непълнолетния наследник Петър II. Без височайше покровителство той е доста уязвим за обвиненията на неговите династични противници – родовете Голицини и Долгоруки, барон Остерман и хетман Скоропадски. Към причините за неговото падение трябва да бъде отбелязана още една. Александър страда от все по-тежки и продължителни пристъпи на болестта и отсъства за дълги периоди от дворцовия живот.

Като обобщение Александър Данилович очевидно разбира властта като източник на средства, привилегии и лукс. Петър I управлява в режим на „краен деспотизъм“, но и с ясно осъзнатия дълг „да служи на държавата и общественото благо“³⁴. При Меншиков дългът остава на заден план. Неговият несъмнен талант на военен командир не е съпътстван с дарованията, културата и широтата на хоризонта на далновиден държавник. Той остава в интелектуално отношение на нивото на отличен изпълнител на чужди планове. Личната му държавническа визия за развитието на империята просто липсва.

На 9 септември 1727 г. Меншиков е поставен под домашен арест след тайно разследване на Следствената комисия към Върховния таен съвет и със специален указ на Петър II е въдворен най-напред в неговото имение в Раненбург (Воронежка област). Следват разпити за доказване на нови обвинения към княза. Съмненията за нерегламентирани връзки и заговор за държавна измяна с шведския посланик Дибен са

³² Павленко, Н. Полудержавный властелин. с. 280.

³³ Павленко, Н. Полудержавный властелин. с. 286.

³⁴ Шмурло Е. Ф. История на Русия IX – XX век. с. 338.

несъстоятелни. Слуховете за несметните му богатства в злато и пари, за влоговете в банки във Венеция и Амстердам за се оказват мит – такива не са открити. Обвиненията в злоупотреби и кражби от хазната са трудно доказуеми. Но новите лидери около царя пожелават разправа. Съгласно решение на Върховния таен съвет от 09.02.1728 г. князът е лишен от всички постове, звания, титли и имоти, отнети са му всички ордени и отличия и е осъден на заточение в Сибир „с цялото си семейство“³⁵. Държавните ментори капитан Мелгунов и статски съветник Плещеев описват и конфискуват цялото му движимо и недвижимо имущество, дори дребните накити и излишъците в гардероба на съпругата и дъщерите му.

В тъжния поход към мястото на заточение 56-годишния Меншиков болезнено ще осъзнае вечния исторически принцип за преходността на земната власт и богатства.

Но на бившия втори човек в държавата предстои да преживее най-свидната загуба. Даря Михайловна се разболява фатално по време на дългото и мъчително пътуване. Скоро (между 5 и 18 май 1728) тя умира и е погребана в местното гробище в Горен Услон на 12 км. от Казан. На нейната могила правнукът и ще постави каменен часовник. На него е издълбана вечната римска максима за историята, касаеща и Александър – „*Sic transit gloria mundi*“ („Така преминава земната слава“). Гробната могила на княгинята е съхранена до днес.

В малкото селище Беръзов (Тоболска губерния), останал заобиколен от само от децата си и 8 най-верни помощници, Меншиков доживява последните си дни. Той приема с християнско смирение и философска мъдрост превратностите на съдбата: „С обикновен живот започнах, с обикновен и ще завърша“³⁶. Алексаха не е загубил уменията на младостта си и със собствени средства, сръчност и труд издига малката селска църквичка, където при олтара ще бъде положено тялото му. Това става след смъртта му при епидемията от едра шарка на 12 ноември 1729 г.

В историко-аналитичен план животът и делото на Александър Меншиков предизвикват няколко важни за историята следствия. Най-непосредственото от тях е, че той дава началото на прочутия род Меншикови със значим принос в руската летопис. През 1729 г. след баща си умира и дъщерята на Меншиков – Мария, която е била сгодена за малолетния цар Петър II. Но неговият син Александър Александрович получава амнистия и част от бащините имоти от племенницата на Петър I – импера-

³⁵ Павленко, Н. Полудержавный властелин. с. 331.

³⁶ Филипов, А. Любезный друг Алексаха: Взлет и падение Меншикова. – В: Газета Культура, брой от 27.05. 2022 г, Москва, с.1.

трица Анна Йоановна (Ана Ивановна) през 1731 г.³⁷. Така продължава родословното дърво на фамилията, дало на Руската империя редица благородници, държавници и генерали до 1918 г., когато пряката родова връзка е прекъсната.

Ингермеландският императорски полк също надживява своите създатели Петър Велики и първия си легендарен командир Александър Меншиков. След триумфа в Северната война новите генерации на полка, под командването на различни пълководци (в това число и на феноменалния Александър Суворов), участват в много важни военни кампании през различните периоди от руската история от 1702 до 1914 г. Полкът печели разнообразни воински отличия и награди. Сред тях трябва да отличим неговата връзка с българската историческа съдба и „почетното знаме“ „За преминаване на Троянския проход“ през зимата на 1877³⁸, като важен епизод от руско-турската война.

Но най-важната и глобална последица от усилията на Петър Велики и неговия първи помощник и съратник Александър Меншиков е възроденото величие на Русия. Въпреки противоречията в житейския път и образа на Меншиков, той остава в историята като забележителна личност, променяща измеренията на една епоха. Най-видният от плеядата сподвижници на царя-реформатор, действителен помощник в преобразованията на великия Петър I, той е фигура, „чиято важност и значение не подлежат на съмнение“³⁹ и личност значима не само за руската, но и за европейската история.

ЛИКВИДИРАНЕ НА ЕНИЧАРСКИЯ ОДЖАК (КОРПУС)

Емилиан ЧЕРНЕВ

БП „Български език и история“,
ПУ „Паисий Хилендарски“

Еничарската прослойка изиграва голяма роля в обществения и политическия живот на света, както за поданиците на империята, така и за населението извън османската империя. Новосформираната необикновена до този период армия притежаваща едновременно робски и привилегирован статут оказва сериозно влияние на цялостното развитие на Османската империя. Явява се като водещ фактор за завоевателните действия на Османската империя. Ако погледнем от чисто военна гледна точка най-добрия метод за превземането на крепост, кула или друго военно съоръжение се явяват еничарите. Тъй като спахиите се оказват непосилни в това начинание. При военното действие те се справяли добре в по-непроходими терени, с отбранителните техники и пробивали път за спахиите. В началния период на създаването си те тласка ли империята към върха, а в последствие нещата търпят рязък обрат и довеждат империята до упадък. Не подчиняването от страна на еничарите и проблемите, които създават на империята довело до необходимостта те да бъдат унищожени един път завинаги при султан Махмуд 2 през 1826 година, след което се налага армия по западен образец.

Създаването на еничарския корпус или както е по-правилно според Ибрахим Карахасан – Чънар (оджак) се налага от нуждата на османската империя да увеличава своите войскове части, заради голямата нужда при завоеванията и тяхното защитаване след завоевателните действия. В началния си период на създаване (yeni çeri) еничарския корпус е най-мощното оръжие на Османската империя. Редовната група еничари (нефер) са сърцето на пехотната сила на империята, която в първия етап на създаването си не търпи откъс, но в по-късния етап нещата се променят заради редица фактори, например като получаваните все повече права, увеличаването на броя им, както и разпространяването им в цялата обществена прослойка и отказа им да се бият.¹

¹ Карахасан-Чънар, И. Светът на исляма. Т. 3. София, 2007, с. 11 – 30.

Те се явяват един уникален случай на социалното инженерство на османската империя в своя период на създаване според професор Пламен Павлов. Робският им статут на крепител на централната власт в началния си период се справя добре но в последствие показва своята истинска същност като дори превръща централната власт в своя под-властна, като дори и висшата институция се оказва под еничарско влияние. След неуспехите на пехотата на Орхан хан наречена яя както и нейните безобразия който е извършвала и в мирно време, и по късно ще проследим при еничарите е принудило султана да се избират предимно друговерци за войската но и те се изявяват негативно, в по -късен период както ще бъде добре проследено. Предполага се че в началния етап за попълването на тази войска се използват предимно роби от завладените територии, но в последствие недостига на хора е принудил властта да попълва войската с така нареченият начин на попълване чрез данъка девширме което буквално означава (събирам, набирам). Най-вече се предполага че този начин на набиране се е наложил най- вероятно при Мурад 1 (1359 – 1389) според Мехмед Нешри и Ашик Пашазаде или Баязид I с прозвището Йълдъръм (гръмотевицата) през XIV век или по-късно но според гръцката изследователка В. Папулия показва че подобни случаи има още в края на XIII и началото на XIV век след Косовската битка 1389 година, с установяването на властта на османския бейлик в Мала Азия, но откъслечни и не толкова разпространени.² Също имаме данни от хрониката „Каванин Йеничерян“, че еничарският оджак е основан 1362 или 1363 година. Друга доста правдоподобна теза за налагането на еничарското набиране е след 1402 година в битката при Анкара когато се налага бързото запълване на османските отряди. Главната идея за създаването на оджака е на Кара Рюстем паша и Кара Халил паша, който са повлияни до голяма степен от исляма и идеите за джихад. Други сведения имаме и от солунския митрополит Исидор за набирането на девширме. Попълването на османската армия от местните населения е доста добра и обмислена тактика за първият и период на създаване. За свой водачи избират харизматични личности, като например анадолеца Хаджъ Бекташ Вели, като по-късно в негова чест се споменават в множество извори като „Зюмрей Бекташян“ или „Дудемани Бекташян“.

Еничарите преминават от наборно християнско население за служба на султана към производно поколенческо съсловие. Тяхното рекру-

² **Papolia, B.** Ursprung und Wesen des „Knabenlese “ im Osmanischen Reich. München, 1963, p. 77 – 91.

тиране започва от не мюсюлманския народ, чрез така наречения кръвен данък девширме, и то от изброени поименно народи.³

Взима се по едно на всеки пет момчета от дадено семейство (така нареченото пенчик оглана). Но ако семейството има само едно дете то не се е взимало, защото по този начин семейството се прекъсва родствено и държавата губи един бъдещ данъкоплатец. В редки случаи това правило е нарушавано, като цяло империята е мислила с една голяма и добре осъзната перспектива. Те не се набирани от цигани, евреи, персийци, кюрди и турци. Интересен факт е че от Влахия и Молдова не са набирани заради статута им на васално княжество. Когато тръгва сюрюджубашията (офицерът отговорен за девширмето) да събира деца той получава списък от кадията, които пък се допитва до християнските свещеници в тези райони който имат данните на своите вярващи. Предимно са вземани деца от 8 до 12 години, които могат да се грижат за себе си.⁴ За това и в този период са женени доста млади момчетата, с цел избягване от кръвния данък. Най-големия прираст на събрани момчета се отчита при управлението на военолюбивия султан Селим I Явуз (Свирепия), и султан Сюлейман. При самото събиране се е преминавало през различни региони на империята определяни предимно от султана, не да се взима само от един регион. В следствие огледа на агата на оджака одобрените са ескортирани, като в случай на инцидент при пътуването сюрюджубашията е трябвало да изготви забитнаме (подробен отчет за случилото се). След зачисляването им в еничарското подразделение за обучение най-напред са селектирани по външни белези, красота, стойка, сила и така нататък. Избраните, харесаните са наречени ич оглани (вътрешните синове) и са вкарани в ендерун (вътрешния двор на двореца). Приемат исляма и попадат в една доста сложна система на подготовка, учили са поне 3 езика турски, арабски и фарси (персийски).

Добре са познавали достиженията на Османската култура във всичките и аспекти. Биват обучавани във военно изкуство на много добро ниво.

И точно от тях в един момент е можело така добре да се издигнат в османската йерархия, ако покажат определени качества, но и да бъдат победители във вечните интриги на тези среди, че дори да стигнат до поста велик везир.

Успявали са добре да се вмъкнат във всяка една прослойка, като по-вечето велики везири, везири, паши, санджак бейове, бейлер бейовете

³ **Мутафчиева, В.** Аграрните отношения в Османската империя през XV-XVI в. София, 1962, с. 57.

⁴ **Спасов, Л., Борисов, Д., Маринова, М.** Стопанска история на България, Европа и света XV – XX в. София, 2016, с. 48 – 54.

са възпитавани, като управленци, момчета взети от Европа и най-вече от Балканите, наричани кул (роби). Това са хора които са изцяло лоялни единствено на династията и султана и знаят много добре, че живота и имота им са повлияни до голяма степен от тях.

И добре са осъзнавали, че днес той може да им даде, а утре да им вземе всичко, дори и главите. Другата останала част от селекцията се наричат аджемиоглани (неопитните синове). Те са приемали исляма, изпращани са в Анадола в мюсюлмански семейства за да научат турски, за около 3 години през което време фиска (хазната) плаща ежегодна сума за тяхната издръжка. След 3 години те се връщат в Истанбул, Бурса и Одрин и постъпват в еничарските казармите. След успешно завършеното им обучение се провежда специална тържествена церемония наричана Капъя чикма (излизане от вратата) и биват зачислени в еничарските поделения.⁵ Това е първата професионална наборна армия в Европа и до края на XVI век оправдава голямото си име. Както са взимали насилствено деца, така има и случай на доброволно взети деца, заради мисленето на родителите им за уж по-добро бъдеще. В по-ранно време е било за предпочитане да се събират млади войни най-вече от селските райони с умисъл, че ще са по-здрави, по-калени или както казваме на български истински юнаци, докато децата на занаятчиите са мислени за по-малко корави. Но в по-късен период се набират и турци при султан Селим I, заради гнева му към корпуса, които вдигат множество бунтове към сафавидите и египтяните. Последното девширме е било организирано през периода на гръцката война за независимост 1821 – 1829 година. През XV век те са страшилището на империята, докато към края на 18 век те стават прът в колелата на империята, която вече е започнала своя упадък.⁶

През втората половина на XVI век започва мощната деградация на еничарите. Те осмислят добре своя статут и го използват добре като стават една от групите, които допринасят за голямата анархия в империята. Която се продуцира все по-мощно през XVII век и резултира политически от средата на XVIII век обхващайки Анадола и Европа и изземвайки властта в провинциите от централната власт. Водеща роля изиграва еничарската прослойка при възкачването на султаните след 1421 година когато умира султан Мехмед I, и започва конфликта между Мурад II и сина на Баязид I Мустафа Челеби, който бива освободен от плен от византийския император Мануил II Палеолог. Като му обещава териториални отстъпки и най-вече Галиполи, но в последствие след установяването на контрола над Румелия се отказва от съюза с визан-

⁵ **Георгиева, Ц.** Еничарите в българските земи. София, 1988, с. 19 – 32.

⁶ **Георгиева, Ц.** Еничарите в българските земи, с. 53 – 60.

тийския император и става негов противник. Но в последствие бива заловен и осъден на смърт чрез обесване в Одрин заради това, че посяга на властта и е обявен за самозванец.⁷ Получава се, че империята влага средства и ресурс в тях, а в резултат няма полза в късния период. Дори от края на XVI век при султан Сюлейман I те получили право да се женят, в резултат на което се създават и потомствени еничари, получават права и на собственост. Както и да се разселват след войната на Селим I с мамелюките. Кое е следствие от тежката финансова криза която е започнала през втората половина на 16 век и последната четвърт на XVI век, и най-вече обезценяване на акчето и срива на тимарската система. Сливът на спахийството оказва голямо влияние в този период. Опитът на султаните за овладяване на оджака не пожънва големи успехи.⁸ Осман II наричан генч Осман (младия) мислил да въведе конница за да отслаби еничарите, но те го ликвидирали. При управлението на султан Махмуд II, период известен като Танзимат деври започва периода на големи реформи. Султана започва с реформиране на армията, като премахва тази вече не нужна прослойка с помощта на Мехмед Селим Паша. Заради големите си права, дадени им от султана и това, че никой освен него и агата на еничарите (прекия им командир) не можел да им държи сметка, те започнали да си правят каквото решат, дори превърнали властта в своя играчка. Този привилегирован статут ги прави група, която през XVII – XVIII век прави всичко останало, но не и да участва във военни действия.⁹ Занимаващи се с всичко възможно за трупане на пари по-различни начини, грабежи, спекулации, лихварство, спекулативни операции. Това са хора придобили страшно голям капитал в процеса на времето, който по-късно става един финансов базис, който им позволява да претендират за политическата власт. Тези финанси им помагат също и за издържането на техните частни дружини, които са доста добри армии. Дори се месили и участвали сериозно във възшествията на редица султани. Но те излезли извън всякакъв вид контрол дори султана не успявал да ги контролира. Те правили доста бунтове спрямо султанската власт. Дори султан Мехмед II е първият който е свален от Чандарлъ Халил паша с помощта на еничарски бунт, и при възшествието си е платил доста голяма сума наричана джулюс бакшиши (бакшиш при възшествие).¹⁰ Изглежда, че средата на XVII век се оказва най-благоприятна за еничарите, защото за кратък времеви период те получават четири бакшиша което си е доста добър приход за тях. Тези средства

⁷ **Димитров, С.** Султан Махмуд II и краят на еничарите. София, 2015, с. 318 – 325.

⁸ **Карахасан-Чънар, И.** Светът на исляма, с. 113 – 121.

⁹ **Димитров, С.** Султан Махмуд II и краят на еничарите, с. 305 – 317.

¹⁰ **Мантран, Р.** История на Османската империя, София, 2011, с. 204 – 217.

са получени след смъртта на Ахмед I (1603 – 1617), и възшествието на брат му Мустафа I (1617 – 1618), след психичните му проблеми бива наследен от Осман II (1618 – 1622) след детронацията му от еничарите и убийството му е избран Мустафа II вследствие и той е детрониран и заменен от Мурад IV (1623 – 1640). Този бакшиш продължава до самият край на оджака през 1826 година. Еничарите станали една голяма спънка за Османската империя налагаща дори султана да им осигурява добра финансова сума при своето възшествие. Сумата в един период става толкова голяма, че половината средства в хазната отиват за този джюлюс, защото и те стават не малко на брой пък и от дивана или съдържама получават също добро заплащане. Причини за нарастването на еничарския корпус са; потомствените еничари и множеството балканци който желаят доброволно да се причислят към еничарските подразделения, като станат конвертити. Еничарите дори желаят оджака да бъде попълван предимно от техните деца и да не се набират вече чрез данъка девширме.

Защото за да бъдеш еничарин през XVIII век си е голям бизнес и ти предоставя големи привилегии. Жестоката необходимост от ликвидирането им просперира едва през 1826 година при управлението на султан Махмуд II, който физически ги отстранява. Победата в Морея ускорява планове на султана за разправа с този не нужен арсенал на империята, който в битката е видян на какво ниво е. Султан Махмуд II създава армия по западен образец, модернизира империята, променя облеклото.¹¹ Но това не се харесва на множеството еничари, който на 15 юни сряда 1826 година вдигат голям бунт спрямо османската власт. По време на бунта те нападали вакъфите, и държавни служби и правели множество зулуми, дори принудили еснафът да спре работа и да затвори. Еничарите започнали терор над местното население и увеличаване на данъците, с което печелят народа като свой враг. Дори имаме доста случай на оплаквания до централната власт от еничарите, най-вече от градското население където безчинствата повлияват в огромен аспект над населението. Еничарите започват по-често тормозене на данъкоплатците и увеличаване в пъти на данъците.¹²

Първия удар срещу еничарите е нанесен при Чорхер Чешмеси, като канонир Джехеннем Ибрахим ага удря с силите на два топа тази самозабравила се прослойка. На няколко етапа той намалява броя им като в следствие са потушени с масова сеч. След заповед от Махмуд Адли вечерта на 15 юни са срутени казармите в Истанбул, Бурса и Одрин и се налага новият тип войска, която успява да създаде за разлика от

¹¹ **Димитров, С.** Султан Махмуд II и краят на еничарите, с. 339 – 351.

¹² **Димитров, С.** Султан Махмуд II и краят на еничарите, с. 305 – 317.

своя предшественик Селим II. Немски и френски инструктори участват в обучението на новия тип армия. Махмуд II дори забранява със закон произнасянето на думата еничарин и принуждава шейхюлислямът да прочете една фетва срещу тях. Провеждат се гонения на еничарите в цялата империя и най-вече в провинциалните райони. Където голяма част от тях се е заселила при управлението на султан Селим I с умисъла му да укаже власт над тези райони. На 15 юли след обедния намаз в джамията „Зейнеп“ султан Махмуд Адли обявява края на съществуването на оджака със своя ферман.¹³ След тоталната разправа на султана с еничарите през 1826 година, той нарежда да бъдат изкарани казаните за общо хранене на еничарите на Ад мейдан с който те ознаменуваха своите бунтове и да бъдат измърсени и намачкани за да видят хората какво е останало от тях. Така приключва еничарският оджак, който дълго време е бил в основата на Османската военна сила. Махмуд II овладява властта в империята, устоява централната власт и се справя с десетилетната анархия която е настъпила. Той разбира, че империята е доста изостанала и се нуждае от модернизация и европеизация на всякакво ниво. С набирането на новата войска той прави голяма крачка в тази насока. Ирадието на султана донякъде спомага за по-бързия набор на новата войска. Най-значим отпечатък оставя с желанието си за промяна на всяка цена.

Еничарите се явяват ключов фактор в Османската империя, като в един период те издигат империята до култово равнище, а в последствие е водят до упадък, чрез регрес. Това може да ни покаже тяхното изграждане и фактът, че в началния период те биват мощна военна сила, а в последствие се превръщат в банда разбойници, които тероризират цялата империя като се започне с населението, централната власт и се стигне до султана. Еничарският оджак се превръща в държава в държавата.

Те са пример за тотална корупция във всички прослойки на обществото, в който вземат участие. Водещ фактор е това, че те печелят омразата не само на властта, а и на народа. В началото на XIX век те стават прът в колелата на вече западащата империя. Този период има голямо значение в трансфера на българската памет за Османския период. Техните безчинства и периода на тяхното сформиране се утвърждава, като най-травмиращото в паметта на хората за Османския период. Еничарите оставят голям отпечатък в мисленето на съвременния човек, запазило се е и до днес, под еничар да се разбира човек извън рамките на всякакъв вид контрол.

¹³ **Карahasан-Чънар, И.** Светът на исляма, с. 209 – 219.

В историята на еничарите добре виждаме, че огромната власт и свобода която се предоставя на хора, които до момента са били ограничавани в множество аспекти не води до нищо добро дори за самите тях. Защото властта която получават, а не са имали до сега не успяват да е контролират и настъпва анархия която се оказва пагубна дори за тях.

СТОПАНСКОТО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ ЕПОХАТА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО ПРЕЗ XVIII И XIX ВЕК

Невсе АРНАУД

МП „Начална училищна педагогика“
ЮЗУ „Неофит Рилски“

През XVIII и XIX в. в българското общество настъпват дълбоки промени, които обхващат материалната, социалната и културно-духовната сфера. В резултат на тези промени се стига до формирането на българската нация и до борбите на тази нация за постигане на политическа самостоятелност. Следователно същността и съдържанието на Българското възрождане се заключават в зараждането, развитието и утвърждаването на новите буржоазни отношения – т.е. в прехода от средните векове към новата буржоазна епоха.

Последните две столетия от османското владичество по българските земи се обозначават като самостоятелна историческа епоха под името Българско възрождане. Това е период на радикални промени във всички сфери на общественно-икономически, политическия и културния живот. В областта на икономическите отношения промените се изразяват в ликвидиране на военно-ленната система на аграрен режим и на средновековните форми в градското стопанство.

Българското възрождане започва сравнително по-късно, когато в някои европейски страни епохата на Ренесанса постепенно отстъпва място на Просвещението. То условно се разделя на три периода:

Първият период – XVII – първата четвърт на XIX век, известен и като Ранно българско възрождане, се характеризира с разложение на военноренната система, разширяване на стоково-паричните отношения, формирането на нови обществени класи. През този етап се ражда буржоазната идеология, националната идея, като паралелно с това започва и процеса на културно и духовно осъзнаване на българите. Те вземат участие в освободителните борби на другите балкански народи и правят първи самостоятелни опити за отхвърляне на чуждата власт.

Вторият период обхваща времето от първата четвърт на XIX – до края на Кримската война – 1853 – 1856 г. Тогава се оформя буржоазната структура, поставя се начало на движенията за просвета и независима църква, ускорява се процеса на формиране на българската нация, преминава се към първи самостоятелни опити за освобождение.

Третият период е от Кримската война до Освобождението през 1878 г., когато завършва културното и духовното възраждане. Българското стопанско и социално развитие влизат в противоречие с абсолютизма и феодалния ред в Османската империя. Националноосвободителното движение навлиза във фазата на вътрешно-организирана подготовка за извоюване на политическо освобождение на българската нация.

Елементите на новите обществено-икономически отношения се появяват още през първата половина на XVIII в. Но по това време кризата (започнала още в края на XVI в.) в Османската империя се задълбочава. Европейските капиталистически държави, заети със своите вътрешни проблеми и с уредбата на колониалните владения, започват да се интересуват от Ориента вече не като бойно поле, а като сфера на търговско и стопанско влияние. В този период Англия, Франция и Холандия, получавайки първи капитулации в Турция, засилват икономическото си проникване. Така през XVIII в. империята е въвличена в европейската търговия. Редица западни фирми проникват в балканските провинции, в това число и в българските земи.

Липсата на победоносни войни, развитието на международната и вътрешна търговия и разпространението на стоково-паричните отношения в икономиката на империята, окончателно унищожават ленно-спахийската система. През първите две десетилетия на XVIII в. спахията започва да изчезва като икономическа категория, което довежда до изява на нови видове собственици. Укрепват положението си притежателите на едра поземлена и друга собственост – чифликчи, предприемачи, едри търговци и лихвари, арендатори на свободни ленове, откупвачи на данъци. При това обстоятелство конфликтът между новите сили и старата аристокрация, към средата на XVIII в., се изостря, прераствайки във въоръжени борби. Към средата на XVIII век Турция престава да бъде стабилна военна формация и здраво централизирана държава. Тя се оказва в условията на дълбоки сътресения от стопански, социален и политически характер.

Земята в чифлишкото стопанство практически е лична собственост, която донякъде се доближава до буржоазния поземлен режим. Чифликът е стоково стопанство, в което се използва както изполичарството и кесимджийството, така и наемният труд на ратаи, аргати, момци и слуги.

Изполичарят е селянин, който взема определено количество земя за обработка от чифликчията и се задължава да му предостави половината от получената продукция. Кесимджията пък предварително се договаря за количеството продукция, което трябва да предаде на земевладелеца срещу дадената му за обработка земя. Наред с чифлиците в селското стопанство се увеличавал относителният дял на соватите, които произвеждали и търгували с животинска продукция.

В новите условия положението на селяните значително се променя. Оформят се нови категории селяни – чифлишки и господарски, които загубват напълно или частично владелчески права върху земята.

При процеса на създаване на едри стопанства в българските земи не се наблюдава обезземляване на селячеството. Напротив, през XVIII в., огромна част от българските селяни успяват да запазят, а някои дори да увеличат своите земи. Проникването на стоково-паричните отношения в селското стопанство води до увеличаване на данъците. В периода на изчезването на военно-ленната система се променя статутът на селяните. Те постепенно се освобождават от местните господари и започват да участват, макар и ограничено, в покупко-продажбата на земята. Това води до процес на дефеерация в стопанско и социално отношение в българското село. Съдейства за оформяне на комбинирани земеделски и търговски стопанства, основа на бъдещите капиталистически отношения. Притежателите на тези стопанства постепенно започват да играят посредническа роля между селячеството и властта. След създаването на редовна армия спахийството се превръща в ненужно бремене, поради което държавата пристъпва към премахване на военно-ленната система.

Аграрната реформа започва през 1832 г. и преминава през три етапа. Първият продължава от 1832 до 1838 – 1840 г. Оттогава започва междинният етап, който продължава две години – 1840 – 1842 г. за тези два етапа е характерно, че в юридическо отношение връзката между ленника и неговото владение не се променя, но се появява междинната фигура на държавния чиновник. През първия етап той събира данъците и ги разпределя, а през втория – установява действителните доходи на ленното владение. Третият етап завършва през 1844 г., когато спахиите са пенсионирани на базата на установените през втория етап доходи, а ленните им владения са отнети окончателно.

Аграрната реформа завършва през 1844 г., но е узаконена едва със Закона за земите от 1858 г. Макар и феодална по характер, реформата създава нова структура в селското стопанство, която се характеризира с дребното еднолично селско земевладение. В своето мнозинство българските селяни се превръщат в раетски (свободни) селяни, които притежават различни по размер парцели земя.

При новите аграрни отношения, макар и бавно, започва да се променя животът на селяните, т. е. на огромната част от българския народ през XIX в., тъй като и през този период България остава подчертано селска страна. Около 80 процента от нейното население живеело в хиляди села, разпръснати по Дунавската равнина, в Тракия и Македония, по полите и диплите на Балкана, Родопите, Рила и Пирин. Вследствие на новото стопанско развитие в този период се оформят няколко типа села. На първо място това са големите полски села, които се занимавали главно със земеделие; големите села в балканските и подбалканските райони, които се препитавали предимно от занаятчийство, комбинирано с животновъдство, дърводобив и малко земеделие. Наред с тях се наброяват хиляди малки полски и планински села, отделни балкански махали и паланки, в които за дълго време се запазват родово-патриархалните отношения и селската задруга.

Земеделието остава главният селски поминък. Традиционно се произвеждат зърнени храни като основно производство. През XIX в. обаче с въвеждането на технически култури – лозя, градини, рози, мак, афион, фъстъци, коприна от буби, земеделието придобива поликултурен характер.

И през този период селското стопанство продължава да съчетава земеделското производство с домашното отглеждане на добитък (овце, кози, крави, волове, биволи, коне, магарета), необходими за изхранването на челядта или като впрегатна сила. Към тези два основни производствени отрасли се прибавя и традиционната домашна промишленост – производство на сечива, на аби, кожи, цървули, платно и ризи, горно и долно облекло, сапун, мармалади, рачели, пастърми, туршии и т. н.

Българското селско стопанство независимо от неговия износ и предлага на пазара излишъците от зърнени храни, животни и животинска продукция, технически култури и плодове. Така в селото навлизат парите, модерните търговски стоки, нова култура, които започват постепенно да изменят бита на селяните.¹

Но и през XIX в. този оборот за хилядите дребни и средни стопанства е много ограничен. Това се забелязва най-ясно в средствата на труда, с които борави българското селско стопанство. Доминират все още архаичните сечива – рало, мотика, каруца, сърп, коса, вила, диканя. Дребните и средни стопанства продължават да използват като впрегатен добитък крави, волове, биволи и магарета. Конският впряг се използва само в едрото земеделие. За пръв път към средата на XIX в. в някои райони се появяват железни плугове, а тук-таме по няколко жетварки.

¹ Генчев, Н. Българско възраждане. София, 2008.

Търговският оборот засяга и селската промишленост. Връзките с града и пазара довеждат до откриването на магазини, на ханове, бакалии, кръчми, дарацци, тепавици, на места кираджейките са заменени с валцови мелници, отварят се маслостроителни, ракиджийници, работилници за сушене и преработване на плодовете. Традиционният селски живот се влияе от проникването на книгата и отварянето на училища и построяването на църкви в големите селища.

Всичко това дава отражение върху жизнения стандарт, върху облеклото, кухнята, изобщо върху традиционните основи на селския бит. Но и тук темповете са бавни, а консервативната традиция много жилава.

Селото през XIX в. вече има обществени места, първия признак на начупване на родовата традиция. Това са кръчмите, мегданът или специално място за хора, църквата, училището, новите мелници.

Българските селяни са силно свързани, просто сраснали с природата. Техният живот преминава в полето и горите, край реките и бунарите, с приказките, старите песни и легенди, със стадата и многобройната челяд.

Новите буржоазни отношения все още не са променили ежедневния селски живот. Селската традиция въпреки полъха на буржоазните отношения оставала да властвува над живота на огромната част от българското население.

След процеса на побългаряване на градовете, извършен през втората половина на XVIII и началото на XIX в., и в резултат на реформите от 30 – 40-те години градският живот в българските земи започва да се развива твърде интензивно в около 60 – 70 по-големи селища. Стопанска основа на градовете стават занаятите и търговията. От края на 20-те години занаятчийското производство навлиза в период на бурен подем. Те се коренят преди всичко в нуждите на централизираната османска държава, на нейната армия и държавен апарат. Тласък на развитието на занаятите дават и потребителските нужди на големите градове и преди всичко на Цариград, Солун, Одрин и Пловдив.

Занаятчийското производство намира широк пласмент на своите традиционни производства на балканския пазар. През първата половина на XIX в. българските еснафи постепенно овладяват и пазара в Анадола. А с развитието на стоковите отношения в земеделието за тях се открива поле за пласмент на железария, на домашни потреби, медни и златарски произведения, сапун, свещи, грънчарски изделия и по селата. В резултат на всичко това в България израстват големи занаятчийски центрове, които произвеждат аби, шаяци, гайтани, килими, копринени и памучни платове, козиняви изделия, кожи, обуца, руди, желязо, оръжие, медни съдове, златарски изделия, домашни потреби, изделия от

дърво, дървени въглища, дрехи, месо и месни произведения, млечни продукти, хляб, брашна, масла, захар, сапун, свещи, грънчарски изделия, селскостопански сечива и всичко, което е било необходимо за бита и производството в града и селото. Като илюстрация тук ще се посочи как изглежда занаятчийската структура и занаятчийското производство в един типичен, при това среден занаятчийски център като Панагюрище. Към средата на XIX в. в този град има 569 занаятчийски работилници. Към 50-те години на XIX в. в България се наброяват от 90 до 100 вида различни занаяти – табакчийство, памукчийство, мутафчийство, кожухарство, руданджийство, тепавичарство, абаджийство, бакърджийство, сапунджийство, златарство, бояджийство, мелничарство и др. През този период се извършва и окончателната специализация на промишлените райони с оглед на климата, природните условия и нуждите на новото стопанско развитие. Вълнено-текстилното производство се съсредоточава в районите на овцевъдството – Стара планина, Средна гора и Родопите. Като първи центрове на вълнено-текстилната промишленост израстват Габрово, Копревщица, Калофер, Сливен, Котел, Карлово, Сопот, Казанлък, Пирдоп, Панагюрище, Ахъчелеби (Горна Арда), Даръдере (Златоград), Самоков, Пловдив, Търново и др. Повечето от тези центрове развиват и памучното текстилно производство и копринарството.

Кожарската промишленост се съсредоточила в Габрово, Търново, Етрополе, Казанлък, Стара Загора, Т. Пазарджик, Шумен, Самоков, Охрид и други градове. Рударството и металодобивът процъфтяват в Самоковско, Чипровци, Кюстендил, Странджа планина, Кратовско и др. Като металообработващи центрове израстват Габрово, Самоков и Сливен. Значителна специализация и концентрация се наблюдава и в другите занаяти.

В занаятчийското производство била ангажирана огромната част от градското и част от селското население. Занаятчийството станало съдба и ежедневие на българския възрожденски град. В стотици и хиляди работилници, наричани обикновено дюкяни, ръководени от един майстор, собственик на дюкяна, се работело от тъмно до тъмно. Няколко чираци и калфи извършвали „черната работа“, т. е. подпомагали майстора да произвежда продукцията в завършен вид. Всички производствени операции се извършвали на ръка с традиционните за отделните занаяти оръдия на труда. Занаятчиите работели по поръчка на клиента, но произвеждали и цели серии за близкия пазар, за изпълнение на държавните наредби или за износ.

Развитието на занаятчийското производство окончателно оформило структурата на еснафските организации в българските градове. Съгласно традицията и турското законодателство еснафските сдружения

се организирали по браншове – примерно еснаф на абаджиите в Пловдив, еснаф на златарите в Самоков, на кожухарите в Охрид и т. н. Тези сдружения имали пълна вътрешна автономия. Никой, включително и турските власти, не можел да се меси в реда, който установяват първомайсторите. Никой, освен майсторите, нямал право да контролира еснафската каса.

Делата на еснафите се управлявали от общи събрания на правоспособните майстори, които на някои места се наричали лонджи. Те избирали управата на еснафа, която се състояла от първомайстор, от касиер и няколко разпоредители, наричани старейшини.

Така постепенно се създавала простата капиталистическа кооперация, която станала изходна основа за развитието на буржоазните отношения в промишлеността.

От занаятчийските работилници израснали първите разпръснати и централизирани манифактури. Силен тласък на този процес дал натрупаният търговски капитал, който организирал връзката на занаятчиите с пазара и постепенно налагал волята си над хилядите собственици. Манифактурата е третата степен в развитието на промишлеността след занаятчийската работилница и простата кооперация. В същото време тя е първата най-низша степен на капиталистическо промишлено предприятие.

Най-широко разпространение манифактурата получила във вълнено-текстилното производство. През 30-те години на XIX в. огромно манифактурно вълнено-текстилно предприятие създава Атанас Гюмюшгердан в Пловдив. То имало серия работилници, обработващи продукцията от суровата вълна до абата, и обхванало в своята мрежа работилници, предимно жени, от Средногорието и подбалканските селища, от пловдивските села и Средните Родопи. На неговата воля се подчинили много занаятчийски работилници и еснафски сдружения. През 40-те години манифактурно предприятие създава в Пещерско и пловдивчанинът Станчо Иванов. Много известна през първата половина на XIX в. е капиталистическата манифактура на Маджаровите в Манифактурни предприятия са регистрирани в почти всички райони на интензивно вълнено-текстилно занаятчийско производство – Габрово, Търново, Сливен, Шумен и т. н. Манифактурното производство проникнало широко и в гайтанджийството – Габрово, Казанлък, Карлово, Калोфер, а също така и в кожарството и абаджийството. От по-особен тип била цариградската българска манифактура на Балкапан, наречена „Хамбар“. Това било голямо обединение от шивачи, около 1000 души на брой, привлечени от почти всички български земи, за да шият дрехи и мундир за новата турска армия. Те водели напълно обособен живот, но под-

държали връзки с другите български еснафи в Цариград. Към средата на века „Хамбарът“ постепенно попаднал в ръцете на едрите търговци, посредници между шивачите и турските държавни органи. Тази манифактура, която образува ядрото на цариградската българска колония, играе важна роля в обществения живот.

През първата половина на XIX в. били сложени основите и на българската фабрична промишленост. Сливенският търговец Добри Желязков – бащата на българската индустрия, открива през 1835 г. в родния си град модерна тъкачница, движена с водна енергия. Следващата година той успява да издействува държавно покровителство за своето предприятие и да получи първите поръчки за сукно, необходимо за армията.

Втората фабрика за сукно била построена от наследниците на Гюмюшгердан през 1848 г. в с. Дермендере – Пловдивско. До Кримската война други фабрични предприятия не били открити. Българската промишленост продължавала да се развива главно в сферата на занаятчийското и манифактурно производство.

Отсъствието на държавен протекционизъм и твърди гаранции за личността на собственика и неговото имущество обаче прави появата на фабрични предприятия в българските земи спорадично явление. Съществуващите условия принуждават богатите българи да се занимават с дейности, които не могат или трудно се контролират от държавата и нейната администрация. Поради тази причина мнозина от тях се отдават на търговията и лихварството.

Постепенно в оборота на европейската капиталистическа търговия са ввлечени и българските земи. Външната търговия съдейства за оформянето на външнотърговската мрежа. Успоредно с нейното обособяване, българските търговци излизат на големия имперски пазар и на европейските тържища. По същото време в Цариград, Влашко, Австрия, Унгария, Трансилвания, Русия и Бесарабия се създават първите поселения на българските търговци, регистрират се първите самостоятелни български търговски къщи и фирми.

Към края на XVIII и началото на XIX в. България се превръща в интензивна търговска област, осъществяваща близо 1/5 от търговския оборот на империята. Това съдейства за израстването на първите градски търговски центрове. През разглеждания период от тях се изнасят най-вече суровини от растителен и животински произход: вълна, необработени кожи, памук, коприна, зърнени храни, аби, гайтани, месни произведения, вино, дървен материал. В същото време се внасят произведенията на западноевропейската манифактурна и фабрична промишленост. За отбелязване е, че българското население, с малки изключения, не изпитва особена нужда от вносните стоки. Само отделни артикули са

разпространени и използвани от българите – това са боите, необходими за текстилната промишленост, железарията и необходимите за занаятчийското производство инструменти.

Най-бързият начин за разпространение на вносните стоки предлагат панаирите, които следват един след друг през цялата година: Сяр (февруари), Прилеп (май), Сливен (юни), Пловдив (юли), Неврокоп (август), Узунджово (септември), Енидже (ноември), Петрич (ноември) и т.н.

Разширяването на външната търговия се обуславя от нарастването на вътрешния стокообмен. През XVIII в. започва да се осъществява по-разгърната размяна на стоки между града и селото, между отделните производствени райони, между различните градове и селища от двете страни на Балкана. Някои от тези градове стават центрове на постоянна размяна, а годишните панаири се превръщат в средища за обмен с национално значение.

През този период важна роля за развитието на вътрешната търговия играят седмичните, сезонните и специализираните пазари. Оформените търговски чаршии допълват общата картина на вътрешния пазар, тъй като те функционират непрекъснато и задоволяват ежедневните нужди на българското население.

Чрез изградената през XVIII и първата половина на XIX в. търговска структура стоките, произведени в различните стопански райони, както и тези, внесени отвън, се разменят и служат за основа на формирация се национален пазар. Чрез усиления стокообмен производители, търговци и купувачи се свързват все по-здраво помежду си. Установяването на тесни производствени и търговски отношения обединява силите на вплетените в тях българи, укрепва тяхното чувство за икономическа самостоятелност. Успоредно с формирането на единен национален пазар върви и процесът на формиране на българската нация, укрепва националното самочувствие.²

Българската буржоазия се заражда най-рано сред градските жители, тъй като развитието на занаятчийството, увеличаването на стоковото производство и осъществяването на размяната през XVIII в. довежда до имущественото разслоение на това население, от което започват да се отделят първите ѝ елементи.

Ясното разграничаване на различните групи сред българската буржоазия през XVIII и първата половина на XIX в. е един практически неразрешим въпрос, поради което е необходимо да се приеме една по-обобщена категоризация на отделните буржоазни прослойки.

Най-отгоре в социалната пирамида стои групата на едрата търговско-промишлена буржоазия. Тя съставлява относително малка част от

² Русев, И. История на икономиката. ИУ – Варна, 2013.

българското общество. В нея влизат едри търговци, лихвари, индустриалци, собственици на търговски фирми, чифлици и други имоти, които разполагат със сравнително големи за времето си парични суми.

Втората група включва представителите на средната буржоазия. Това са търговски посредници, прекупвачи на данъци, бегликчий, джелепи, манифактуристи, заможни занаятчии. Тази прослойка обхваща значителна част от българското общество. Това са хората, върху които се крепят обществените работи в съответните селища.

На трето място се нарежда дребната градска и селска буржоазия. Тя съставлява мнозинството на българския народ. В редовете ѝ са всички дребни занаятчии, търговци на дребно, бакали, кърджии. В тази категория са средните и дребни селски стопани, които след провеждането на аграрната реформа спомагат за налагането на новите отношения. Това са хората, които представляват здравата опора на българския елемент и които заемат важно място във всички страни от живота на българското общество през Възраждането.

През разглеждания период съществуват и други социални прослойки, които не могат да бъдат причислени към споменатите вече категории. С развитието на новите отношения една част от българското общество обеднява. Този процес се наблюдава както сред селското население, така и сред жителите на градовете. В резултат на обедняването тези хора стават икономически зависими. Това са изполиচারите, кесимджиите, ратаите, аргатите, момците, слугите, надничарите. Те са сравнително голяма група, но все още нямат своя собствена физиономия.

Направеният преглед на социалната картина на българското общество показва, че през първата половина на XIX век България има ясно очертана структура на едно слабо развито буржоазно общество. Следователно с пълно основание може да се заключи, че българите прекратват в Новото време.³

Заклучение

През XVIII – XIX в. в българските земи като последици от промените в Османската империя настъпили множество изменения в живота на българите. В резултат на опитите за интегрирането на Турция към европейския свят се разширило влиянието на Западно европейските земи в пределите на империята. Промените в империята се отразили върху стопанския и културния живот на българите. Навлизането на стоково – паричните отношения и зараждането на частната собственост дали тласък в развитието на селското, градското стопанство и търговията.

³ Стоянов, И. История на Българското възраждане, 1999.

Стопанското оживление по българските земи и бързо променящата се политическа конюктура в балканските провинции на Османската империя създали реални предпоставки за изменение и на социалната структура на ранновъзрожденското общество. Постепенно и в града и в селото се очертала нова, буржоазна по същество прослойка от заможни търговци и манифактуристи, които придобивали все по – осезаемо място в културния и политическия живот на тогавашните българи. През следващите десетилетия именно тази прослойка била призвана да стане инициатор на най – крупните прояви в развитието на българското възрожденско общество.

ЦЪРКОВНО СТРОИТЕЛСТВО В ЧИРПАН ПРЕЗ ЕПОХАТА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО

Силвия ПАШЕВА

МП „Българската история в балкански и европейски контекст“
ПУ „Паисий Хилендарски“

Според Маргарита Коева, изследовател на българската архитектура през периода XV – XVII век, краят на четиринадесетото столетие с османската експанзия донася най-голямото нещастие за културите на балканските народи и за българската блестяща средновековна култура, чието идейно ядро е източното православие¹. Авторката допълва, че с изчезване на българските царе и боляри, изчезват и дарителите на църковното строителство.

В годините на османско владичество българския народ е поставен в обкръжение от властници, говорещи на чужд език и изповядващи други вярвания и ценности. Поставени в такава среда българите започват да се осъзнават като общност от българи-християни. Вярата става духовната твърдина на народа.

Надя Манолова-Николова споделя, че благодарение на Одринското споразумение и промените в Османската империя през следващите десетилетия, позволяват на българите да изградят свой храм в почти всяка махала или друго по-голямо населено място².

Дарители за изграждане на храмовете са всички миряни, които с доброволния си труд, материали и средства, спомагат за изграждането на българските християнски светини.

Българското възраждане в Чирпанско започва в средата на XVIII и началото на XIX в. В началото на XIX в. От 30-те години на XIX в. в градовете и селата в Чирпанския край започват да се строят представителни български църкви. Първата нова църква в околията е „Св. Богородица“

¹ **Коева, М.** <<https://liternet.bg/publish9/mkoeva/teoria/bylgarskata.htm>> (последно видян 03.04.2023 г. в 16:35 часа), 2003.

² **Манолова-Николова, Н.** Храмовете и политиката: българското църковно строителство (1812 – 1821 г.) В: Българското възрожденско общество, проблеми, борби и постижения. София, 2012, 104 – 114.

в Чирпан, чийто строеж завършва през 1834 г. По същото време в Чирпан се откриват два метоха – Рилският и Хилендарският. През 1843 г. са построени църкви в селата Медово и Могилово, през 1853 г. – църквата „Св. Спас“ в Чирпан, а през 1859 г. църквата „Св. Архангел Михаил“ пак в Чирпан. Едновременно с това расте и съпротивата срещу гръцкото духовенство. На празника на „Св. св. Кирил и Методий“ през 1860 г., само месец след като по време на Великденската служба в Цариград Иларион Макариополски не споменава името на цариградския патриарх, подобен акт извършват и чирпанци. Най-активните участници в църковно-националната борба от Чирпан са Душо Хаджидеков и Димитър Матевски.

В настоящата си работа избрах да разгледам църквите и църковния живот в Чирпан, защото през последните години на „прехода“ нейната роля бе обезличена. Вдъхновиха ме и думите на Отец Иван, който сподели с жал, че за църквата никой не е правил нищо през последните десетилетия.

Борбите на чирпанлии за самостоятелна църква

В края на 30 г. на XIX в.с издаването на Гюлханския хатишериф се полага началото на строежа на представителни църкви по градове и села.

Като всички по-заможни еснафи в страната, чирпанлии оказват съдействие за строителството на манастири, като най-голяма и документирана е помощта оказана на Рилския манастир, който се възстановява от опустошителен пожар.

Според манастирската кондика от 1836 г. до 1846 г. чирпанлии даряват на манастира 23 000 гроша. Според Кондарев и кол. дарения са правени и на Бачковския манастир, на църкви в Йерусалим, та дори и на манастира в Синай в Мала Азия³.

В книгата си „История и Етнография на град Чирпан“ Никола Събчев отбелязва: Преди нашествието на турците за християните студената баня е била манастирче с параклис и аязмо с голямо религиозно значение за хората от града и селата⁴.

Според вярващите къпалнята (главния извор) Исуса Христа, а дванадесетте чучура – апостолите Христови, то посетителите е трябвало да се почерпят първо от чучурите, а после да влязат в къпалнята.

³ По **Кондарев и кол.** История на Чирпан и чирпанско. София, 1987, с. 98.

⁴ **Събчев, Н.** История и етнография на град Чирпан. Чирпан, 1938, с. 41 – 42.

В преносно значение това означава – да приемат изпърво учението Христово чрез апостолите, а после да влязат при Иисуса Христа, където ще намерят спасение.

Първата голяма църква построена в Чирпан е „Св. Богородица“. В двора ѝ се намира и параклиса, изграден в чест на „Св. св. Козма и Дамьян“ (Обр. 1).

Той е съграден е през далечната 1754 г. от неизвестни строители. Състои се от три помещения – килийно училище, самото молитвено пространство и костница, намираща се под самата постройка.

Параклисът бил съграден специално заради гробницата. Българското християнско население в Чирпан е имал обичай да изравя след известно време своите мъртви и да ги опява наново. Държали ги известно време в панери в параклиса и след това са ги полагали или засипвали в гробницата. Тя била обща за костите на всички мъртви.

С течение на времето и преместването на гробищата извън града, предназначението на параклиса е забравено. С това отмира и обичаят за препогребване на мъртвите.

Самата църква – „Св. Богородица“, е построена със съгласието на официалните турски власти чрез ферман издаден от султана през 1831 г. Издадени са три фермана – първият за църквата, вторият за камбанарията и третият за построяването на оградата. За да се получи официалния документ за Цариград заминава Каба Иван.

Строежът на църквата започнал през март 1833 г. и завършил през есента на 1834 г. Църквата така и не могла да бъде построена според първоначалните си размери. Турците изненадани от размера на църквата правят всичко възможно да преустановят нейния строеж. През нощта българите градили, а денем турците идвали и разрушали изграденото. Това накарало българите да търсят помощ и защита от властите по-нагоре. Събраната сума за нейният строеж била изразходена за делегации до Одрин, Пловдив и Цариград, за да се дават непрестанни подкупи и за възстановяване на непрекъснатото ѝ разрушаване. Въпреки всичко упорството на чирпанлии и желанието им да си имат собствен храм довело до така жадуваното ѝ освещаване на „местни заговелки“ на 10 февруари 1835 г. Осветена била от пловдивският архиепископ Никифор.

В поменика на дарителите и фигурират имената на жители от 31 села, направили дарения за построяването на църквата. Изографисана е от неизвестен автор. В притвора ѝ е поместен ктиторският портрет на Вълко и Каба Иван (Обр. 2), дали живота си за построяването на храма.

След построяването на църквата „Св. Богородица“, през 1843 г. са построени църкви в селата Медово и Могилово, в Чирпан църквите „Св. Възнесение“ през 1857 г., и „Св. Архангел Михаил“ през 1859 г. Ед-

новременно с това расте и съпротивата срещу гръцкото духовенство. На празника на „Св. св. Кирил и Методи“ през 1860 г., само месец след като по време на Великденската служба в Цариград Иларион Макариополски не споменава името на цариградския патриарх, подобен акт извършват и чирпанлии.

Храм „Св. Архангели“ е построен град Чирпан през 1859 г. от Уста Манол и Уста Постол, а през 1860 г. е осветен. След Чирпанското земетресение (1928 г.) е изографисан от Кирил Кънчев от град Калофер през 1931 г.

Решението за построяването на храма е взето на общо махленско събрание, което жителите взели единодушно в двора на училището. За построяването му махалата откупва цялата къща и прилежащия двор към нея от семейство Радевски. Братята се съгласяват веднага и определят цена. Хаджи Димитър също отстъпил част от дворното си място. Долномахаленци избрали комитет изпомежду си, който да събере парите от махалата за строителството и откупуването на дворното място.

За да бъде построена църквата „Св. Архангел Михаил“ пловдивския митрополит поискал 5000 гроша, като при отказа на чирпанлии да платят поисканите пари митрополита затваря училището⁵. Това принуждава будни чирпански деятели, начело с Душо Хаджи Деков, да потърсят разправа с по-висш духовник в лицето на митрополит Паисий. Спорът се решил в полза на града, като наред с това се успяло да се издейства и отварянето на класно училище.

Храм „Св. Възнесение“ (Св. Спас в гр. Чирпан е построен през 1857 г. от Димитър Чернев. Храмът е изографисан от Кирил Кънчев от град Калофер през 1928 г., а иконостасът е от Петър Кумлев от град София. Направен е през 1940 г. (Църковен архив) (Обр. 3) Църквата е изградена в двора на тримата братя Тодор, Стойо и Тройо Иванови Тончеви. След като брат им Тодор умира, двамата братя отказват да наследят неговата част от двора и къщата и я отстъпват, за да се изгради църквата.

Наред с няколкото църкви, които чирпанлии изграждат, те успяват и да съградят и два параклиса:

Единият е „Св. Илия“ при източните памуклушки гробища. Построен е през 1894 г. от неизвестен майстор и зограф. Иконите от иконостаса са дело на Никола Данчов, направени през XIX век. В днешно време параклисът се отваря един път годишно на празника на Св. пророк Илия (на 20 юли), като се отслужва литургия. През останалата част от годината параклисът не работи.

Вторият е „Св. Троица“ построен е през 1895 г., при гробищата в Караорманската махала. След Чирпанското земетресение на мястото на

⁵ **Кондарев и кол.** История на Чирпан и чирпанско. София, 1987, с. 102.

малката стара църква е съградена нова, която в последствие е изоставена. Днес името на параклиса „Св. Троица“ носи действащият гробищен параклис в градските централни гробища, с идеята за приемственост между двата храма.

Храм „Св. св. Кирил и Методи“, град Чирпан е построен през 1895 г. от неизвестен майстор и зограф. Счита се, че е изографисан на следващата година. В църковния архив е посочено, че иконите са дело на Никола Данчов. По време на Чирпанското земетресение (1928 г.) църквата пострадва тежко. Почти е разрушена. Чирпанлии успяват за две години да я възстановят. Осветена е наново през 1930 г. и до днес е действащ храм в Чирпан.

Борбите за самостоятелна църква в Чирпан и чирпанско са вплетени в национално-освободителните борби за самостоятелен духовен живот. Чирпанлии активно участват чрез събиране на пари, писане на прошения срещу гръцката власт. Дори последват примера на Иларион Макариополски и при служба не произнасят името на гръцкия владика.

Чрез своя бурен и неотклонен темперамент чирпанлии успяват да съградят няколко църкви. Те представляват интересни паметници на възрожденската архитектура. Най-старата църква в града е построена с фермански указ от 1835 година. Патрон на обителта е Света Богородица. В нейния притвор е поместен ктиторският портрет на Вълко и Каба Иван, дали живота си за построяването на храма.

Наред с тази църква, за нуждите на християнското население, са построени още три църкви и два параклиса – „Св. Илия“ и „Св. Троица“. Покровители на църквите са съответно Св. Архангел Михаил, Св. св. Кирил и Методий и една построена в чест на Божието Възнесение.

Църквите са с богата стенна живопис и са отворени всекидневно за посещение на вярващите.

Широкото строителство на християнски храмове обхваща и съседните на Чирпан села. Всяко село е имало самостоятелна църква, с богата живопис. За изографисването на някои от тях се считат братята Данчови – Никола и Георги. Църквите в селата Изворово и Спасово грижливо пазят свидетелство за това.

От Чирпанският край произхождат двама последователи на Паисий Хилендарски – отец Паисий от с. Медово, автор на т.нар. Рилска преправка на „История славянобългарска“ и отец Харитон от село Православ, автор на три преправки на Паисиевата история.

От изключително значение за християнския живот в околността е намиращия се в село Златна ливада манастир „Св. Атанасий“. Обителта

се счита за най-стария действащ манастир в Европа. Построен е през 343 година. Зад стените на храма се пази икона на светеца покровител и единственото в света копие на Реймското евангелие, върху което са полагали клетва френските крале до XIX в. В манастира се намира аязмо с лечебна вода и пещера-постница, през която се минава за здраве. По време на храмовият празник, на 2 май, миряни от цялата страна се стичат, за да се помолят на чудотворната икона на Св. Атанасий.

Приложение

Обр. 1

Обр. 2

Старозагорска епархия

015

№ на манастира	Име на манастира	НАИМЕНОВАНИЕ	Собственост	Православие	Година (год.)	ЗЕМЕЛНА, РЕКАРД или АКТОВ	Състояние	Исторически сведения	Известности на	Забележка
1.	Св. Атанасий	Св. Атанасий	държавна	1857	1857	Димитър "Безоско" Български	държавна	държавна	държавна	държавна
2.	Св. Кирил	Св. Кирил	държавна	1857	1857	Димитър "Безоско" Български	държавна	държавна	държавна	държавна
3.	Св. Иларион	Св. Иларион	държавна	1857	1857	Димитър "Безоско" Български	държавна	държавна	държавна	държавна
4.	Св. Симеон	Св. Симеон	държавна	1857	1857	Димитър "Безоско" Български	държавна	държавна	държавна	държавна
5.	Св. Стефан	Св. Стефан	държавна	1857	1857	Димитър "Безоско" Български	държавна	държавна	държавна	държавна
6.	Св. Атанасий	Св. Атанасий	държавна	1857	1857	Димитър "Безоско" Български	държавна	държавна	държавна	държавна
7.	Св. Кирил	Св. Кирил	държавна	1857	1857	Димитър "Безоско" Български	държавна	държавна	държавна	държавна
8.	Св. Иларион	Св. Иларион	държавна	1857	1857	Димитър "Безоско" Български	държавна	държавна	държавна	държавна
9.	Св. Симеон	Св. Симеон	държавна	1857	1857	Димитър "Безоско" Български	държавна	държавна	държавна	държавна
10.	Св. Стефан	Св. Стефан	държавна	1857	1857	Димитър "Безоско" Български	държавна	държавна	държавна	държавна

Обр. 3

ПИЕСИТЕ НА ДАРИО ФО – ПОГЛЕД КЪМ ИТАЛИАНСКАТА ПОЛИТИЧЕСКА И СОЦИАЛНА ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ СЛЕД 1945 г.

Елена МИНЧЕВА

ДП „Антична и западноевропейска литература“
ПУ „Паисий Хилендарски“

Великите литературни произведения в немалко случаи играят ролята на документални исторически източници за определен период в човешката история – например „Илиада“ и „Одисея“. И тази доказана максима важи не само за древните епохи. Наистина литературата не спазва строгата, обективна и безпристрастна логика на историческата наука, а си служи с богата палитра от художествени похвати – от метафориката и символиката през хиперболата, литотата и апосиопезата (недоизказаността) до иронията, сатирата и сарказма. Но под вещото перо на големите автори именно класическите литературни творби пресъздават реалистична „моментна снимка“ на епохата и отразяват най-точно не само духа на времето, а и неговите същностни черти. Такъв е и случая с комедиите на Дарио Фо. Според литературния историк Алесио Арена „всички спектакли на Фо и Раме представляват едно цялостно и детайлно свидетелство за епохата.“¹

В изложението са синтезирани литературоведските методи и методологията на историческата наука – историко-типологичния метод на събитията, свързани с социално-историческите процеси и историко-системния метод (проследяването чрез отделни събития и исторически ситуации на тенденции и процеси в историческото развитие). Но все пак като основна парадигма на разработката се налага историко-сравнителния метод, основан на анализа и аналозиите между най-популярните драматургични текстове на Фо и паралелните исторически събития, протичащи около тях и произхождащи от тях в рамките на разглеждания темпорален обхват.

¹ **Arena, A.** *Nero accidentale. Gli anni di piombo nel teatro d'inchiesta di Dario Fo e Franca Rame.* Palermo, 2020, с. 11.

Задачата на настоящата интердисциплинарна разработка е да представи в хронологичен ред съдържанието някои от най-интересните и получили международна известност пиеси на Дарио Фо, както и съдържанието на предаването „Canzonissima“, излъчвано по Националната телевизия „РАИ“. Именно те демонстрират тясната обвързаност на текстовете на Дарио Фо и неговата съпруга Франка Рама с италианската политическа и обществена действителност след 1945 г. Реализацията на паралели между реално случили се исторически събития и представените от Фо спектакли би спомогнала за едно детайлно опознаване на този период от италианската история през призма, която официалните исторически текстове не биха могли да предложат. Самите пиеси са един своеобразен коментар на тази действителност и по колоритен и неповторим начин изграждат художествено-документалния ѝ образ.

Когато през 1997 година италианския драматург Дарио Фо получава Нобеловата награда за литература, в Италия избухва поредния скандал с негово участие: **„Трябва да се признае, че този път прекаляхте: преди десетина години наградихте негър, после дадохте Нобела на евреин, а сега направо на странстващ шут! Ама какво става бе! Както казват неаполитанците, светът да не е пощурял... А после се чудим, че умни хора се държат като безумни“**². Това казва в речта си през 1997 година Дарио Фо след връчването на Нобеловата награда за литература и се обръща към Шведската академия, като отбелязва, че тя трябва да получи най-високото признание заради смелостта да присъди отличието на **„един странстващ шут“**. Представяйки новия лауреат, постоянният секретар на Шведската академия Сюре Ален коментира: **„Дарио Фо е от ключовите фигури на европейския театър в последните десетилетия. Той подражава на средновековните шутове, смело критикува властта и защитава достойнството на угнетените. Отваря ни очите за злоупотребите с власт и имущество и за всичко, което се случва в несправедливото ни общество.“**³

Споменатото италианско общество е разделено на два полюса – от „Осанна!“ до „Разпни го!“. Самият автор споделя, че докато целият свят празнува, в Италия се чуват анатемите. От една страна литературната

² „Не се интересувам толкова от политиката, колкото от справедливостта.“ – ДАРИО ФО“, 2021 <<https://blog.zora-sliven.net/%D0%BD%D0%B5-%D1%81%D0%B5%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BC-%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%BE-%D1%82-%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0/?fbclid=IwAR00sja7xqFv3MfVFFrv64CVSYKy5HdXdUBYfiwLTDMU2ChMGd7eeTLAuwg>> (14.05.2021).

³ „За смешното слюбови майсторство.“ <<https://duma.bg/za-smeshното-s-lyubov-i-mays-torstvo-n87278?go=news&p=list&categoryId=6>> (27.09.2022).

общност не може да преглътне, че носител на тази престижна награда е представител на т. нар „ниска култура“, каквато е народната. А властта мълчи гузно, защото Шведската академия на науките награждава един от нейните най-големи критици. Несломима личност, която въпреки дългогодишните репресии, цензура на творбите му, заплахи за живота, а така също и отвличането, и изнасилването на неговата съпруга, продължава своята обществена и творческа дейност. Във връзка с това събитие⁴ и двамата театрали създават спектакли, посветени на него. Франка пише „Изнасилването“ (*“Il stupro”*), един своеобразен монолог за случилото се, Дарио Фо не успява да го изслуша и излиза от залата. Фо пише своята пиеса „Английският адвокат“ (*“l'avvocato inglese”*) – унищожителен фарс, разказващ как един адвокат желае да защитава изнасилвач, защото той е жертвата, а не изнасилваната. Сюжетът демонстрира и потресаващият факт, че до 1996 г.⁵ в Италия изнасилването се е категоризирало като престъпление срещу обществото, не срещу личността. Според Раме това не е причина да спре своята обществена и социална дейност, напротив, това е индикация, че с Фо са в правилната посока, а именно изобличаване царящото беззаконие и несправедливости в обществото и издевателствата на властта. Тя продължава своята борба редом със съпруга си като съавтор на пиесите му, не се предава и разгромява със смеха и унищожителната си ирония властовите поръчки на съвременна Италия.

Католическата църква също не е във възторг от случилото се. Фо си позволява да се шегува със „светиите“, да подлага на присмех папи и висшия католически клир, да иронизира Църквата-доминант, победоносно изваждайки на показ и разобличавайки отминалите и настоящите измами, „от времето на Инквизицията до онези за аборта.“⁶ Написаните от него пиеси, създадените за Италианската национална телевизия предавания, са един своеобразен „шамар“ към управляващите и оригинален коментар на социалната реалност на съвременна Италия. Майсторството на великия театрал се състои именно в актуалността на посланията и приспособимостта на създаденото към една изстрадана действителност, към едно историческо време.

Фо обобщава: „Има смях и смях. Културата на смеене показва качествата на един народ. Има кой да се надсмива има и кой да се залива от смях, има и кой да бъде ироничен. Последното е най- висшата фор-

⁴ *“Quando Franca Rame usò l'arte per raccontare il suo stupro”* <https://compagniateatraleforame.it/2020/03/03/quando-franca-rame-uso-larte-per-raccontare-il-suo-stupro/> (25.09.22).

⁵ „15 febbraio 1996: quando la violenza sessuale divenne crimine contro la persona“.

⁶ **Manin, G.** Il mondo secondo Fo. Conversazione con Giuseppina Manin. Milano, 2016, с. 29.

ма. Хуморът е извънкласов, не се учи нито в училище, нито в светските салони. В края на краищата усмивката винаги е била смъртоносно оръжие. Изглежда наистина подарък от боговете, онова нещо, което разделя човека от животните. Аз съм атеист, но ако си помисля, че има Бог, си го представям само по един начин: обзет от един безграничен, космически смях. И ми харесваше толкова много онова изречение, което, няколко десетилетия се срещаше начертано по стените: „Смехът ще ви погребее!“⁷

Според твореца: „Смехът е една покана да изхвърлим навън, осмивайки една тъжна политическа класа. Ако не се увенчае с успех е защото не сме научили да се смеем достатъчно и по правилния начин, с необходимите дози яснота и приложена жестокост. Властта било политическа или религиозна не се смее никога. Колкото повече системата е абсолютна, диктаторска, толкова повече всичко около нея се превръща в мрак и тъга. И ето че тогава ако там вътре избухне смях, ще го направи с яростта на бомба, правейки на парчета целия апарат на терора и освобождавайки човекът от страха.“⁸

Според дефиницията на самите автори, цитирана от един от техните изследователи – Алесио Арена, техният театър би могъл да се нарече „театър на разследването“. „Всеки един от спектаклите на знаменития театрален дует е резултат от търсене и проучване на писмени доказателства, устни свидетелства и сведения, различни от предоставените от официалните власти. Във фокусът им попадат моменти от съвременността с историческо значение, с цел извеждане на показ истината, която чрез средствата на театъра става общодостъпна и предизвиква така необходимата за едно демократично гражданско общество реакция.“⁹ Създаването на спектакъла преминава през два етапа – създаване на текст по актуален въпрос и контекстуализацията му чрез връзка със събитие от действителността. Протичат процесите на „писане на ситуацията“ и „сценографиране на ситуацията“. „Първият се реализира чрез четене на ключови за разказването сведения, с грижата то да не се отдалечава от очертаното направление, а вторият е „осъществим чрез думата, жеста и театралният език“¹⁰. Според, една от изследователките на Фо, М. Пица „Авторът успява да остане герой в процеса на разказване, съжителствайки със собствените си герои, влизайки във взаимно-

⁷ **Manin, G.** Il mondo secondo Fo. Conversazione con Giuseppina Manin, с. 80 – 82.

⁸ **Manin, G.** Il mondo secondo Fo. Conversazione con Giuseppina Manin, с. 82.

⁹ **Arena, A.** Nero accidentale. Gli anni di piombo nel teatro d'inchiesta di Dario Fo e Franca Rame, с. 11.

¹⁰ **Arena, A.** Nero accidentale. Gli anni di piombo nel teatro d'inchiesta di Dario Fo e Franca Rame, с. 33.

действие с тях, така сякаш и той е един от тях и едновременно с това той все още е част от реалността¹¹. Авторът е средството чрез което двете нива – на фикция и реалност си взаимодействат и казаното от героите е рефлексия на действителността – политическа и социална. Текстовете на Фо са и един своеобразен отговор на взаимодействието му с публиката по време на и след спектаклите. Често споделеното от хората, посетили пиесата, провокира театралът да търси сведения по въпроса и да създаде нов текст, като своеобразен отглас на случващото се и вълнуващо обществото.

През 1962 година кормилото на италианската държава за четвърти път поема Аминторе Фанфани начело на дясноцентристка коалиция. За краткото си управление целостта на правителството е многократно заплашвана от стачки и обществено недоволство – на протест излизат работниците от „Фиат“, ветеринарните лекари, студенти и университетски преподаватели. Коалицията приема и законът за „Ревизия на филмите и театралните постановки“¹². По своята същност той представлява забрана за излъчване на филм, предаване или спектакъл, който не е преминал през одобрението на специално създадени за целта комисии – „Commissioni di revisione“. „Дори на местно равнище висшите полицейски кръгове имат правомощията да разглеждат съдържанието на творбите, които ще получат сценична реализация и да предприемат мерки срещу всичко онова, което би представлявало удар по добрите нрави, моралът и публичният ред тоест срещу устоите на властта и режима“¹³.

Именно тази безпощадна машина на цензурата ще се опита да спре театралният тандем Фо-Раме. Замисленото като придружаващо Националната лотария предаване „Canzonissima“ започва излъчването си през есента на 1962 година. Поканените за неговата реализация Дарио Фо и Франка Раме се сблъскват с цял списък от забрани относно съдържанието и визуалното представяне на двамата актьори. Сред тях най-куриозните са Франка да не показва и сантиметър от краката си, принуждавайки я да носи по два чифта чорапогачи и разбира се забрана за използването на определени думи като „мафия“, „партиен член“, „гръд“. Предаването постепенно набира популярност и максимална чувваемост, а това означава и да стане обект на оптимален контрол. Всяка събота вечер улиците опустяват, дори таксиметровите шофьори пре-

¹¹ **Arena, A.** Nero accidentale. Gli anni di piombo nel teatro d'inchiesta di Dario Fo e Franca Rame, с. 34.

¹² L'Italia della Prima Repubblica: storia, cronologia e protagonisti <<https://www.studenti.it/prima-repubblica-italiana-storia-cronologia-protagonisti.html>> (15.05.22).

¹³ **Farrell, J.** Dario e Franca. La biografia della coppia Fo-Rame attraverso la storia italiana, Milano, 2014, с. 129.

късват своята работа, заведенията са шурмувани от желаещи да гледат предаването. Пред зрителите се разкрива реалния живот, без фалш и излишна суета. Засегнати са проблемите за болестите, от които страдат работниците във фабриките (за правата и условията на труд на работниците Фо посвещава множество пиеси, несправедливите и граничещи с робство обстоятелства при които работят са под постоянния прицел на театралния тандем. Знакова в това отношение е и пиесата „Няма да платим, няма да платим“ (1976), чиито сюжет представя съпругите на група работници решили да превземат хипермаркета.). Друга остра социална тема са зачестилите инциденти по строителните площадки и липсата на превенция от страна на строителните предприемачи. Макар разказани с шеговит и лежерен тон, скечовете се базират на реални факти и случаи. Растящата аудитория и обществен отклик започват сериозно да тревожат ръководството на националната медия. Стига се до орязване на диалози, които са били вече одобрени.

Повратен момент в съдбата на предаването е един скеч посветен на сицилианската мафия. Скандалът е грандиозен. Дотолкова, че в Парламента сенатор Джовани Малагоди протестира пред Комисията за медиен надзор за нанесена обида на сицилианския народ. Съпрузите Фо биват тероризирани от заплахи и писма изцапани с кръв, от закани да нарежат тогава седемгодишният им син на парчета, дори получават дървен ковчег.¹⁴ Съучастникът на случващото се (италианското правителство) със своето безсилие не предприема никакви мерки, напротив цензурата над предаването се засилва. Според Фо „фашизмът беше временно възобновен благодарение и на репресивното движение направлявано било то от полицията, било то от магистратите“¹⁵. Колкото повече диалозите стават дръзки и разобличителни, толкова повече съдържание отпада от предаването.

Чашата прелива, когато изобличителен скеч на Дарио Фо, посветен на бездушието и лицемерието на строителните предприемачи бива отхвърлен. По това време в Италия се забелязва своеобразен бум в строителния бранш. Идеята за бързо забогатяване е обсебила предприемачите и те не се интересуват от нищо друго освен от пари. Такъв е и случаят във фарса на Фо – строителен предприемач се разкайва за смъртта на свой работник на строителния обект и обещава да подобри условията на труд, но разбирайки, че клетникът е жив бързо забравя своите обещания. Ако тази гротеска излезе наяве множество интереси биха били засегнати. След поредното цензуриране на сцени от преда-

¹⁴ **Manin, G.** Il mondo secondo Fo. Conversazione con Giuseppina Manin, с. 89 – 102.

¹⁵ **Arena, A.** Nero accidentale. Gli anni di piombo nel teatro d'inchiesta di Dario Fo e Franca Rame, с. 38.

ването, този път посветени на проституцията, Дарио и Франка решават да напуснат предаването. И така събота вечер, която всеки италианец очаква с нетърпение, творческия тандем Фо-Раме не излиза на екран. Пореден грандиозен скандал. Гневни писма заливат централата на Националната телевизия, вълна от обществена солидарност е отправена към театралния тандем. Показателен е и фактът, че никой от италианската актьорска гилдия не желае да заеме техните места. Следват четири съдебни процеса, два спечелени от съпрузите, един анулиран от Касационния съд и четвърти в полза на Националната телевизия.

Оказва се, че полицейското досие на Дарио Фо е водено цели 50 години, като първият сигнал датира именно от 19 февруари 1960 година. В него се съобщава, че Дарио Фо е участвал в „проява на културен клуб, който се контролира от комунистическата партия“¹⁶, като от този ден насетне той не спира да е обект на интерес от страна на политическата полиция. Заради основата от неговата съпруга организация „Soccorso rosso“ през 1972, целяща защита правата на политическите затворници и финансовата им подкрепа, Фо дори е свързван с организацията „Червените бригади“. Заради спектакъла си „Бум!, Бум!, Кой е? Полицията)“ („Pum!, Pum!, Chi e? La Polizia“) (спектакъл, третиращ темата за тайните служби) е за кратко арестуван. Властовото ожесточение и желание да заглуши гласовете на истината в лицето на Дарио Фо и Франка Раме постига обратен ефект – двамата стават известни, разпознаваеми за още по-широки кръгове на италианската общественост. Техните пиеси, представени в театър „Ла Комуна“ в Милано се играят пред препълнени зали, придобиват международна популярност и обикалят целия свят.

Отблъскващата псевдодемократична реалност е превъплътена и в друга знакова изява на тандема Фо-Раме. В резултат на политическите репресии и терористични актове в Италия за периода 1969 – 1982 са убити над 350 души, а над 1100 са ранените. Това е периодът на т. нар „оловни години“¹⁷. „Дарио Фо и Франка Раме избират да разкажат за онази епоха чрез иронията, гротеската, сюрреализмът, парадоксът, инструменти присъщи на фарса, не защото липсва уважение към жертвите на случилите се трагедии. Напротив – заради убеждението, както обяснява Фо, че фарсът е способен да направи възможно вътрешното осмисляне на случилото се в съзнанието на индивидите“¹⁸. Организации като „Чер-

¹⁶ <https://offnews.bg/kultura/nobeloviat-laureat-dario-fo-e-bil-fashist-i-komunist-raz-kri-dosieto-m-638148.html?fbclid=IwAR1J_NKq3qdaXOFRT1ZI05YaRHyaQxgvHNuBT-t50VzbvAS6xPVgn7K2mag> (25.09.2022).

¹⁷ <<https://www.focus.it/cultura/storia/terrorismo-rosso-anni-di-piombo>> (13.05.2022).

¹⁸ **Arena, A.** Nero accidentale. Gli anni di piombo nel teatro d'inchiesta di Dario Fo e Franca Rame, с. 11.

вените бригади“ отвличат и убиват синдикалисти, политици, магистрати, журналисти, предприемачи. Две от акциите им бележат пиковите моменти на техните терористични действия. През 1976 г. „Червените бригади“ убиват в Генуа съдията и обвинител номер едно на Италия – Франческо Коко с двама негови охранители¹⁹. А Италия попада на първите страници в европейската преса през периода март-май 1978 г. заради отвличането и убийството на министър-председателя Алдо Моро. Автомобилът²⁰ на ръководителя на ХДП и държавата е блокирана на „Виа Фани“ в Рим от шурмови отряд на „Червените бригади“. Петима негови пазачи са брутално ликвидирани, а самият Моро отвлечен. Исканията на похитителите в замяна на неговия живот са изначално неизпълними: освобождаване на 13 затворени терористи, между които и самият Ренато Кручо. Историческата данни подсказват как и част от политическата класа и държавният апарат нямат против да се освободят от една неудобна политическа фигура и категорично отказват да преговарят с терористите. Моро е държан 55 дни като заложник в „народен затвор“, изправен пред „народен съд“ и разстрелян с картечен откос. Тялото му е захвърлено в изоставена кола на ул. „Каетани“. Кървавата трагедия с Алдо Моро бележи кулминационната точка на италианската терористична вълна през „оловните“ години на XX век.

Италия е в процес на множество промени. Икономическият бум на предходните десетилетия променя социално-политическата обстановка в страната. Съсредоточаването на индустриалното производство в големите северни центрове като Милано, Торино и Генуа провокира миграцията на големи потоци от хора от Юга към Севера, малките населени места се обезлюдяват, а в големите градски центрове се наблюдава пренаселеност. Заплатите остават ниски, незадоволителни са услугите предоставяни от държавата, няма и адекватно образование за новодошлите от различна културна реалия. До 1970 г. година 9 милиона италианци променят местожителството си като тенденцията следва отново посоката юг-север. Постепенно напрежението нараства, чувството за реваншизъм и социално равноправие обземат все по-голяма част от италианското общество. В следствие на това през 1968 г. се появява Движението на студентите, търсещо липсващата социална справедливост и борещо се против авторитаризма, а през следващата 1969 избухват брожения в работническите среди т. нар „autunno caldo“ – манифестациите, стачките, окупациите на фабрики са ежедневие. Заражда се социален конфликт с широко разпространение. Властите стават все по-решителни в действията си, искайки да предотвратят евенту-

¹⁹ Treccani. „Brigate rosse“.

²⁰ **Пиер, М.** История на Италия. Велико Търново, 2007.

ални граждански неподчинения. Италианската комунистическа партия затвърждава своите позиции и привлича нови поддръжници, тя е и най-силната от комунистическите партии в Западна Европа. Обвързаността и със Съветския съюз, обаче я да държи далеч от управляващите коалиции. Групи от неофашисти организират множество атентати и наказателни акции. Университетите и училищата се превръщат в бойни полета. През 1969 година 17 души губят живота си, а други 88 са ранени след избухването на бомба пред Земеделската банка на площад "Piazza Fontana" в Милано. Следват още кървави събития. Равносметката до 1974 година е 50 жертви и над 300 ранени. Били са годините на т.нар. „strategia della tensione“. Властта криминализира левите партии и движения и им прехвърля отговорността за обществените безредици. Фо превръща своето изкуство в „инструмент на хрониката, използван да разкаже с откровеност и прозрачност за ужасяващата поредица от инциденти в „оловните години“ – от случаят Пинели: „Случайната смърт на един анархист“ ("Morte accidentale di un anarchico"), за борбите във фабриките „Всички обединени!, всички заедно! Но извинете онзи не е ли господарят?“ ("Tutti uniti!, tutti insieme! Ma scusa quello non è il padrone?", за посегателствата на държавата над представителите на пролетариата „Няма да платим, няма да платим“

(Non si paga! Non si paga!) до „Отвлеченият Фанфани“ ("Fanfani rapito") – жестока сатира на християн-демократическия режим."²¹ За събитията в Милано е обвинен анархистът Джузепе Пинели. Разпитите на обвиняемия завършват с неговото самоубийство според версията на официалната власт. Останалата част от обществото е на мненията, че Пинели е жертва на мъчения и изтезания. През 1971 г. широк кръг от интелектуалци и журналисти част, от които са Франка Раме и Тулио Де Мауро подписват писмо-манифест, впоследствие публикувано и във вестник "L'Espresso", в което обвиняват полицията и водещият разпита комисар Калабрези за смъртта на Пинели. Казусът придобива международна известност благодарение и на пиесата на Дарио Фо „Случайната смърт на един анархист“ представена за първи път през 1970 г. във Варезе. Постановянето на спектакъла коства на бъдещия нобелов лауреат повече от 40 процеса в различни части на Италия. Това принуждава Фо да премести действието на комедията от Италия в Америка, където през 20-те години на XX век в Ню Йорк има случай, сходен със съдбата на Пинели. Творбата на Фо е изградена изцяло на документална база: сводки от разпити, статии в печата, интервюта, което прави структурата на пиесата адаптивна към нови сведения. Клаудия Пинели споделя, че тя и

²¹ **Arena, A.** Nero accidentale. Gli anni di piombo nel teatro d'inchiesta di Dario Fo e Franca Rame, с. 48.

семейството ѝ са благодарни за поставянето на пиесата от Дарио Фо и съпругата му, независимо от рисковете за тях и лудостта да говорят за случая, за проявения кураж, с който винаги свързва театралния тандем. Благодарение на техния спектакъл случилото се с баща ѝ става известно на световната аудитория. „Театърът предоставя възможност да се изобличи логиката на властта и да се върне на онеправданите полагащата им се по право свобода на изразяване и правото да знаят истината“.

Друга, емблематична за изображение на историческата картина, пиеса се явява дебютът на драматурга – „Арахангелите не играят флипер“ (*“Gli arcangeli non giocano a flipper”* 1959 г.) Опозицията в нея произхожда от обратната еволюция човек-животно или метаморфозата по низходящата стълба от човека към животното. „Арахангелите“ не спасяват неговия главен герой Темпо Серено от последиците на чиновническия абсурд. За да получи инвалидната си пенсия героят трябва да изиграе ролята на бездомно куче, да бъде фиктивно „умъртвен“. Метафората за човешкия живот като кучешка клетка, за обществото, превърнало се за „малкия човек“ в приют за бездомни ненужни животни е горчивото метафорично-реалистично послание на твореца и драматурга към един погрешно устроен свят. В този свят абсурдът достига връхната си точка с надписа на кучкарника: „Пази се от човека!“.

В модерен, силно злободневен стил италианският автор ще пародира и екстравагантните нрави в епохата на „сводната любов“ от втората половина на XX век. Неговата камерна пиеса „Отворена брачна двойка“ (*“La coppia aperta”* 1964 г.) не е нищо друго освен пародия на „отвореното семейство“ от американски тип, което предполага допустимостта на безразборните извънбрачни връзки. „Типичното модерно семейство на XXI век“, следващо правилото, че „да не изневеряваш на брачната си половинка е просто нецивилизовано“, представлява незаздравяваща рана от наранено достойнство, от враждебно и същевременно мазохистично противопоставяне, от неизяснени чувства и желания на привличане и омраза. Едва след като Жената не без съпротива приема ролята си на „социално освободена интелектуалка“ и намира любовник се оказва, че „модерната“ ситуация влиза в рамките на старата и вечна притча за любовта. Мъжът се е надявал брачната връзка да остане едностранно „отворена“ – само от негова страна. Научил за сполучливата авантюра на съпругата си с известен „атомен мозък“ (учен) и автор на модерни хитове, той зарязва позата на „цивилизован, демократичен и широко скроен човек“ и реагира първично като средновековен ревнивец.

Интересна в този аспект е и непоставяната на българска сцена комедия от същия период „На края на света“ (*“La fine del mondo”*). „Основните теми са самотата, ценностите на миналото, отказът от ролята на

социално зависима жена, драмата на двойката, бягството към трансценденталното и отчуждението. Персонажите на този свят губят всичко – от дома си до собствената си идентичност.”²² Трагичната развръзка на вечния любовен триъгълник е предпоставена от логиката на събитията.

Както предпоставена е и ответната реакция на „най-великата демокрация в света”. Америка отказва входна виза на Дарио Фо и Франка Раме в доста дълъг времеви период, просто защото осмива нейните „модерна” безнравственост. Едва президентът Роналд Рейгън (бивш актьор) с личната си намеса решава този проблем през 1984 г.

Една от най-знаковите творби и придобила световна известност, в голяма степен характеризираща автора си, но и провокираща поредния скандал, този път с Ватикана се казва „Mistero Buffo”. Творбата привлича вниманието на зрителя с ироничните коментари под формата на монолози третиращи религиозните тайнства, апокрифните евангелия, моралът на католическия клир и народните традиционни разбирания за света. Реализиран под формата на спектакъл през 1969, а през пролетта на 1977 започва излъчването му под формата на серии по частния италиански телевизионен канал „Rete due”. Творбата е атакувана веднага от Ватикана, която осъжда предаването като „безвкусно, грубо и оскърбително.”²³ Кардинал Уго Полетти не губи време и веднага се свързва с тогавашния министър-председател Джулио Андреоти. Прелатът подчертава, че говори от името на многобройните граждани и римски организации, изразявайки болката и протеста им срещу антикултурното и антирелигиозно предаване „Mistero Buffo”. Редакцията на медията е обстреляна от хиляди телефонни обаждания. Случаят отново отеква и в италианския парламент. Така Дарио Фо отново попада в „окото на бурята”. Независимо от скандалната си и полемична репутация в Италия, творбата бележи забележителен успех по света – над 5000 представления. Фо подчертава, че „Mistero Buffo” представлява спектакъл основан върху фикция, но също така и върху живота, върху сатирата и върху гнева. „Религията като градивен елемент е действителен претекст да се поставят деликатни социални проблеми, присъщи за народните маси пред представителите на властта”²⁴. Творбата ясно подчертава, че отговорността на народа за собствената му съдба принадлежи на самия народ, така както в миналото същия този народ е възложил на „джуларите” да

²² **Arena, A.** Nero accidentale. Gli anni di piombo nel teatro d'inchiesta di Dario Fo e Franca Rame, с. 83.

²³ < <https://www.ilmamilo.it/c/news/15002-quando-il-mistero-buffo-di-dario-fo-fece-scandalo-nell-italia-del-compromesso-storico.html> > (27.09.22).

²⁴ **Arena, A.** Nero accidentale. Gli anni di piombo nel teatro d'inchiesta di Dario Fo e Franca Rame, с. 31.

говорят от негово име, да осмиват и изобличават властимащите, да търсят справедливост. Именно тя е и в основата на получената, по-късно, от Фо Нобелова награда.

С тези пиеси не се би могло да се изчерпа разнообразието от засегнати проблеми и исторически реалии в пиесите на великия италиански драматург. За съжаление голяма част от творчеството му не е преведено на български език. Тези, обаче които успяват да достигнат до българската публика са високо оценени и носят на творческите си екипи множество награди. Сред най-известните са „Кради по-малко“, третираща вечната тема за корупцията и безумието на институциите, „Марихуаната на мама е най-добра“ (*“La marijuana della mamma è la più bella”*), представяща една своеобразна позиция на италианския театрален тандем относно дискусията за легализация на дрогата. Пиесата е поставена през 1976 г. и разказва за семейство, обитаващо къща в периферията на града, идващо от Юга. Негови членове са младо момче, неговата майка и дядото на момчето. Дватама възрастни правят всичко възможно да отдалечат младежа от примамливите пътища на дрогата и решават самите те да я изпробват, с цел по-голяма осведоменост по въпроса и намиране на осъзнати аргументи за нейното неизползване. За зла участ, те стават зависими, а младежът от своя страна ги осъжда сурово, превръщайки се в почтен консерватор. „Фо поставя на вниманието на публиката един сериозен проблем на своето време, но го прави и с цел показване на неспособността на институциите да се справят с него“²⁵. Според Арена „Фо и Раме винаги предпочитат пацифистични и лишени от субективна емоция изразни средства, но решителни и ефикасни повече от всяко едно оръжие, защото са способни в дълбочина да въздействат върху съзнанието. Иронията, сатирата, парадоксът, фарсът, побеждават всяко насилие. Карайки да изплува над повърхността онази истина, която искаха да бъде задушена, използвайки сила.“²⁶

Чрез своята драматургия Дарио Фо разгръща обширна и правдива обобщена панорама на следвоенната епоха в Италия във всички нейни социални и морални измерения. И макар доминантната роля да е на смеха, този смях е сатиричен, горчив, отчаян. „Смях през сълизи“, защото е реакция на държавните абсурди с техните властови беззакония и злоупотреби, лицемерието на официалната църква и страданието на обикновения човек. Неслучайно след неговата смърт на 13.10.2016 г. италианският премиер Матео Ренци (когото творецът нееднократно е

²⁵ **Arena, A.** Nero accidentale. Gli anni di piombo nel teatro d'inchiesta di Dario Fo e Franca Rame, с. 74.

²⁶ **Arena, A.** Nero accidentale. Gli anni di piombo nel teatro d'inchiesta di Dario Fo e Franca Rame, с. 208.

осмивал!) го определя като: „един от най-великите протагонисти на театъра, културата и обществения живот“.

Именно затова Фо е и неизменна част от афишите на световните театри. Той разкрива, провокира и разкрива грозното и уродливо лице на действителността, съчетава актуалната сатира с непреходността на посланията. Уникален е заради смеха, който не просто забавлява, а гради и руши. Пиесите на Нобеловият лауреат Дарио Фо напълно покриват високите критерии за приложението на историческата мъдрост, защото са едно вълнуващо приключение между миналото, издайнически приличащото си с него настояще и бъдещето, което докато не се променим, ще бъде идентично с настоящето.

ПРЕМИНАВАНЕ КЪМ КЛИЕНТОЦЕНТРИЧЕН МОДЕЛ С ПОМОЩТА НА СЪВРЕМЕННИ ТЕХНОЛОГИИ В БЪЛГАРСКИТЕ МУЗЕИ

Борис ДРАГАНОВ

МП „Археология и археологическо културно наследство“,
ПУ „Паисий Хилендарски“

В исторически план музеят е продукт на обществото, и като такъв, той постоянно трябва да се стреми да отговори рационално на неговите очаквания. В своето развитие, преминава през различни етапи, както на функционалност, така и на обществена достъпност, докато се развие като модерна културна институция, но винаги изпълнява основната си роля, да съхранява и предава човешката култура¹.

Най-условно, могат да се разграничат четири основни етапа, през които се изгражда и развива, за да достигне до съвременната си роля на пространство-институт, организация с идеална цел, която да издирва, съхранява и изследва материалното и нематериално културно наследство, да го презентира пред широката публика и да има ролята на образователен център.

Първият период е през късния Ренесанс и Просвещението, обхваща времето от XVI – XVIII век². Вторият период е на универсалния музей през XIX век, времето на зараждащата се национална държава. Третият период е на профилирания музей на XX век. Поставя основите си през първата четвърт на века, но преживява своето бурно развитие след втората световна война. Поставят се институционалните основи и

¹ Настоящата статия е съставна част от магистърска теза „Музеи и публика. Очаквания – ценности“ разработена под научното ръководство на проф. Николай Ненов. Тезата е защитена в специалност „Управление на културното наследство“ при катедра Етнология към Философско-исторически факултет на ПУ „Паисий Хилендарски“. В статията е добавена нова статистическа информация станала достъпна след защитата на магистърска теза.

² **Кръстева, С.** Студии по музеология. Тотеми, тезаруси, кунсткамери, виртуални пространства. София, 2003, Т. 1, с. 51.

диференциация на типовете музеи – исторически, археологически, ху-дожествени, природонаучни и технически³.

През средата на 70-те години на XX век, започва теоретичното разработване на визията на съвременния музей с което може да се постави началото на периода, обхващащ съвременното състояние на институцията и науката, познати като „нов музей“ и „нова музеология“. Поставят се на обсъждане и оценка функциите на музеите в съвременното общество. Те се разглеждат на международни форуми на ЮНЕСКО и ИКОМ⁴.

Оформят се три основни концепции:

- музеят е хранилище на еталони на науката, разчита на учени и на знаещи.
- музеят няма утилитарно значение, неговата основна функция е развлекателната.
- музеят е инструмент на образованието.

Нито една от тези концепции не се приема еднозначно, защото въпреки известния превес на схващанията за значимостта на образователните функции на музея, той винаги е съхранявал своя характер на полифункционален културен институт⁵.

Още в началото на този период започват да се оформят теоретично, а по-късно прилагат практически, новите тенденции и характер на музейното дело. Постепенно музейното пространство започва да се превръща в социален, комуникативен, обществен инструмент. Възниква необходимостта от нова теория, която би могла да обясни и да насочва процесите на взаимодействие на музея с обществото, с публиката, с отделния посетител.

Камерън е един от първите учени, които се облягат на принципите на комуникационната система. Според него, ако за традиционния музей посетителят е предимно „обект“ на въздействие, обучение или възприятие, то в модерния музей получава статут на „субект“ и участник в процеса на комуникация, имащ право на самостоятелен подбор и информация, според своите предпочитания⁶. През 1977 г. К. Хъдсън

³ Периодизацията е по Симеон Недков. Съществуват и други интерпретации в периодиката на развитие на музея, но като цяло не излизат от рамките на условно посочените времеви периоди. Тази кратка хронология маркира най-общо етапите на развитие на музейното дело.

⁴ Конвенция за опазване на световното и природно културно наследство (Париж, 14.11.1970), Препоръка за опазване в национален план на културното и световно наследство (Париж, 16.11.1972), Препоръка за международен обмен на културни ценности (Париж, 28.09.1996) и др.

⁵ **Кръстева, С.** Цит. съч., с. 110.

⁶ **Камерън, Д.** Музеят и съвременният свят. – МПК, 1971, XI, кн. 1, с. 23 – 24.

изказва мнение, че задачата на музеите не може да се ограничава само в предаването на научни знания на посетителите, че е необходимо да се отчитат също така мотивите и емоционалните търсения на аудиторията, защото интересите на по-голямата част на хората не са само в рамките на отделните научни дисциплини и те не разглеждат своя живот като подготовка за неизвестен изпит⁷. С изместването на фокуса на музея от предмета към обществото, институцията поема социални ангажменти, предопределящи нов модел на формиране и управление на музейно пространство и отделни колекции, познат в световната практика на културен мениджмънт и маркетинг като „клиентоцентричен модел“.

Поетата нова социална роля води до реорганизация на формите и методите на музейната работа и радикални промени в образователната политика на музея. Прилагат се качествено нови модели на мениджмънт и социална комуникация. Благодарение на съвременните технологии, музеят придобива все по-голяма откритост, което го превръща в културен инструмент за поставяне на въпроси и търсене на отговори, вълнуващи обществото.

Ако в последните десетилетия на миналия век, новата музеология се отъждествява с преминаването от предметоцентричен към клиентоцентричен модел, то в началото на XXI век вече се говори за „най-нова музеология“ насочена към пряко включване на посетителя в музейното пространство и живот. Новите технологии дават възможността за създаване на виртуални музеи и огромен обем цифровизирана информация, достъпни до все по-голям кръг потребители, което отваря съвсем нови хоризонти пред музейните институции.

Българският музей и музеология не са изключение от световните процеси. През 1979 г. на Националната конференция на музейните работници, проведена под ръководството на Ал. Фол, се обсъждат проблемите на българския музей и необходимите инструменти, за да се осъществи промяната. Вземат се решения за преустройство на експозицията така, че тя да не бъде само банка за информация, но и да носи послание и внушение, да въздейства на посетителя. Отбелязва се необходимостта от включване на широк кръг от специалисти. Взема се решение за нещо радикално за времето си, неосъществено и до днес в българските музеи, фондовете се определят като „втора експозиционна площ, открита за наблюдение и изследване“⁸. За съжаление, набеязаните мерки дълго време остават не приложени, поради политическата конюнктура и икономическите проблеми, които изпитва държавата,

⁷ **Hudson, K.** Museumsforthe 1980s – a Survey of World Trends. London, 1977, с. 9 – 10.

⁸ **Фол, А.** На творчески разговор в Благоевград. Национална конференция на музейните работници. – МПК, 1979, XIX, кн. 3, с. 25 – 41.

особено след промените през 1989 г., които се отразяват и върху музеите.

Изместването на фокуса в музейната институция от артефакта към посетителя е в основата на „най-новата музеология“. Осъществяването на този модел дава възможност на всеки музей да намери своята уникалност, да бъде различен. Възникването на културните индустрии през XXI век стимулират този процес, но в никакъв случай не са негови автори, напротив, те са продукт на клиентоцентричния модел и в последствие синергират развитието му. Благодарение поставянето на посетителя в центъра, около който се гради експозицията, музеите гледат много повече в настоящето и бъдещето, отколкото в миналото.

Днес, изваден от контекста на своята същност, организация - институция с идеална цел, и поставен в полето на икономическите реалности, музеят попада именно в тази категория индустрии. Чрез извършване на основната си дейност, да опазва и съхранява, изучава и преподава културно и природно наследство, той на практика създава – произвежда културен продукт. Маркетинговият подход, базиран на последните практически и теоретични разработки в сферата на културния пазар, позволява непрекъснато усъвършенстване начините за представяне на експозициите в музеите. Набирането на информация за това какви са желанията и очакванията на публиката за бъдещи музейни продукти, дава възможност за намиране на по-добри практики при разработване на музеен продукт. Правилното презентиране и поднасяне на информация разширява кръга от посетители и дава възможност, за качествено нови форми на комуникация между музей и публика.

С развитието на културната индустрия, на преден план се появи необходимостта от съвременни разработки по маркетинг и мениджмънт в областта на културата. Все повече се обръща особено внимание върху преминаването към клиентоцентричен модел на управление и интерактивното включване на посетителя в музея. Заедно с налагането на новите тенденции, познаването на публиката, на нейните потребности от специфичен културен продукт, придобива все по-голямо значение.

Превърнати от пространство на памет, в обществен форум, днес музеят има много по-широк спектър на възможности да влияе върху културните процеси. Използването на съвременни комуникационни канали за да достигне до публиката, умелата работа с медии го прави медиатор на триадата минало – настояще (съвременен обществено) – бъдеще. Съвременният музей се развива до културна институция, която не само съхранява обществена памет, а поставя социално значими въпроси, касаещи съвременното и бъдещето ни като цивилизация.

За да постига своите цели и изпълнява новата си разширена обществена мисия, културните институции се нуждаят от въвеждането на всички възможни технически средства, спомагащи за по-добра комуникация, визуализиране и презентиране на наследството. Новите технологии спомагат не само за разширяване полето на музейната дейност, те са инструмент за привличане на повече публика и прякото ѝ включване във формирането на музейната експозиция и живот.

През 2011 г. МК на Република България приема „Секторна стратегия за въвеждане на електронно управление 2011 – 2015 г.“ В него се констатира, че музеите и галериите са създали собствени, локални решения за съхраняване на информацията за движими културни ценности (ДКЦ). МК не разполага с електронен регистър, или каквато и да е била информационна система за целите на подобен регистър, а изпитва остра необходимост от такава. Констатира се също, че е работено по идеен проект за създаване на подобна система на национално ниво, до която музеите е следвало да имат достъп, но не е бил реализиран⁹. Отбелязва се, че реализирането на подобен регистър е от изключителна важност за превенция на трафика на културни ценности (КЦ) от една страна, от друга се маркира необходимостта от по-широк публичен достъп до фондовете на българските музеи и галерии, както и да се позволи представянето им в „Еуропеана“ и други електронни библиотеки.

В стратегията се обръща специално внимание за необходимостта от дигитализиране на културното наследство като се посочват европейските практики и модели. Посочва се, че цифровизацията и опазването на културното наследство е една от ключовите области, към която е насочена Програмата в областта на цифровите технологии в Европа (Digital Agenda for Europe), част от стратегията на ЕС за развитие „Европа 2020“. Цифровизацията включва печатни издания, снимки, музейни експонати, архивни документи, звукови и аудио-визуални материали, паметници и археологически обекти, както и други материали с културна стойност¹⁰. Отбелязва се, че към 2011 г. България има публикувани в „Еуропеана“ 38000 обекта. Съгласно препоръката на Европейската комисия от 27.10.2011 г. относно цифровизацията и предоставяне чрез интернет на материали в областта на културата, както и за съхранението на материали в цифров вид, индикативната цел за минималния принос на България към съдържанието на „Еуропеана“ е 267 000 записа. За да постигне поставената цел МК планира мерки включващи, идентифици-

⁹ „Секторна стратегия на МК на РБ за въвеждане на електронно управление 2011 – 2015 г.“, с. 11.

¹⁰ „Секторна стратегия на МК на РБ за въвеждане на електронно управление 2011 – 2015 г.“, с. 50.

ране и приоритизиране на предметите с културна стойност по сектори, създаване на общи правила и стандарти за дигитализация, създаване на регистър на дигитализираните обекти, актуализиране на законодателството, създаване на национален „агрегатор“ на цифровото съдържание.

Основното, което се наблюдава в програмата на МК, е стремежът да се покрият количествени изисквания на ЕС и да се дигитализират „най-значимите“ културни паметници с цел криминална превенция, без да се вникне в основната същност на процеса, а именно създаването на общоевропейско виртуално културно пространство със свободен достъп от всички европейски граждани.

През същата година Националният статистически институт (НСИ) започва да води статистика за дигитализираните фондови единици в музеите. За 2011 г. те са 144 хиляди и съставляват 1,93% от ДКЦ съхранявани в музеите; за 2012 – 230 хиляди, 3,02%; за 2013 – 275 хиляди, 3,68%, за 2014 – 290 хиляди, 3%. В първия доклад на НСИ се изказва и причината, заради която музеите още преди приетата програма са създали собствени решения за цифровизиране на ДКЦ, „Новите информационни технологии създават нови възможности за по-добър и широк достъп до културното наследство. В последните години музеите следват пътя на цифровизация и улесняват комуникацията с публиката“¹¹. Всъщност, музейният мениджър и служител, съзнателно или не, вече използва дигиталната технология, за да изпълнява основното си задължение вменено му от закона, да опазва и популяризира КН.

От статистиката на НСИ се открояват и две негативни тенденции. След първоначалния порив обхванал културните институти, се наблюдава постоянен спад в броя на новите дигитализирани ценности: за 2012 г. те са 86 хиляди, за 2013 – 40 хиляди, за 2014 г. – 25 хиляди. Този спад в темповете е на фона на постоянно увеличаващите се ДКЦ във фондовете на музеите, които през 2011 са 7 456 хиляди, а през 2014 над 7 600 хиляди, или дигитализирането на единици е в пъти по-малко от новопостъпили ДКЦ във фондохранилищата. Ако към ДКЦ се добави и не дигитализираното нематериално културно наследство, ще разберем, че изоставането е голямо.

Според националния статистически институт музеите оборудвани с поне един компютър към 2014 г са 198 бр., като за предоставяне допълнителна информация на посетителите са 65 бр. През 2019 г. музеите оборудвани с поне един компютър са вече само 158 бр., от които 74 предоставят допълнителна информация на посетителите. Към 2014 г. музеите използващи компютри за съхранение на база данни (елек-

¹¹ Общи данни за културата в България през 2011 г., Национален статистически институт.

тронен опис) са 141, а през 2019 г са 122, едва 118 музея разполагат със интернет страница. През същата година два музея са декларирали че не разполагат с компютър, други два че разполагат но са без достъп до интернет. От изнесените данни става видимо, че не само не се спазват заложените в програмата цели и приоритети, но има и значителен спад в използването на цифрови технологии.¹²

Възможните причини за тази тенденция са много, но могат да бъдат изброени някои основни: Липсата на единна система и агрегаторен алгоритъм за обединяване на цифровизираните записи, нещо, за което МК е длъжник на културните институти. Това е и една от непокрытите точки от набелязаната програма. Липсата на финансов и човешки ресурс в музеите, с намалени бюджети те трудно успяват да си осигурят нови технологии и време при ограничен брой щатни служители. Факт са спечелените големи европейски проекти на общинско ниво за дигитализация на културното наследство в София, Пловдив, Габрово през 2015 г., като само проектът в Пловдив предвижда изработването на над 50 хиляди записа, но това са самостоятелни регионални инициативи, без връзка по между си и централно координиране от държавата.

Друга възможна причина е и охлажданият ентузиазъм, както в Българските, така и в някои европейски музеи, от страха от отлив на музейна публика. Поради причината, че основно са дигитализирани експонатите, съставлящи постоянната експозиция на музеите, се поставя въпросът – След като експозицията може да бъде видяна от всеки потребител на интернет, няма ли да отпадне необходимостта от посещение на музея? Това едва ли ще се случи. Практиката показва, че използването на дигиталните записи приоритетно е с образователна или научно-изследователска цел, както и за предварително опознаване на пространства или обекти, които трябва да бъдат посетени или видени. Най-разпространяваната картина в света, и то далеч преди дигиталната революция, е произведението на Леонардо да Винчи „Мона Лиза“, но това по никакъв начин не се е отразило върху посещенията в Лувъра. Подобни примери са безбройни: Фреската „Сътворението адамово“ на Микеланджело в Сикстинската капела и „Холандските майстори на натюрморта“ в Ермитажа присъстват в учебници, реклами, научни, документални и художествени филми и книги без да влияят негативно върху туристическите потоци към тези обекти. Една на пръв поглед информационна пренаситеност, която по никакъв начин не влияе негативно на пространствата съхраняващи културните ценности, напротив, превърната е в непрестанно мултиплицираща се безплатна реклама за тях. Подобен е приме-

¹² Ключови показатели за музеите 2014 – 2019 година. Национален статистически институт.

рът на Панагюрското съкровище в България, независимо от огромната разпознаваемост, при експонирането му в Бургас привлича 35 хиляди посетителя, подобен бе и интересът в Пловдив, независимо че РАМ в града притежава в постоянната си експозиция копие на съкровището.

Необходимо е да се промени погледа върху дигитализацията, да се измести фокуса към посетителя (потребител) и неговите потребности, така че да има взаимна удовлетвореност от този процес. Както се разбира от статистиката, дигитализацията обхваща не повече от 3 – 4% от ДКЦ. Повече от 7300 хиляди фондови единици стоят в хранилищата без да има публичен достъп до тях, не могат да бъдат систематизирани в изложби, не могат да влезнат в научно обръщение. Дигитализирането на тези фондови единици, ще даде възможност фондовете (фондохранилищата) да се трансформират във втора експозиционна площ, от липсата, на която страдат повечето музеи в България. Обединяването им в единна система ще подобри комуникацията между музеите и ще даде възможност за качествено нови изследователски подходи. Не на последно място, виртуалното отваряне и разгръщане на тези фондове, ще спомогне за по-активно включване на посетителя в музейния живот, ще позволи създаването на нови индивидуални колекции по интереси, ще спомогне за преминаването към клиентоцентричния модел на презентирание на наследството.

Музеите от една страна носят „синтезирани характеристики на отминалите епохи, изучават и съхраняват миналото”¹³, от друга те са модерни институти. Призвани чрез участието си в глобалния свят да осигурят не само излизането си от сегашното капсулирано състояние, но и да направят така, че самотното локално съдържание на традициите и регионалната културна специфика да влязат в международния културен обмен и станат достояние на световните медии¹⁴.

Чрез създаването на централна дигитализирана система ще бъде възможно да се събере целия разнообразен спектър на движими паметници на културата и на нематериално наследство в единна база информация, като чрез нея ще подобри изпълнението на основните функции и цели на културните институти.

В ерата на дигитализацията, цифровизирането на фондовете и изработването на агрегатен алгоритъм, който да обедини информацията в тях, ще даде възможност за достъп до множество експонати, скрити до момента не само за широката публика, но и неминуемо за голям

¹³ **Цекова, Е.** Музейна комуникация и музейно образование. София, 2007, с. 17.

¹⁴ **Илиева, Д.** Дигиталният етнографски архив – стъпка към създаване на виртуална експозиция. – В: Българските музеи в условията на членство на страната в Европейския съюз. Сливен, 2008, с. 359.

кръг от научни работници. С реализирането на виртуална експозиционна площ, значително ще се повиши качеството и обема на изследователската дейност в отделните музеи и ще се подобри комуникацията по осите музей-публика и музей-музей.

Днес българският музей се стреми да догони развитите институции по света. Най-новата музеология е цел на не малка част от музеите в страната, но промените и нововъведенията за развиване в тази посока се правят на парче, в зависимост от амбициите и възможностите на локални служители и активисти. Липсата на централна политика, финансиране, адекватна нормативна уредба и в не малка част не ангажираност на местните власти, са основните проблеми, които стоят пред музеите по пътя на тяхното развитие.

XVII НАЦИОНАЛНИ СТУДЕНТСКИ НАУЧНИ ЧЕТЕНИЯ
ЕВРОПЕЙСКО КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО

Доклади от студентската конференция в Пловдив
14 – 15 май 2023 година

Предпечатна подготовка: Цветелина Сотирова
Печат и подвързия: УИ „Паисий Хилендарски“
Пловдив, 2023

ISSN 2367-5160

НАЦИОНАЛНИ
СТУДЕНТСКИ
НАУЧНИ
ЧЕТЕНИЯ

С материали участват:

- Екатерина МИТРИНОВА
- Петя АСПАРУХОВА
- Виктория ВИДЕВСКА
- Тодор ТОДОРОВ
- Цветелина СЛАВКОВА
- Гинка ЧЕРВЕНКОВА
- Доника ПЕНКОВА
- Радослав СМАИЛОВ
- Кристина МИНЧЕВА
- Емилиан ЧЕРНЕВ
- Невсе АРНАУД
- Силвия ПАШЕВА
- Елена МИНЧЕВА
- Борис ДРАГАНОВ

ISSN 2367-5160